הָעָבָר

רבעון לדברי ימי היהודים והיהדות ברוסיה

מייסדו ועורכו הראשון ב"צ כ"ץ ז"ל

המערכת:
כרוך קרוא
יהודה פלוצקי

המזכיר:
א. אהרוני

מועצת המערכת:
ש. אטינגר
ב"צ דינור
יוחנן טברסקי
יצחק מאור
זלמן שזר
חנן שמרוק

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2024

חוברת ח' | אייר תשכ"א | תל-אביב

נוסד לזכר חיים כהן בפטרבורג

הוצאת „אלתירא". אגודה לחקר תולדות יהודי רוסיה ואוקראינה
בהשתתפות משרד החנוך והתרבות וקרן י. ל. ורחל גולדברג
ובסיוע מר אברהם שפייזהנדלר בארצות הברית

התוכן

עמוד

היסטוריון של עם עולם, מאת יצחק גרינבוים 3

*

רבי שמעון דובנוב, מאת יום טוב הלמן ז"ל 10
במחיצתו של דובנוב, מאת ברוך קרוא 17
פגישותי עם דובנוב, מאת מרדיכי נורוק 22
ש. דובנוב בתקופת ריגה, מאת יצחק מאור 26
המהדורה הרוסית האחרונה של ה„היסטוריה", מאת ד. קופילוביץ 30

*

שמעון דובנוב ותנועת חיבת ציון, מאת ד"ר ישראל קלויזנר 32
„קריטיקוס", מאת יהודה סלוצקי 43
ש. דובנוב על לשון הדיבור של יהודי מזרח אירופה במאה הט"ז,
מאת משה אלטבואר 60
שמעון דובנוב ורעיון האבטונומיה, מאת יוחנן טברסקי 65
„Chassidiana", מאת ד"ר זאב רבינוביץ 68
קשרי גליציה־דובנוב, מאת ד"ר נ. מ. גלבר 73

*

אמטשיסלאוו, מאת ד"ר חיים ליפשיץ 81
הדובנובים בארץ ישראל, מאת אמנון הורביץ 101

*

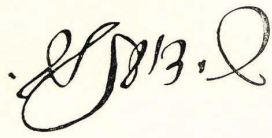
אגרות שמעון דובנוב 107
מארכיונו של דובנוב 147

*

משה נובומייסקי ז"ל 169

דפוס „המרכז", תל־אביב

Foto H. Koshdan
Riga

יצחק גרינבוים

היסטוריון של עם עולם

א

דובנוב היה הראשון בין כותבי ההיסטוריה הכללית של היהודים, שקרא לספרו בשם „דברי ימי עם עולם". הוא מסביר שם זה לא רק בפיזורם של היהודים בכל ארצות התרבות בעולם, בהתפשטותם הבלתי רגילה במקום, אלא גם בזמן. „מקומם בכל העולם כולו וזמנם מימי קדם עד ימינו אלה". הם, היהודים, מהווים „עולם קטן בתוך העולם ההיסטורי הגדול וכרוך הוא בו במשך אלפי שנה" קוראים אנו בפתיחתו לנוסח העברי של ההיסטוריה שלו. דובנוב רואה בתולדות היהודים דברי ימי „אישיות לאומית, התהוותה, גידולה ומלחמת קיומה", כלומר אומה אחידה שלא אבדה לה הרגשת עצמותה ואמונתה בנצח חייה שלא ישקר.

תפיסתו זו של דובנוב היתה חדשה בהיסטוריוגרפיה היהודית. בספרי ההיסטוריה הכוללים את „מלחמת קיומם" של היהודים, שנכתבו בגרמניה על־ידי יוסט, גרץ ואחרים, אין הם אישיות לאומית כפי שהיו לפני חורבן הבית השני, אלא פירורי עם, שהיה קיים בארצו ובמדינתו והלך ונתפורר יותר ויותר לפי ארצות מושבותיו. קשורים הם, פירורים אלה, ביניהם רק בקשרי דת ודין, בזכרונות העבר הרחוק והמפואר, בסבל הבלתי פוסק, הנגרם להם כמעט בכל ארצות מושבו־תיהם ובכל התקופות שעברו עליהם. שונים הם בלשונותיהם וניכרים באופיים ובדרכי חייהם סימני השפעותיהם של כל העמים, שבקירבם חיו כשותפים לגורלם וכקרבנות רדיפותיהם. תקופה ארוכה נתבדלו ונתבודדו וגם בודדו על־ידי חוקי אותם העמים, שכוונתם היתה לדכאם ולהשפילם ולהקל על עצמם על־ידי כך את ניצולם הכלכלי, את שיעבודם וגירושם, רדיפותיהם ועינוייהם. אולם מבודדים ובזויים שמרו על אחדותם ויחודם הדתי והלאומי והקימו לעצמם עולם משלהם בו היו אזרחים, חיו לפי חוקיהם ומסורת אבותיהם וראו את עצמם עם נבחר בין כל עמי העולם, עם שקיבל תורתו מידי אלהיו ונשאר נאמן לה על אף הרדיפות והעינויים ושומר על יעודו להעיד בחייו על אמיתתה עד שיבוא הזמן, שניבאו עליו נביאיו, ויודו בה כל העמים.

והנה פרצה סופה בחיי אחד מעמי אירופה — הצרפתים — והפכה את סדרי חיי העמים ועקרה גם את היהודים מהתבדלותם ובדידותם. עוד לפני המהפכה הצרפתית התחילה חודרת לתוך הגיטאות רוח חדשה של ביקורת, של תפיסה שכלתנית, שעירערה אשיותיה של התפיסה הדתית הלאומית והרימה את קרנה של ההשכלה המהרסת את חומת ההבדלים בין דתות ועמים. ההשכלה פתחה להלכה ולמעשה את שערי העולם ליהודים, הכלואים בד' אמות של עולמם המבודד, הפכה אותם לאזרחי מדינות מושבותיהם עוד לפני שהוכרו על־ידי שלטונותיהן. בדרך לשיוויונם דרשו מהיהודים לעזוב את מנהגיהם, מידות ואף אמונות, המבדילים ביניהם לבין העמים השולטים במדינות. כך גזר נפוליאון, קיסר הצרפתים, יורשה של המהפכה, ואספת נוטאבלים יהודים ממערב אירופה, שנקראה בשם הקדמון

סנהדרין, המוסד המחוקק העליון בשלהי קיומו של הבית השני, הסבירה שתקוות הגאולה אינה לאומית אלא דתית בלבד. תנאי זה של התכחשות לאומית שימש בארצות אירופה המערבית אידיאולוגיה לדורשי השיוויון האזרחי והטביע חותמה על תנועת ההשכלה בכל ארצות אירופה.

בארצות הגרמניות באירופה התיכונה לא הספיקה החלטת הסנהדרין. דרישת השיוויון נתקלה בהתנגדות עזה, שגרמה לצמיחת ספרות סניגורית והתפתחות תנועה של התבוללות, שמטרתן היתה להוכיח, שהיהודים ראויים לשיוויון האזרחי והולכים ומידמים לעמים השולטים במדינות מושבם — משנים לשונם ואורח חייהם ומסתלקים מהרגשת זרותם.

בעקבות השאיפות האלה והתמורות, שחלו בהרגשת היהודים המשכילים וההמונים שהושפעו מהם, התפתחה היסטוריוגרפיה יהודית, שהדגישה את תהליכי הטמיעה שבחיי היהודים, את ההתרופפות הגוברת והולכת של ההרגשות הלאומיות והתגברותן של הדתיות והתרבותיות הקשורות בדת. רק בתיאורי גרץ יש ופורצות הרגשות לאומיות, שהוא מבליג עליהן וחוזר לגישתו העיקרית, שאין היהודים עם אחיד, אלא ציבורים, ציבורים, שהדת, המסורת, הרדיפות והתרבות הניזונה מאלה ומזכרונות של העבר המקודש, מאחדות אותם אחדות רעיונית רופפת בלבד.

ב

דובנוב רואה ביהודים עם, הנלחם לאחדותו הלאומית. לא רק היחס העוין של הדתות, שצמחו מהדת היהודית, לא רק הניצול, הרדיפות, הפרעות והגירושים קובעים את אחידות גורלם של היהודים, אלא רצונם לקיים גם בפיזור בקרב עמים זרים את חייהם הלאומיים. לשם כך הם מקימים בכל ארץ וארץ, שנוצרים בה תנאים נוחים לשמירת מיצוות דתם ולחיים מובדלים לפי חוקיהם ומנהגיהם, מוסדות מיוחדים, מקומיים ומרכזיים, הדואגים לצרכי הכלל של היהודים שבמקום. הם גם מיצגים את הציבור היהודי בכל ארץ וארץ ומגינים על עניניהם.

מחקריו של דובנוב בהיסטוריה של יהודי פולין בתקופת היאגילונים משכו את תשומת לבו לשאיפה של פזורי היהודים לאוטונומיזם זה. שאיפה זו נראתה לו מכרעת בחיי הפזורה היהודית. היא גרמה לחידושה של התחיקה הדתית־לאומית על־ידי תקנות הועדים המרכזיים של הקהילות ועל־ידי פירושי תלמידי חכמים בין הרבנים לדינים הקיימים והתאמתם לתנאי החיים החדשים, שנוצרו בפולין, ולתפקידיהם של היהודים בכלכלת הארץ ובחכירת מפעלי אדירי האצולה ונכסיהם. חינוך הילדים והמשפטים בין יהודים ליהודים, שנמסרו על־ידי שליטי פולין לידי הקהילות וועדיהם, גרמו להתפתחות תקנות מפורטות בדבר חדרים לדרגותיהם וישיבות, מלמדיהם, מדריכיהם וראשיהם. הרבנים, שדנו לפי דיני התורה שבכתב ושבע"פ, ניתקלו במקרים חדשים וצריך היה לחדש, לפרש, להתאים — והתחיל הדין מתפתח על־ידי המצאת שיטות חדשות בלימוד ההלכה. המאבק בין העירונים לבין היהודים דרש עירנות מיוחדת ופעולה וגם הסכמים במשרדי הממשלה ובחצרות המלכים. החתירות הבלתי־פוסקות של הכמורה, העלילות וההסתה, וספרות ההשמצה, שהיתה מתפשטת מזמן לזמן בין האצולה, היו גורמות לנסיונות להגבלת זכויותיהם של היהודים וגם לנסיונות של גזירות, שדרשו פעולה מיוחדת בין צירי הסיימים לשם מניעתן. זה היה תפקידם של השתדלנים, שישבו על יסוד זכות מיוחדת בווארשה הבירה ועיניהם היו פקוחות על המתרחש בציבור האצולה, בסינאט ובחצר המלך.

דובנוב עמד על התפתחות זו ועל פעולות אלה והן שימשו לו דוגמא לסיפוק עניניהם המיוחדים של קהל היהודים, שיש בו צורך גם בזמנים החדשים, כדי לתקן את מה שעיוותה ההשכלה וההתבוללות שבאה בעקבותיה. דובנוב שם לב, שלא רק בפולין הגיעו היהודים לשילטון עצמי, אלא גם בארצות אחרות, בהן התקיים ציבור יהודי גדול במיספר ובעל כוחות פנימיים הדרושים לסיפוק צרכיו המיוחדים.

כשגדלו הכוחות והתרחבו גבולות השלטון העצמי ונתעשרו החיים הפנימיים, היה המרכז המקומי מתפתח למרכז קיבוצי־יהודים דלים, שלא הספיקו להם כוחותיהם או שלא נוצרו התנאים הנוחים להתפתחות עצמאית דומה לזו שבמרכזים. מרכז כזה היה מאציל מאורו על הקהילות הקרובות ולפעמים גם הרחוקות, מאַחד אותן ומפתח תרבות יהידית מיוחדת, דתית ולאומית, שינקו ממנה הציבורים הקטנים והחלשים וגם המנוצלים והנרדפים והמעונים ביותר.

לא נעלמו, כמובן, מדובנוב גדודי המרכזים ממקום למקום, מחמת רדיפות וגירושים או כיבושים בידי עמים חזקים יותר, שבעקבותיהם שועבדו העמים או בותרו ארצותיהם לחלקים והושלטו עליהם סידורי שיעבוד שונים. ע״י כך נופץ גם הציבור היהודי הגדול והחזק לרסיסים, וחדל להתקיים כמרכז, אולם את מקומו היה תופס מרכז חדש במדינה אחרת, שנוצרו בה תנאים נוחים לשלטון עצמי ולהתפתחות פנימית, שנהנו מהשפעתה ציבורים יהודיים קרובים ורחוקים, אשר היו זקוקים לעזרה.

דובנוב ראה בתופעה זו עובדה המעידה על אחידות העם היהודי המפוזר, המקיים מרכזי חיים ויצירה לאומיים המאחדים את התפוצות לעם, בעל תרבות רוחנית אחת על אף הלשונות השונות של ביטויה. תוכנה, תכונתה ומגמתה משותפים הם ביסודם לתפוצות כולן. משתקף בה, בתרבות זו, רצונו של העם לשמור בראש ובראשונה על איחודו וייחודו ועל הקשר בינו לבין ארץ מכורתו, בה צמחה והתפתחה תרבות זו, שהלכה ונתעשרה והעמיקה בימי הסבל והנדודים, שנמשכו אלפיים שנה.

תהליכי חורבן המרכזים וצמיחתם אינם תלויים בגורמים חיצוניים בלבד אלא גם בפנימיים. בעקבות גורמי חוץ: מלחמות וכיבושים, חורבנות ושיעבוד, בא גם ניוון פנימי, ירידת כוח היצירה. השלטון העצמי מתחיל מעיק בימי ירידה על המוני העם, ואז אין ההרס הבא מן החוץ מורגש כעוול. אדרבה, המתמרדים והמתפרצים מקבלים אותו כשיחרור מעול קשה ובלתי צודק ונדמה, שהעם מתפורר ותהליכי הטמיעה גוברים בו.

דובנוב אינו מדגיש את אחדות הגורל הזה של המרכזים הנהרסים ע״י גורמי חוץ והתפוררות מחמת ירידה והתנוונות. הוא רק קובע תהליכים אלה ואינו עומד על אחידותם וגורמיהם. הוא אינו שם לב לעובדה המציינת תהליכים אלה: אי אפשרות של התגוננות כלשהי, שיש לה תיקווה להצליח, כאילו גזרה היא, שאין מנוס מפניה. אין הוא מוסר לעצמו דין וחשבון שעובדה מכרעת זו נעוצה במה שאנו קוראים בשם גלות. דובנוב שולל את הגלות כעילת העילות למצבו של העם היהודי בעולם. הוא אינו שולל את הקשר בין העם היהודי וארץ אבותיו, מניח שאפשר שבה יקום מרכז נורמאלי יותר כיוון שיישען על עבודה בכלל ועבודת אדמה בפרט ,אולם אינו מאמין שהמרכז בארץ האבות ירכז בקירבו אי־פעם רוב של העם היהודי, ושוב אינו מוסר לעצמו דין וחשבון שבמרכז זה מתחילתו תיווצר היכולת של הגנה בנשק על קיומו והתפתחותו עד שיהפך למדינה, בעלת כושר של התגוננות יעילה.

דובנוב הוא נאמן השיטה האבולוציונית, ההתפתחותית. ההתקדמות אינה אלא עליה בלתי פוסקת מפראות ושלטון הכוח הגס, העושק, המביא מלחמות דמים והרס, לשלטון הרוח, השכל והמוסר, הגורמים לחיים חסרי כפיה, לחיי צדק וחירות העמים, שלום והומניות. בעקבות התקדמות זו נעלם ההבדל בין העמים המרוכזים בארצותיהם ובין המפוזרים בכל העולם. כל עם, שעמד בפני הטמיעה ושמר על יחודו על אף פיזורו, יהנה מהזכות לחיי רוח ותרבות, לשמירה על עצמותו הדתית והלאומית ע"י הקמת מוסדות של שלטון עצמי. חיים אלה לא יהיו מותנים בויתורים כלשהם על השותפות בחיי המדינה, הכוללת את הארץ ותושביה, שהרי המדינה אינה אלא ברית בין כל תושביה השוים בזכויותיהם וחובותיהם כאזרחי המדינה, הנושאים בעול קיומה והתקדמותה. מובן שהעם המהווה רוב במדינה שהקים אותה והגן עליה מטביע חותמו הוא על חייה של המדינה וערכו גדול הוא מזה של הלאומים המהווים מיעוטים בה. זכויותיהם לשמור על יחודם אינן פוגעות בשותפותם במדינה כאזרחים, שהרי המדינה היא הקובעת גבולות חירותם ושליטתם בתחום צרכיהם המיוחדים שלהם.

התקדמותם של העמים, ובתוכם של העם היהודי, מתגשמת שלבים שלבים בדרך של שלישיה: תזה, אנטיתזה וסינתזה. ההבדל בין עמים, בעלי נחלת־ארץ, בה הקימו מדינותיהם, לבין אלה שמדינתם חדלה להתקיים ויש שגם נעקרו מארצותיהם ונתפזרו בארצות מיספר או בעולם כולו, תחום צרכיהם כעם השומר על יחודו צר הוא, כמובן, מתחומו של עם המהוה רוב במדינה, והוא גם האחראי הראשי לקיומה והתקדמותה. השוני של העם היהודי הוא בזה, שהוא מפוזר בכל העולם וערכו במדינות השונות שונה. זהו מקור כוחו והשפעתו וגם מקור מצבו המיוחד במינו הגורם לא פעם לחיכוכים ובעיות חמורות.

דובנוב קובע את השלבים שעברו על העם היהודי בימי פיזורו. התיזה היא שמירה על יחודו, על אמונותיו ודעותיו, מנהגיו ותרבותו, על התבדלותו מיתר העמים וזרותו. הוא מקים לו עולם מיוחד, בו הוא חפשי לחיות לפי רוחו ורצונו. התבדלותו מביאה גם היא לבידודו, מעוררת קינאה ושינאה, חשדים שונים ופחד מיסטי אצל העמים השולטים בארצות בהן הוא חי.

זוהי התיזה והנה האנטיתזה. הקינאה והשינאה של העמים מגבירים את החשדים ומעוררים אימה והרגשת נחיתות; רדיפות, התנגשויות ופרעות, הגבלת זכויות ובידוד מתוך השפלה ובוז. כפעם בפעם נהפכות הפרעות לטבח והשמדה, לעלילות דמים והסתה פרועה, שסופם גירושים. הסבל מעיק, מרחיק ומבודד. הוא מכביד וממאיס את החיים. העולם של היהודי המובדל והצר מחניקו יותר ויותר, והעולם בחוץ נדמה למלא אור וחירות ומושך בקסמיו את הנחנקים. מתחילה הבריחה לעולם הזר, שגברו בו רעיונות השכלה וקידמה. משתלט המושג של מדינה כוללת כל תושביה, אם יהפכו לאזרחים נאמנים. נפתחים שערים לפורצי חומות ומתפרצים. הללו מתקבלים ברצון, אולם התנאי: התכחשות ללאומיות היהודית, התבוללות וטמיעה. הקריטריון השולט הוא: אם נוצרת ברירה בין האינטרס שלו לבין אינטרס העם השולט בארץ — צריכה הברירה להיות לטובתו של העם השולט.

והנה הסינתזה: עם התגברות השאיפה להתמזגות וטמיעה מתחילה דחיפת הנטמעים. שני הצדדים מתאכזבים. היהודים, אפילו הם מוותרים על כל המבדיל ביניהם לבין העם השולט נשארים יהודים; אין ההתמזגות שלמה לעולם. אין ציבור משלים עם תפקיד של שעיר לעזאזל. היהודים מרגישים אי אמון הגובר והולך

לעם השולט. מרגישים הם את השמות שנעשו בחיי העם ע"י הבריחה מההמונים „החשוכים" כביכול. הממשלות והחוגים שגבר בהם פחד מפני התחרות היהודים, מפני שאיפות צעיריהם לשנות את התנאים הקימים, מנצלים את האכזבות והטענות המתחדשות נגד היהודים, מנפחים את השינאה. מתחדשות הגבלות למעשה ולהלכה, מתחדשות גם פרעות. האכזבה המרה דוחקת „הביתה". „החוזרים" מביאים אתם רעיונות חדשים. התשובה היא אל העם ולא אל עולמו הצר של הדין ותרבותו. מתחיל תהליך ההתחלנות, משתלט הרעיון על תחית העם. מופיעות התנועות של שיחרור לאומי. אולם שיא הסינתזה, לדעתו של דובנוב, לא בהם אלא באוטונומיזם, ברעיון של עם עולם, עם רוחני, השם תקוותו בהקמת מוסדות של שלטון עצמי בכל מקום, שיספקו את כל צרכי היהודים באשר הם יהודים. יהודי כאזרח במדינתו יהנה מכל הזכויות של אזרח ויפקד לעם בעל צרכים מיוחדים הראויים לסיפוק וטיפוח.

הסיכום: מדינת חירות וצדק, שכל תושביה, שאינם אזרחי מדינות אחרות, אזרחים שוויי זכויות בה. היהודים שבין האזרחים מוכרים לעם בעל זכות לספק צרכיו הלאומיים והדתיים ע"י הקמת מוסדות שלטון עצמי. זהו האידיאל, מטרת מאבקו של עם העולם.

דובנוב הסיק מסקנותיו מחקירותיו ההיסטוריות. גרם מזלו שחי בזמן שינויים כבירים בעקבות מלחמות ומהפכות, ביחוד ברוסיה ובמזרח אירופה. הוא ראה שתי מהפכות מקרוב ושתי מלחמות עולם. עוד לפני מלחמת העולם הראשונה ניסה להסיק מסקנות מדיניות ולאומיות ולהקים מפלגה, שתשפיע על תהליכי החיים. המפלגה צריכה היתה להיות ביטוי נאמן לסינתזה שהגיע אליה. באוירה של המהפכה שנדמה ותגשים חזונות רחוקים לא השפיעה הסינתזה של דובנוב. לאחר שנכשלה המהפכה של שנת 1905 והשתלטה הריאקציה שנמשכה עד שנת 1917 הפכה הסינתזה לחזון רחוק מהמציאות. נצחונה של מהפכת מרס הפכה אותה שוב לתוכנית בת ביצוע. אולם באוירה של מהפכה ושל מלחמת עולם, שעתידות היו למוטט משטרים ולשחרר עמים משיעבוד, קשה היה להאמין שהסינתזה תתגבר על החזון הציוני או הסוציאליסטי, אם גם תתגשם, לפיכך לא נהפכה מפלגת העם מיסודו של דובנוב למפלגה מקיפה את עם העולם ומבטאת גם את חזונו.

בשם החזון הסוציאליסטי נעשה נסיון ראשון ממלכתי להגשים תוכנית רחבה יותר, שלמעשה היתה מונחת ביסודה הקהילה הדימוקראטית כתא ראשון, ועידת נציגי הציבור והמועצה שנבחרה בה כגוף מיצג ראשי ונוסף לאלה גוף ממלכתי: משרד לעניני המיעוט היהודי ומיניסטר בראשו, שייצג את המיעוט הלאומי היהודי ויפקח על פעולות מוסדותיו שהוקמו לשם סיפוק צרכיו המיוחדים של הציבור היהודי. הפיקוח נעשה, כמובן, בשם הממלכה, הפעם בשם הריפובליקה האוקראינית שהוקמה כחלק מהפדרציה הרוסית העתידה להיוסד על יסוד החלטת האספה המכוננת הכל־רוסית. המועצה האוקריינית הקדימה את המעשה להלכה כללית זו לפי שדאגתה הראשונה היתה לרכז סביבה את כל המיעוטים הלאומיים החיים בגבולותיה הנרחבים ולעזור להתבססותה.

התפתחות המאורעות ברוסיה שיבשה את כל החשבונות. המשכת המלחמה, ההתקפה בחזית מזרח גאליציה שנכשלה ונגמרה בתבוסה שלמה, עוררו התמרמרות בצבא שהתעיף מהמלחמה ושאיפתו היתה לסיימה בכל מחיר. נסיון של הפיכה צבאית רעיונית נתקל בהתנגדותו של הצבא הנאמן למפלגות הסוציאליסטים והבולשביקים ונחל מפלה. עוד זמן קצר התקיימה הממשלה הזמנית עד שאורגנה המהפכה הפרולטרית באוקטובר אותה שנה, שהפילה את הממשלה הזמנית והתבססה

ברוסיה כולה לאחר שהכניעה את כל מתנגדיה. ואז קרה דבר, שלא תיארו לעצמם המנהיגים הסוציאליסטיים של הרפובליקה האוקריינית: הצבא שנלחם למען אוקריינה עצמאית בצבא הבולשביקים ובפועלים הקומוניסטים שהתקוממו, נתמלא רוח שינאה ליהודים ופתח בפרעות נגדם, בהטילו אשמת ההתקפה על המנהיגים היהודים של המפלגה הבולשביסטית. המנהיגים הסוציאליסטים של אוקריינה לא העיזו לרסן את גדודי הצבא שלהם — תקוותם היחידה. עוד פעם התאוששו האוקריינים לאחר נסיגת הגרמנים, שתפסו את אוקריינה והשליטו עליה את המשטר הישן. מאמציהם תחת הנהגתו של פטלורה לא הצליחו, הפרעות ביהודים גברו עוד יותר ופטלורה הובס ע"י צבא הבולשביקים. עצמאות אוקריינה והאוטונומיה של יהודי אוקריינה הוטבעה בדמם.

ברוסיה ניסו היהודים לקיים את התוכנית של שלטון עצמי יהודי בלי לחכות להחלטת האספה המכוננת. הוקמו קהילות דימוקרטיות וועד מרכזי בראשן. צמחה כאילו מתחת האדמה רשת של בתי ספר, שלשון ההוראה בהם היתה עברית או יידיש, הוקמו מוסדות לסיפוק צרכיהם המיוחדים של היהודים.

הממשלות הזמניות לא הפריעו ואפשר היה להניח, שהאספה המכוננת תאשר את כל אלה. הוחלט לקרוא לועידה יהודית כל־רוסית, שתעבד הצעת חוקה בדבר השלטון העצמי של העם היהודי ברוסיה הדימוקראטית. כל המפלגות היהודיות, הציוניות והציוניות הסוציאלוסטיות, וגם הבונד והחרדים הסכימו לתוכנית זו.

נצחון הבולשביקים הרס את הכל. בפקודת הקומיסריון לעניני מיעוטים נסגרו הקהילות, פוזר הועד המרכזי ונסגרו בתי הספר ששפת ההוראה היתה עברית. את מקום המוסדות האלה תפסו מוסדות פרולטרים יהודיים, שצימצמו את השלטון העצמי של המיעוט היהודי הלאומי לועדי חינוך ותרבות והכריזו את האידיש ללשונו של העם היהודי.

דובנוב היה עד להתפתחות בשנים הראשונות למהפכה ולחורבן כל הנעשה.

בשנת 1922 הצליח לצאת מרוסיה והשתקע בברלין, ששלטה בה החוקה הווייימארית. הוא השקיע עצמו בעבודה הענקית של הוצאת ספרו „דברי ימי עם עולם" לפי החידושים ההיסטריוסופיים שלו.

מברלין ראה את התפתחות הנסיון השני להגשים שלטון עצמי למיעוט היהודי הלאומי בליטא, שהיתה זקוקה לחיבת היהודים ועזרתם ולחיסול הרוסיפי־קאציה שגברה והלכה בה לפני פרוץ מלחמת העולם הראשונה. גם בה הוקם מיניסטריון לעניני היהודים ותחת הנהגתו קמו קהילות ורשת בתי ספר שלשון ההוראה בהם היתה עברית או אידיש ומוסדות תרבות שונים. אולם גם כאן לא עברו אלא שנים מועטות והתחילו מקצצים במה שנבנה. נתאכזבו הליטאים בעזרת היהודים. ווילנה, ששאפו להקים בה את בירת המדינה, סופחה לפולין. ליטא אמנם לא וויתרה על בירתה אבל לא היה בכוחה לשנות את המצב עד פרוץ מלחמת העולם השניה, בה הפכה ליטא לרפובליקה קומוניסטית. על יסוד ברית בין רוסיה המועצתית וגרמניה הנאצית עברה ווילנה לרוסיה המועצתית והיא העבירה אותה לרשותה של ליטה. מכל השלטון העצמי של היהודי בליטה נשארה רשת בתי הספר העבריים והאידישאים בלבד.

דובנוב היה עד לנצחון היהודי הגדול בועידת השלום, שאישרה את הצהרת בלפור וחייבה את המדינות החדשות ואלה שהורחבו גבולותיהם להעניק ליהודים שיוויון מוחלט וגם זכויות של מיעוט לאומי בעניני חינוך ומוסדות דת ותרבות. כל המדינות נאלצו לחתום על הסכם נספח להסכם השלום הכללי, בו הוכרה המדינה

ע"י המנצחים, והתחייבה להגשים את הסעיפים הקובעים את מעמדם של המיעוטים הלאומיים, הדתיים והלשוניים וזכויותיהם בעניני חינוך ותרבות, דת ולשון.

ההסכם הזה אושר במדינות אחדות לאחר מאבק קשה. ברם בשום מדינה לא הוגשם כולו. בפולין, שמספר היהודים בה הגיע לשלושה מיליון, הוגשם רק במיקצתו ורק במקומות שקיומם של בתי ספר שלשון ההוראה בהם היתה עברית או אידיש הפכו מכשיר יעיל נגד הרוסיפיקציה הקודמת. בתי הספר העממיים הוכרו על־ידי הממשלה והלימוד בהם שיחרר מלימוד חובה בבתי ספר ממשלתיים, אולם בתי ספר תיכוניים לא הוענקו להם זכויות מתן תעודות בגרות ורק שניים שלושה מהם הוכרו מחלקותיהם הנמוכות.

*

בשלהי שנות העשרים, בהיותי בריגה, ביקרתי אצל דובנוב. סיפרתי לו על המצב בכלל ועל המאבק שלנו בפרט. הדגשתי שגם המפלגות הסוציאליטיות מכירות בזכותם של לאומים בעלי טריטוריה משלהם בגבולותיה של פולין, אולם רחוקים הם לראות בלאומים פזורים, משוללי טריטוריה משלהם בכלל ובגבולות פולין בפרט, מיעוט לאומי שיש להעניק לו זכויות מיוחדות. דובנוב עקב אחרי כל המתרחש בפולין, ידע על פעולותי. נפרדנו מתוך ברכות חמות ולא עלה על דעתנו אותה שעה שעתיד דובנוב למות מות קדושים בין שאר יהודי ריגה.

ח ב ר ת „א מ נ ו נ ת" ב ע"מ

תל־אביב, רח' בצלאל יפה 9, ת.ד. 169 — טלפון 63786

ד"ר נתן מורים

תולדות החינוך של עם ישראל

בשלושה ספרים

מימי קדם עד תקומת מדינת ישראל

יצא לאור הספר הראשון לסדרה זו

מימי קדם עד התימת התלמוד

המתאר לראשונה בספרות החינוכית והכללית תיאור שיטתי מתוך גישה היסטורית וביקורתית, את תחילתו ויסודותיו של החינוך היהודי.
ספר ראשוני זה משקף את תולדות החינוך הלאומי וקובע את מקומו המיוחד והעצמי, על ערכיו המוסריים והרוחניים במסכת הרחבה של החינוך האנושי ותורם תרומה חשובה להבנה נוספת של מהותו, ישותו ותפקידו בחיי אומתנו.

מכיל 368 עמודים. מחירו 7.95 ל"י

להשיג בהוצאה ואצל כל מוכרי הספרים בארץ.

יום־טוב הלמן

רבי שמעון דובנוב

(רשמים מקוטעים)

מאמר זה הוא האחרון שיצא מתחת ידי הסופר המנוח. לא הספיק לקרוא את עלי ההגהה. הלך לעולמו בשם טוב, היה מטובי תלמידיהם של ד"ר יוסף קלוזנר, בארץ, דוד גינצבורג ושמעון דובנוב. היה אמן פדגוג, מבקר ופרשן ספרותי. בן דור אחרון של יהדות רוסיה הגדולה בימי יצירתה. מנאמני חוג „העבר".

המערכת

— — — עם בואנו לפטרבורג ידענו על שמעון דובנוב יותר ממה שידענו על כל המורים האחרים: הכרנוהו כהיסטוריון, כבעל „המכתבים על היהדות הישנה והחדשה" ובר־פלוגתיה של אחד־העם וגם כמבקר ספרותי וכפובליציסטן בפסיבּדונימים השונים שלו. אבל את העיקר חסרנו: לא הכרנו את האדם דובנוב, זה שמתגלה בכל הדרו — ונראים הדברים, כי גם בכל אמתו — ב„ספר החיים" שלו, שנתפרסם אחרי שנים רבות. ממילא לא ידענו אז בין השאר גם על היחסים המתוחים, שהיו קיימים בינו ובין הבארון דוד גינצבורג, אביה־מחוללה של ה„אקדמיה", על ה„חשדנות" שנתעוררה בלב הבארון בעקבות הרצאותיו של דובנוב בשנה הקודמת ועל היחס הביקרתי של ההיסטוריון לדרכי־הלימוד של הבארון[1]) — יחסים שקבעו בודאי בהרבה את התנהגותו — הסתגרותו של דובנוב בחדרי האקדמיה. — לכותב הטורים האלו לא היתה גם הזדמנות, שניתנה אחר־כך לחברים אחדים מן הקבוצה האודיסאית, להפגש עם דובנוב „בגולת אירופה" ו„לתקן" על־ידי כך את רשמיו הקודמים, שכן נמצא אז ב„גולת אמריקה". לא נשאר איפוא לתלמיד אלא מה שראו עיניו ונתרשמה נפשו בימים ההם.

א.

„הקבוצה האודיסאית" מצאה את משכנה של „האקדמיה" בקומה השניה של בית מספר 6 בסימטא האקדמאית — הוא ביתה הראשון, שעורר שמחה רבה בלב ידידיה ותלמידיה. וזוהי צורת האקדמיה: מחדר המדרגות נפתחה דלת לתוך מסדרון צר, ארוך ואפלולי. מימינו של הנכנס התרומם קיר אטום, הנמשך לכל ארכו של המסדרון, ללא סימן של דלת או חלון; ואילו משמאלו — שלש דלתות, דלת ראשונה נפתחת לחדר מרווח, הוא חדר המרצים ובו חלון אחד. ריהוטו — שולחן, שני כסאות וקולב לבגדים. באחת הפינות כוננית בלא ספרים. דלת שניה נפתחת לחדר גדול יותר, הוא אולם ההרצאות, ובו שני חלונות ושני שלחנות,

---

1) „ספר החיים" (רוסית) ח"ב, עמ' 79—80, 101—102. אגב, כמעט באותו זמן נתעוררה „חשדנות" מעין זו גם כלפי קלוזנר בישיבת אודיסה.

מסודרים בצורת כ"ף סופית: ראשה של הכ"ף לרחבו של החדר ורגלה לאורכו. ודלתות פנימיות, סמוכות לחלונות, מוליכות מחדר־המרצים לאולם ההרצאות ומן האולם לחדר הסמוך, אלא שדלת פנימית זו אינה נפתחת לעולם. מאחוריה, אומרים, שמור ארכיון. גם הדלת השלישית שבמסדרון, המוליכה ל„ארכיון" זה, סגורה תמיד. נכנס בה, אם איני טועה, רק אדם אחד, הוא יצחק לוריא, איש נובגורוד, מוותיקי האקדמיה ומטובי המזרחנים שלה, שנתמנה שומר על הארכיון.

באולם ההרצאות הכל יושבים, אחד המרצה ואחד השומעים. „האודיסאיים" מתרשמים: זה לא בית־ספר ואף לא אוניברסיטה. כאן אין קתדרה. כאן כולם „אקדמאיים". ושמא רצוי לשמור על המסורת של ה„חדר"? ואף על פי כן, נשאר זכר לבית־ספר: הלוח השחור העומד בקרן זוית של האולם, בין החלון ובין הדלת הפנימית השניה. בלוח זה היו משתמשים לפעמים רחוקות „המורים" של האקדמיה, שהיו מקיימים את „שיעוריהם" ביום: המורה לצרפתית, ששכחתי את שמה, והמורה לערבית, יונה גינצבורג שמו. ההרצאות היו מתקיימות, רובן ככולן, בערבים, כדי לאפשר את ביקורם של סטודנטים וקורסיסטות, העסוקים ביום באוניברסיטה ובקורסים הבסטוז'ביים, ואיני זוכר שמי שהוא מן המרצים ישתמש פעם בלוח זה, מלבד מקרה אחד שהשתמש בו דובנוב. הקירות השופים: לא מפה ולא ארון ספרים.

מקום מושבו של המרצה הוא מעברו השני של השולחן הקצר, הוא ראשה של הכ"ף, וכל האחרים תופסים ישיבה מסביב לשולחן הגדול. רק פעם אחת בשבוע מתמלא האולם כסאות על יד הקירות, כסא אחד לשנים: לאחד היושב עליו, ולאחד, העומד מאחוריו, נשען על גב הכסא. זה היה במוצאי־שבתות, בהרצאותיו ההיסטוריות של סמיון מרקוביץ' דובנוב.

וכשויון בישיבה — שויון בכניסה. כאמור למעלה, היתה דלת אחת מוליכה מחדר המדרגות למסדרון, ונכנס בה כל הנכנס: אחד המרצה ואחד ה„שומעים".

נכנס בה הבארון דוד גינזבורג עם מזוודה מלאה ספרים בידיו, מיד הוא נתקל באחד או בשנים מן התלמידים, הרצים לפניו ופותחים לו את הדלת השניה של המסדרון, זו המוליכה לאולם ההרצאות, והבארון, שאינו מוסר את מזוודתו לאיש (ספרים בה!), מופיע באולם, כשהוא נושם ונושף מן העלייה במדרגות ומכובד הספרים, מאיר פנים לתלמידים ובוקע לו דרך ביניהם, מגיע למקומו בראש השולחן, יושב ופותח את המלתחה תוך פתיחת ההרצאה או השיחה.

נכנס בה ד"ר י. ל. קצנלסון, הוא בוקי בן יגלי, מיד הוא נעצר מול דלת חדר המרצים, מוריד את משקפיו ומתחיל לנגבם במטפחת, שהוא מוציאה מכיסו של מעיל־הפרווה שלו. מיד מקיפים אותו תלמידים, מהכים עד שיחזור וירכיב את משקפיו, והוא — כולו אור וחיוך, תופס אחד השומעים בידו וצועד עמו לאטו לתוך האולם. הכל מקבלים את פניו בחיוך, והוא יושב, מרים את משקפיו לצמחו ומתחיל בשיחתו — הרצאתו — לימודו.

ואפילו הרב א. ל. קרלין, בן זוגו של הגריק בוריסוביץ' סליוזברג בהוראת המשפט העברי — זה מן המקורות, בעיקר מן התלמוד והרמב"ם, וזה מתוך השוואה עם המשפט הרומי והמשפט הנהוג בזמננו, — אפילו הרב קרלין, זכורני, ניסה פעם לבקוע לו דרך בין שני תלמידים — אחד הוא כותב הטורים האלו, ואחד הוא ברוך קרופניק (עכשיו: קרוא), כשזה האחרון מגיש לראשון את תמונתו ועל צדה השני רשום „בין תקוה ליאוש". הבחין הרב בכתובת, מיהר והפריד ביניהם, חיוכו נקפא על שפתיו, ובעינים תמוהות ומודאגות הביט פעם על האחד ופעם על רעהו, החזיק רגע בכתפינו — השמיט את ידו והלך למקום מושבו.

תמה אני, אם מישהו הבחין פעם בכניסתו של דובנוב למסדרון. הלה נכנס בחשאי, פותח במהירות את דלת חדר המרצים (האחד מכל המרצים! שני לו ה. ב. סליוזברג, „חצי־מרצה"), נכנס לחדר, שוהה כמה ששוהה, חוזר ופותח את הדלת הפנימית, מעיף את מבטו על פני קהל השומעים, הממלא את האולם מפה אל פה, קולט כמדומה את פני כולם, נגש למקומו, יושב ומשעין רגע את ראשו על כפות ידיו, כמתרכז למצוא את המשפט הראשון, ומתחיל שוזר את המשפטים זה אחר זה בקול צלול ובעיניים ממחישה. השומעים בשעה זו, שכבר מצאום יושבים או עומדים איש איש על מקומו, מקשיבים בדומיה; לא ניע ולא זיע: כבוד הפרופיסור מרצה. רק מפעם לפעם נשמעת תזוזת עט על גבי נייר: „אודיסאיים" הם אלה, הממשיכים במנהגם מן הימים ההם, ורושמים בעברית את דברי ההיסטוריון הגדול ביותר, שגידלה יהדות רוסיה הגדולה, הנאמרים כדברי יתר המרצים ברוסית.

ב.

אותה שנה נכנס דובנוב לשנתו החמשים. בעל קומה ממוצעת, זקן קצר מכסיף, הבעת־פנים מרוכזת, מכונסת, חמורה, ועינים ממושקפות, פקחות וחודרות, היה יושב ודורש כל החורף על תולדות היהודים בימי הבינים. ניכר היה בו שהוא מתאמץ להיות אוביקטיבי, מציין עובדות, ממיינן ומצרפן כדרך שעושה חוקר־הטבע בהרצאת עובדות טבעיות. אולם הרמות־קול, בחירת־מלים, הבלטת עובדות ואופן צירופן מסרו את המתרחש בלבו פנימה: כאֵב גדול „למראה" העינויים המרובים ושמחה קלה ומעודדת לגילויי אור קלוש, שהבקיעו מתוך המאורעות המדכאים והמעציבים, הממלאים את תקופת ימי הבינים שלנו. אבל כל הזמן נשאר יושב במקומו, פעם מתיישר ומניח את גבו על גב הכסא, כשעיניו מכוונות למעלה, למשקוף הדלת החיצונית, מעל ראשי השומעים הגבוהים ביותר; ופעם מתכופף על השלחן, מוריד את עיניו למטה וסומך את ראשו בשתי ידיו, כאילו פוחד לראות בכאבם של אנשים מרוב המחטים שהוא דוקר בלבם, — ויהי כמדבר אל עצמו, אף אם קולו נישא בחללו של האולם ומגיע לאזניו של כל אחד. כבדה היא ההיסטוריה העברית, והיא כולה עמוסה על שכמו של איש אחד. הוא חי אותה, הוא חי בה, אף אם מעמיד פנים כאדם מן הצד, המספר על דברים שחלו בנקודה מסויימת בזמן — דברים שהיו וחלפו עם הזמן. והוא יושב ודורש, שבוע שבוע, כל ליל מוצאי שבת, והשומעים, רובם סטודנטים וקורסיסטות, קולטים, מתרשמים ונראים כנוטלים חלק אחד מששים מן העומס הרב, שהטיל על עצמו.

ו„האודיסאים" בשעות אלו? „המעלות" המרובות, שמנו אנשי האקדמיה בקבוצה זו, העלימו מהם מדה אחת, שהיה בה משום „חסרון" גדול לגבי האקדמיה: הם באו אליה אחרי אודיסה. מבוגרים, מפוכחים ומנוסים. — רובם של השומעים היו, כאמור, סטודנטים וסטודנטיות שמצאו את עיקר ענינם באוניברסיטה ובקורסים הגבוהים לנשים, איש איש במקצועו, והיו באים לאקדמיה לטעום טעימה קלה, בחינת „קינוח־לימוד", ביהדות. השוואה לרובם של הפרופיסורים שלהם במקומות ההם הבליטה את יתרונו של דובנוב. ואילו קומץ ה„אקדמאיים", שהאקדמיה היתה „יחידת לבבם", „שמשם וירחם" — ביניהם: זלמן רובאַשוב (עכשיו: שזר), בנה יקירה של האקדמיה, אהובו של הבארון ומעריצו של דובנוב; רברבי — המשורר הצעיר, החולם את חלומותיו ומבקש השתרשות־יתר בקרקע ההיסטוריה העברית; יצחק לוריא, הנזכר לעיל, שהיה אחר כך למזכירו של דובנוב במערכת „ברייסקאַיַא סטרינא"; ועוד אחד, איש מזיבוז', שנשכח ממני שמו, שמצא את תפארת ישראל

בדקדוק העברי וזכר את שמות כל טעמי־המקרא על דרגותיהם, החל בקיסרות וגמור בפשוטי טעמים, הוא ואשתו, שלא ידענו את כתבתם ואת שיחם ושיגם; מבלי להזכיר את ש. ז. צייטלין, שהתכונן לעזוב את רוסיה בחורף זה, ואולי עוד מישהו, ששמו ודמותו נמחו מזכרוני במשך הזמן; — קומץ אקדמאיים אלו, האקדמיה היתה „אהבתם הראשונה", וחביבה ומקובלת היתה עליהם אם כ„כלה כמות שהיא" ואם כ„כלה נאה וחסודה", כשם שהיתה „הישיבה" בשעתה בעיני האודיסאיים.

מה שאין כן בני־אודיסה. אלו „אהבתם הראשונה" לא נמחתה כליל מלבם, על אף האכזבה הגדולה. אבל האכזבה הגדולה גם לא נתנה להם להתאהב בשנית בקלות יתרה. נוטים היו מדי־פעם להסב את לבם אחורנית ולהשוות. וההשוואה המבוקשת היתה דובנוב לעומת קלוזנר. איך היה קלוזנר, בפתוס הגדול שלו, מוסר עובדות אלו של ימי הבינים? ידענו, דובנוב הוא בן־דורו, חברו ויריבו של אחד־העם, ואילו קלוזנר הוא תלמידו (בימים ההם). ידענו, דובנוב מנסה לחבוק את כל ההסטוריה העברית כולה בזרועותיו, ואילו קלוזנר מתמחה בעיקר בתקופה אחת, היא תקופת המקרא. ידענו, דובנוב גילה גישה חדשה להיסטוריה וכל־כולו מעונין בדורות־האחרונים, ובעיקר בתולדותיה של יהדות רוסיה, ואילו קלוזנר אינו זז מתקופת המקרא, אף שגם אצלו ניתן לגלות נעימה חדשה, הלוא היא הנעימה הציונית, בניגון ההיסטורי שלנו. ונוטים היו להכניס את „האילו" בהשוואה. „אילו" היה קלוזנר מתמחה בתקופה זו — איזה „שפוך־חמתך" היה משתפך מלבו, בהיותו תנים לצרות ישראל בתקופה זו; ואיזה „כינור" היה מתנגן תחת ידו, בהעלותו את פעולתו הרוחנית של העם בתקופה חשכה זו!...

אמנם, פעם אחת ויחידה זכינו לראות גם את דובנוב מתלהב וקופץ ממקומו, ניגש במהירות אל הלוח — הפעם היחידה, שראיתי מרצה משתמש בלוח, כותב ומנקד, כדי להקל את הקריאה על הקורסיסטות, את החרוזים של יהודה הלוי:

דודי רחק
ורודי דחק

בהדגימו בחרוזים אלו בטוב טעם ובהתרגשות מרובה את אמנותו הגדולה של המשורר, שהשכיל להביע את כל צרתם של ישראל בארבע מלים, שהן בעצם שתים שהיו לארבע על ידי שינוי מקומן של שתי אותיות. בהבלטה מרובה הדגיש את הדל"ת והרי"ש של חרוז ראשון שהפכו לרי"ש ודל"ת בחרוז השני. איזה צמצום, איזה כח, איזו שוועת־אלם של אדם מאמין וגלוי־עינים לראות את המציאות כמות־שהיא! ההיסטוריון והמבקר הספרותי חברו יחד והמרצה הפך למורה־מחנך, שהתאמץ להחדיר ללב שומעיו זעקת־חרדה זו, המתאימה גם להווה של שעת ההרצאה.

ג.

נאמנים עלי דברי שזר, המונה כצורה שלישית של לימוד המיוחד לדובנוב את טיוליו, „שהיה בוחר לו תמיד את אחד מתלמידיו ללוותו ולנהל אתו בשעת טיולו שיחת מורה עם תלמידו"[2], אבל כפי שנראה מהקשר הדברים, נתעצבה צורה זו אחרי מותו של הבארון. עד אז תמה אני, אם מי שהוא מאתנו ביקר אותו בביתו או נתלווה אליו לטיול, אף־על־פי שהיינו מבקרים בביתו של הבארון — אמנם, על פי רוב בקשר עם הלימודים בספריה הנודעת שלו — וכן גם בביתו של

2) העבר, חוברת ו', אלול תשי"ח, עמ' 93.

ד"ר קצנלסון — אמנם, על פי רוב בקשר עם בקשת עצת רופא: בוקי בן יגלי היה הרופא המיוחד של נסיך אחד (שמו נשכח ממני) ושל תלמידי האקדמיה. מכל מקום לא נפלה זכות זו בגורלי. ואף־על־פי־כן לא נמנע מאתנו בהזדמנויות שונות לראות את הרגש־האנושי פורץ את גדר ההתאפקות, שגזר על עצמו ההיסטוריון האוביקטיבי.

איש יהודי היה בגאַטצ'ינו, רופא לפי מקצועו, שהיה מבקר את הרצאותיו של דובנוב במוצאי־שבתות, והיה עושה את דרכו במזחלת רתומה לשני סוסים. וכבר ידע לדייק את השעה ולבוא דקות מספר לפני התחלת ההרצאה. היה נכנס בדלת החיצונית של האולם, עובר אל מעבר לשלחן הקצר, ויושב בכסא שהיה מוכן בשבילו בקרבת המרצה. לילה אחד פרצה סופת שלג חזקה. אותו לילה נעדרו רבים מן השומעים הקבועים, ביחוד מן המין היפה. דובנוב, שדייקן היה, נכנס כדרכו לחדר־המרצים, שהה כמה ששהה, וברגע המדוייק הופיע באולם. העביר את עיניו הנה והנה, מבלי דבר דבר, כאילו חשש להפסיק בין ברכת „נטילת ידים" לברכת „המוציא", הבחין בחסרונם של כמה שומעים ועמד לשבת במקומו, עד שנפל מבטו על כסאו הריק של הרופא.

מבלי להוציא הגה מפיו, התחיל מסתובב הלוך ושוב בשטח שבין השלחן והחלון, חזר לחדר המרצים והמתין כחמש דקות. אחר־כך יצא, ישב במקומו ופתח את הרצאתו. לא עברו רגעים מועטים והדלת החיצונית של האולם נפתחה. על סיפה נראתה דמות־אדם גבוהה, עטופה פרווה מושלגת. בתנועה מהירה הוריד האיש את הכובע, ניער ממנו את השלג והתיזו שלא במתכוין על היושבים בקרבת הדלת. אף הוא מיהר כדרכו אל מעבר לשלחן, אל מקומו הקבוע. דובנוב הפסיק את ההרצאה, קם ממקומו, הרים לפניו את קצה השלחן ועזר לו לעבור, כשהוא מסורבל עדיין בפרוותו המטפטפת מחמת השלג הנמס, ולחץ את ידו. הרופא התנצל. הסביר שיצא בזמנו, נסע כל הזמן נגד הרוח, המזחלת נהפכה פעמיים וכמעט שנתעה בדרך. דובנוב שמע ושתק, אבל מבטו וארשת פניו נשתנו... איזה רוך ואיזו עדינות תפסו את מקומה של החומרה, שהיתה נסוכה על פניו תמיד!

בהזדמנות אחרת בקעה את קרח ההתאפקות־האוביקטיבית ההרגשה האבהית. אבל זה היה מחוץ לאקדמיה. — בימים ההם גדלה ההתעוררות על יחסי יהודים־פולנים בתחומי פולניה הרוסית. ז'בוטינסקי היה מפרסם אז את מאמריו הידועים על שני שותפים באדמת פולין: הפולנים והיהודים. וההיסטוריון היהודי הקפיד לפרסם ברבעונו „יבריסקיה סטרינא" תעודות היסטוריות על פעולות היהודים לטובת המדינה בימים משכבר. בו בזמן הודיעה האגודה ההיסטורית־אתנוגרפית על הרצאה פומבית על הגבור ההיסטורי היהודי־פולני „ברקו יוסלביץ". המרצה — סופיה דובנובה, בתו האהובה של רבנו, שכבר פרסמה כמה תרגומים משירי ביאליק לרוסית.

הופיעו שמנו וסלתו של הצבור היהודי: הבארון, קולישר, סליוזברג ועוד. באו גם תלמידי האקדמיה. ישב בראש — אבי המרצה, ר' שמעון דובנוב. ההרצאה נקראה מן הנייר, בחן, בהגיון, בקול צלול ובבטחון עצמי. מפעם לפעם הגניב האב מבט אל בתו האהובה ופניו הביעו שמחה ונחת, אבל עם זה לא נמנע מלרשום לפניו הערות מסוימות. עם תום ההרצאה התחילו ויכוחים. הובעו השקפות מנוגדות, אף אם מתוך אהדה רבה למרצה. בסוף הויכוחים נטל רשות הדיבור גם אבי־המרצה. אמר מה שאמר, והמרצה התחילה להשיב למתווכחים. כשהגיע הזמן לענות לאביה, השיבה מה שהשיבה, וסיימה את דבריה בקריאה משכנעת: אבל, אבא, איני מבינה

אותך. אם היה לך מה להעיר, הרי יכולת לעשות זאת בבית. הרי קראת את ההרצאה... צחוק ומחיאות־כפים סוערות הרעישו את האולם, ויותר מכולם נשמע צחוקו של דובנוב. — זוהי הפעם היחידה, שראיתי את דובנוב צוחק בחורף ההוא...

ושוב הקרני המקרה לראות את התרגשותו המאופקת של ההיסטוריון האובייקטיבי, התרגשות קרה מבחוץ ולוהטת מבפנים, בהזדמנות יחידה לקיים עמו שיחה ביחידות לפי בקשתו. הפעם זה נגע באיסוף חומר, ומעשה שהיה כך היה — בימים ההם נתפרסם ב„יבר. סטארינה", אם איני טועה, מאמר מקיף על הקאנטוניסטים היהודים — החטופים. בשיחת־חברים מסרתי אז על שלשה קאנטוניסטים בני־עיירתי שאני מכירם, ששנים מהם עדיין חיים וקיימים בריאים ושלמים, ותיארתי אותם בקווים כלליים. איני יודע אם „אזנים לכותל" או „פה לחברים", אולם הדברים הגיעו לאזני דובנוב. יום אחד נמסר לי על־ידי חבר: דובנוב מבקש אותך להכנס לחדר־המרצים. נכנסתי. — „שב, בבקשה. הנה כסא". ישבתי. „מנין אתה?" — מפלך ווהלין, עיירה ק. לא עלה אז על דעתי לצרף את השם דובנוב עם „דובנא" הווהלינית ולחשוד ב„ליטבאק" זה, שיש לו יחס סנטימנטאלי לעיר מגורי אבות־אבותיו, יחס המתפשט על כל ווהלין. אבל הרגשתי פתאום באיזו קרבה מיוחדת. בטון רך ביותר בקשני לספר לו, מה שידוע לי על הקאנטוניסטים של העיירה שלי.

אמרתי לו בקיצור: שלשה הם. שם האחד „מיכל הכתבן", על שום מכתבי־הבקשות לשופט־השלום המקומי ולראש־המועצה, שהוא כותב בשכר לכל דורש. הוא משמש גם „טוען", מעין פרקליט, לפני בית־המשפט בשם כל אלה שאינם יודעים לדבר רוסית נכונה. ועל כך פרנסתו. ה„חובי" שלו — כוס וודקה. הוא „שתיין" נורא, וריח הוודקה נודף מפיו כל היום, לרבות הלילה. גוההו כגובה ענק, ומשום כך זכה לכינוי „שביעוני" (תינוק שנולד לפני זמנו בחודש השביעי) בעיירה. הוא הגבאי של בית־הכנסת הגדול, הקר, ולא החסיר יום, לא בקיץ ולא בחורף, מלבוא לבית־הכנסת מביתו מהלך כשלשה קילומטרים. מעולם לא ראהו אדם מחליף את לבושו, או מוסיף עליו בחורף; בקור הגדול ביותר הוא עובר את המרחק הגדול מביתו לבית הכנסת כשה„סורטוק" שלו פתוח ושערות זקנו מתפזרות ברוח. כדי לעודד את האנשים לקיים „מנין" בביהכ"נ גם בחורף הקר, הוא מכבד אותם בכל יום, אחרי תפלת שחרית, ברובע וודקה, של חמשים ושבע מעלות. באי־ביתו הצמרת „הגויית" של העיירה: השופט, הפריסטאוו, סופר־המועצה וכו'. אבל יותר מכל — נזכרתי בקוצ'ובי הפושקיני — הוא גאה על שתי בנותיו המבוגרות והיפהפיות, המדברות את הרוסית הטובה ביותר בעיירה...

כלום נגעתי בהרגשתו האבהית לבתו הוא או סתם מצא חן בעיניו הסיום הפיוטי הזה? חיוך רחב התפשט על פניו, הסתכל בי והוסיף: „והשני?" — עליו אין הרבה לספר. „סתם" יהודי, וכינויו „תיש", על שם „תיש־הקהל" שהוא מחזיק בביתו. נוסף לכך הוא סנדלר־מטליא, קבצן־גדול, ושנים מבניו באמריקה.

— בקעה עצבת מלבו וכסתה את פניו. „והשלישי?" — שאל. אותו ראיתי רק פעם אחת. מיכאל שמו — גוץ ושמן וצלב־זהב על חזהו. פעם אחת הופיע בעיירה, ושמועה נפוצה: אחיו של חנה־הירש המלמד, זה המשומד, בא. פיזר חנה־הירש את תלמידיו ובעצמו, יחד עם אשתו ובנו הגדול, עוזרו במלאכת־המלמדות, עזבו את הבית. עזב גם מיכאל את הבית והסתובב שעה קלה בחוץ. נתקבצו כל נערי העיר להסתכל ב„משומד". נמאס לו הענין, תפס עגלה „גויית" שעברה על הכביש ועזב את העיר. — מאז, הוספתי, התחיל חנה־הירש לחזור על הפתחים ולקבץ נדבות בשביל עניי־העיר ו„מתן־בסתר". בקש „תיקון" לנשמת אחיו. —

נתעבתה העצבת על פני ההיסטוריון, ודומיה כבדה אפפה אותנו. אחרי שעה קלה התאוששתי ואמרתי: כמדומני, שזהו חתך־מייצג את הקאנטוניסטים שנשארו בחיים: אחד להם, ושנים לנו —

— כן, השיב מהורהר; כמדומני, שזה נכון. אבל אמור־נא, מה אתה יכול לעשות כדי לקבל זכרונות מפיהם, מחייהם בנכר, מכל אשר עבר עליהם, מאז „נחטפו" ועד שובם לעיר מולדתם.

הבטחתי לעשות כמיטב יכלתי ונפרדנו. — היתה זו השיחה האינטימית היחידה שנתקיימה בינינו, ובה ראיתי בראשונה פנים אל פנים את האדם דובנוב בלתי־מקופח על־ידי ההיסטוריון דובנוב, וקשה היה להכריע מי משניהם יונק ממי.

ד.

„מעונה קדוש!" — רושם דובנוב ביומנו, ב־1920, בהגיע אליו הידיעה על מותו של ישראל פרידלנדר מניו־יורק בידי פורעי אוקריינה — „נקלע איש רוח לארץ אנשי־דמים ואיבד את חייו, בהגישו עזרה לקרבנות הפוגרומים — — — איני יכול להשלים עם מות זה — — —"

וכשמת כעבור שנה הסופר הרוסי הנודע ולדימיר קורולנקו, רושם דובנוב: „מה חשב אותו אידיאליסטן של המהפכה, שחי 4 שנות התעללות — התעללות שאין דוגמתה — באידיאל של המהפכה — מהפכה ללא־אתיקה, ללא־מצפון, ללא־תבונה, מהפכה פראית, סטיכית?..."

וכארבע שנים קודם לכן, בקיץ 1917, רושם הוא: „מאביב נעורי ראיתי את אידיאת השלום כיסודה של הקידמה: כל עוד בני אדם נלחמים לא יצאו עדיין ממצב של פראות. והנה הגעתי לעת זקנה למלחמה הפראית ביותר בשלש תופעותיה: מלחמת ממלכות, מלחמת עמים בתוך הממלכות ומלחמת המעמדות בתוך עמים. מבול הוא זה, ונורא יהיה למות אם לא יהיה בטחון כי מבול זה לא יחזור, אם לא תזרח קשת השלום בין הממלכות, העמים, המעמדות"[3]).

ונרתעת היד מלהעלות את השאלה, מה חשב איש־רוח זה בנפלו בידי אנשי־דמים, חיות פרא. מה היו מחשבותיו האחרונות של הלוחם־המרדן, אידיאליסטן־המהפכה, המאמין באדם ובתרבותו, השואף לקידמה וחי במשך חצי יובל שנים בעולם־תהפוכות, ברמוס האדם את טובי האידיאלים שלו, שבהם האמין ובכוחם חי עד הגיעו לשעותיו האחרונות?

הורד המסך על ששה מיליון מבני עמו וכיסה באפלוליתו גם אתו אשר בתוכם ועמהם חי, את עברם חקר ואת עתידם תכנן — עברו ועתידו של עם עולם... כמות ששת המליונים מת גם הוא — מות קדושים.

---

3) ספר החיים, ח"ב, עמ' 320; 356; 236.

ברוך קרוא

במחיצתו של דובנוב

בשנת 1910 נקלעו לפטרבורג בירת רוסיה הצארית (לנינגראד של עכשיו) תלמידים אחדים של „הישיבה הגדולה" באודיסה מיסודו של רב צעיר (ר' חיים טשרנוביץ), ששמעו באותה ישיבה תורה גם מפי ד"ר יוסף קלוזנר, ולרגל סכסוך בין שני ההרים ההם, רב צעיר וד"ר קלוזנר (והם היו באותו סכסוך על צד קלוזנר), עזבו את הישיבה. הם באו לפטרבורג ללמוד שם באקדמיה לחכמת ישראל מיסודו של בארון דוד גינצבורג, שעליו ועל מוסדו הורצה בחוברת „העבר" המיוחדת (ו') שהוקדשה לו. בין אותם התלמידים, שבאו בצוותא כחבורת „אודיסאיים", נמניתי גם אני. וכולנו — בתוכם יהושע גוטמן, יום טוב הלמן, צבי ויסלבסקי, יחזקאל קויפמאן — נתרכזנו ביחוד מסביב לשני מרצים באקדמיה: הבארון דוד גינצבורג ושמעון דובנוב. חזר במקצת אותו היחס שבאודיסה — הבארון גינצבורג התאים לרב צעיר, ושמעון דובנוב לקלוזנר. לראשון היה כמין יחס של כיבוד אב ולשני יחס של הערצת רב ומורה. גם ביניהם היו סכסוכים, אבל לא חריפים כמו בין שני ההרים באודיסה.

דובנוב המשיך להורות לנו דברי ימי ישראל כקלוזנר. ודברי ימי ישראל היו לנו עיקר, יותר מתלמוד וחקר הלשונות המזרחיות ולמודים אחרים. ביקשנו מזיגה בין התרבות העברית והאירופית, ביקשנו פתרונות לבעיות השעה ההיסטורית, שבה אנו חיים ושהרגשנו כי היא מכרעת, ובלימוד דברי ימי העבר רצינו ללמוד על ההוה והעתיד. בלענו את דברי דובנוב שבנחת נשמעו כשם שבלענו את דברי קלוזנר שבהתלהבות נשמעו.

את שם דובנוב ידענו כמובן מלפני כן, יותר משם כל מרצה אחר באקדמיה. הוא נמנה על „חכמי אודיסה" ועליו גם כתב רב צעיר בספרו בשם זה, אף על פי שבזמננו כבר לא ישב דובנוב באודיסה. הוא ישב בה בשנות התשעים ובראשית המאה החדשה, היה אח ורע למנדלי ולביאליק ולאחד העם וליתר סופרי אודיסה וחכמיה, שמחלו לו את אי־ציונותו בגלל יתר מעלותיו וקודם כל בגלל הלאומיות היהודית שהוא ביסס אותה. דובנוב היה גם מראשי המדברים במאבק להלאמת הקהלה היהודית באודיסה. ידענו שהוא ההיסטוריון היהודי בתקופתנו בה"א הידיעה. קלוזנר לימד לנו דברי ימי קדם, הוא לימד לנו דברי ימי הבינים.

וכשם שבאודיסה היינו יוצאים ונכנסים ביותר לקלוזנר כך היינו נכנסים בפטרבורג לדובנוב, כמובן בהבדל זה, שפטרבורג אינה אודיסה, שהיא לא כל כך חמה, שהיא יותר גדולה, וכן שדובנוב אינו ציוני ואינו עברי במאה אחוז אלא חצי עברי וחצי אידישיסט.

ההיכרות האישית הקרובה שלי לדובנוב באה כשהיה זקוק למתרגם בשביל המסה שלו „מבוא לתולדות החסידות", שכתב רוסית בשביל הקובץ „העתיד" שערך ש"י איש הורוויץ בברלין. לאחר זמן כתב את כל ספרו „תולדות החסידות" בעצמו עברית לפי הבטחה שהבטיח לאחד העם. אבל את המבוא כתב רוסית וחיפש מתרגם.

הוא פנה לחבורת התלמידים ה„אודיסאיים" והמשימה ניתנה לי. לא היה זה התרגום הראשון שלי. תרגמתי לפני כן בשביל „השלח" מאמרים של גורליק ופאסאמניק ואחרים. אבל את התרגום של המבוא לחסידות עשיתי בדחילו ורחימו, את הכמות של שני גליונות עשיתי במשך חודש. ישבתי שבעה נקיים על כל משפט. וכשהבאתי לדובנוב את התרגום וקרא אותו אמר לי: „אתה תהיה המתרגם של ספר ההיסטוריה שלי לעברית בבוא מועד".

שהיתי בפטרבורג פחות משנה. יצאתי לעמוד לבדיקה בענין עבודת הצבא ונשתחררתי ולא חזרתי לפטרבורג. במכתבו של דובנוב אלי לאודיסה מיום 14 בדצמבר 1910 הוא כותב לי בין היתר: „הנני שמח לבשורה שנפדית מגלות יון", כלומר מן השירות בצבא הצארי. באותו מכתב הוא כותב:

„הנני ממהר להודיעך שאתמול באתי בדברים עם מו"ל „הזמן" מרגולין ע"ד הוצאת כל חלקי ספרי הגדול „תולדות ישראל" הכללי בעברית בצורה מהודרה, ותנאי התניתי עמו שאתה תהיה המתרגם תחת השגחתי. אבל עוד לא נגמר הדבר, כי הוא שב לוילנה ואני יוצא לדרכי לפינלנד לנוח על פי פקודת הרופאים; וכשאשוב בחצי יאנואר אעיין בענין זה, ותיכף כשיבוא הדבר לידי גמר אודיעך".

במכתב מיום ז' אייר תרע"א הוא כותב: „עד היום לא נגמר המו"מ עם מרגולין. הוא מחכה ליום צאת עוזרו בענייני ספרות ב"צ כץ מבית האסורים, ואז יחליט. ואם יוגמר הענין בחיוב (בחודש יוני) אז אודיעך, כי אתה נועדת מראש לתרגם את הספר ולא אמסור את הדבר לאיש אחר".

מכל זה לא יצא כלום. שהיתי שנה בוארשה ומשם יצאתי לברן וקיבלתי שם בראשית שנת 1913 מכתב מדובנוב מפטרבורג, ש„מוריה" באודיסה מוכנה לפרסם את ספרו בתרגומי. אבל אותה שעה לא היה לי זמן ודובנוב מסר את התרגום ליוסף אליהו טריווש בוילנה. כפי שיש לראות ממכתבי דובנוב לביאליק, שפורסמו בחוברת זו להלן, לא היה מרוצה מתרגום זה, שנפסק באמצע הכרך הראשון שהתחיל בו טריווש, הוא השמיני בספר הגדול וראשון לדברי ימי הדורות האחרונים. בינתים פרצה מלחמת העולם הראשונה.

רק אחרי המלחמה, בראשית שנות העשרים, כשיצא דובנוב מברית המועצות לברלין, שגם אני גרתי שם, נתחדש הקשר בינינו בעבודה וביחסים אישיים. מן המכתבים של דובנוב לביאליק בחוברת זו אפשר לראות את כל המשא ומתן על התרגום. כשהגעתי לאותו כרך שתרגם טריווש הוצרכתי לערוך מחדש את חלקו והדבר נסמן במבוא למהדורה ראשונה. במהדורות הבאות, שבהן שינה המחבר גם הרבה מן התוכן, תרגמתי אותו כרך מחדש ולא נשאר בו כלום מסגנונו של טריווש, שהיה משכילי ומיושן.

עסקתי בחיי בתרגומים רבים, בתוכם גם של כתבי סופרים חיים, הרואים את התרגום לפני הדפסתו, אבל שום מחבר לא הקפיד כמו דובנוב על כל תג ותג. גם כשתרגמתי כמה כרכים בתל־אביב והוא נשאר בברלין, ואחר כך אפילו בריגה, לא היה עמוד שלא קרא לפחות בהגהה, והספיק לקרוא את כל עשרת הכרכים (חוץ מן ה„אפילוג", שיצא קודם בחוברת מיוחדת ואחר כך צורף לכרך העשירי). בכרך האחרון של „ספר החיים" שלו הוא כותב: „התרגום נמסר לתלמידי לשעבר בפטרבורג ב. קרופניק, שגר בברלין, ידען טוב מאד בעברית, אבל מכיון שבמקצוע זה אין גבולות לשכלול ההעתקה מלשון ללשון, ערכנו את תרגומו בצוותא וחתרנו למצוא את הצורות המובחרות מבית הנשק העשיר של ספרות בת אלפי שנה". ובאמת עבדנו כך. היה קורא בנוכחותי ושואל מזמן לזמן אם אי אפשר אולי למצוא

ביטוי יותר מדוייק, יותר עברי, והעיקר יותר ישן ושרשי. לא יכול כלכל את הביטויים שנתחדשו „מימי בן יהודה" כדבריו. יש כמה מלים שהיו כבר מקובלות בספרות בשעת התרגום, אבל הוא לא קיבל אותן. אסור היה לכתוב „מענין", אלא צריך היה לכתוב „מעסיק, מושך את הלב" וכדומה. טענתי היכן הגבול וענה: „כתוב כמו אחד העם, כל מלה שאין אחד העם מודה בה גם אני אינני מודה בה". לעתים היה מציע תרגום נכון, אבל על פי רוב הסתפק באישור או אי אישור של הצעותי. נהנה היה ממליצה חריפה ובלבד שלא תהיה בטלנית. כשתרגמתי Cujus regio ejus religio „דתא דמלכותא דתא" שמח מאד. וכן בפרק של שבתי צבי: „ההוזה היה לחוזה". לפעמים היינו יושבים זמן רב על פירוש מלה, ביחוד בשם פרק או כרך. האם לומר: „שלפי התקופה" או „שלהי התקופה"? הכריע „שלפי" משום שזוהי מלה עברית. כשהגיע תור קביעת שם כולל לספר בעשרה כרכים, שנקרא ברוסית „היסטוריה כללית של עם ישראל" ובגרמנית „היסטוריה עולמית של עם ישראל" חשב לכתוב בעברית: „דברי ימי עולם של עם ישראל". התנגדתי ודרשתי: „דברי ימי עם עולם". מתחלה אמר שזוהי מליצה, אחרי כן החליט להמלך בביאליק, וביאליק לא רק הסכים אלא אמר, ברוסית, כפי שדיברנו אז: „ישבחוכם".

היו מקרים, ששמע לעצתי ומחק מלים או המתיק או הוסיף. בענין שבתי צבי הדברים בנוסח העברי הם יותר רכים. בענין הטרקלינים בברלין השמיט כמה משפטים שהיה בהם משום וויתור להתבוללות. בהבאות מן התלמוד טעה לפעמים כגון שהביא מן הרמב"ם הלכה שישנה במשנה וכדומה, ותיקן לפי עצתי במהדורה העברית.

התיחס לתרגום העברי כשהוא לעצמו בכבוד ונהנה שחיבורו יוצא בלבוש עברי.

כשמלאו לו שבעים שנה נתכנסו אצלו כמה מידידיו ותלמידיו ומתרגמיו. זלמן שזר ואני, תלמידיו הותיקים, הביאו לו שבעים וורדים כמספר שנותיו, דבר לא קל לבצע בברלין בסתיו. בברכתו למתרגמיו אמר: „קרופניק איננו מתורגמני, אני המתורגמן שתרגמתי מן המקורות לרוסית והוא מחזיר למקור". באותו מעמד אמר: „אני זכיתי יותר מן התנ"ך, שהוא תורגם על־ידי שבעים זקנים ואני תורגמתי על ידי שבעים צעירים".

בינואר 1933, כשכבר עליתי לארץ, והייתי שולח לו הגהות התרגום כתב לי: „יודע אתה עד כמה אני מוקיר את כשרונך בתרגום עברי, וכמעט שאני דורש עליך את הכתוב: אין כמוך במתרגמים עבריים, אבל לפעמים תכופות נכשל אתה במהירות יתירה, ובצד שורות מצוינות באים ביטויים זרים לסגנון הקלאסי שאתה כותב בו, אולי בהשפעת אותו הז׳רגון העברי שמדברים בו עתה בארץ־ישראל. הלא תבין בעצמך, שבספר היסטורי הנועד לא בשביל דור אחד בלבד אין להשתמש בסגנון חולף בתקופת היצירה של הדיבור העברי החדש, שבודאי ישונה לגמרי בדור הבא עד שנגיע במשך כמה דורות לגמר תחית הלשון כשפה מדוברת. ועד שתבוא אותה הגאולה עלינו להשתמש בספרים מדעיים בסגנון הספרותי המופתי, שנשאר לנו מימי קדם ושנשתכלל ע״י טובי סופרינו החדשים עד אחד העם וביאליק בכלל.

ברור לי, שאם תדקדק בתרגומך ותעיין בתקונים שבהגהותי (שתוכל לתקנם מצדך באופן יותר טוב) תוכל להקל מעלי את העבודה הרבה בהגהה, ואז לא יהיה שום עיכוב מצדי בקריאה ולא אוכרח להפסיק את עבודתי העיקרית לימים רבים.

מוקיר אני מאוד את עבודתך הקשה ב„החזרת העטרה" בציטאטים, אבל אין להאריך בציטאטים יותר מכפי שמובא בספרי, בפרט בסגנון המליצי של ימי הבינים".

יחס מיוחד היה לו לדובנוב למתרגמו לגרמנית, אהרן שטיינברג, כעת בלונדון. אף אותו כבר הכיר מפטרבורג. הוא כותב עליו ב„ספר החיים" בין היתר: „הוא היה חניך שלוש תרבויות — עברית, רוסית וגרמנית... כשבא אלי בברלין לאחר שעזב את רוסיה, הרגשתי שדוקא צעיר זה נועד להיות מתווך בין משכילי המזרח היהודים והמערביים. אחרי כן נוכחתי למעשה בכשרונותיו הספרותיים הגדולים ובחושו הסגנוני הדק, שבאו לידי גילוי בעבודותיו במקור ובתרגום... שטיינברג לא נמנה עם אותם המתרגמים בעלי המלאכה, הנגררים אחרי כל שורה של המקור ומעתיקים מלים מלשון ללשון. הוא היה משתלט על הרעיון שבכל משפט ומעביר אותו שלם וחי ללשון האחרת בלי לשכוח את סגנון המחבר ועם זה נאמן לרוח הלשון הגרמנית, שהתחביר המורכב שלה נבדל הבדל עז מן התחביר הרוסי הפשוט".

בעוד שאת שטיינברג הכרתי מפגישות אצל דובנוב, הרי היו לו עוד שני מתרגמים שהחשיב ביותר. האחד הוא ישראל פרידלנדר (1876—1920), שתרגם „דברי ימי היהודים ברוסיה ובפולין" של דובנוב לאנגלית בסוף המאה הקודמת. דובנוב כתב עליו ב„ספר החיים", שהוא „הכניס אותו ראשון לספרות אירופה המערבית". פרידלנדר תרגם גם לגרמנית את המסה של דובנוב „מה זאת היסטוריה ישראלית". מענין שהוא גם התחיל לתרגם לגרמנית את ה„מכתבים על יהדות ישנה וחדשה", אבל הפסיק משום שמצא בהם אנטי־ציונות, והימים ימי הקונגרסים הראשונים, ופרידלנדר היה סטודנט ציוני נלהב (תרגם גם את „על פרשת דרכים" של אחד העם לגרמנית). לאחר שנים אחדות פרסם בכל זאת את התרגום. פרידלנדר נספה בשנת 1920 כשסייר בשליחות הג'וינט בגליציה המזרחית וגם מעבר לגבול באוקראינה בימי פרעות פטלורה. הוא היה בעלה של ליליאן פרידלנדר ז"ל, שעלתה לארץ ישראל והקימה את בית ההבראה לאמנים בזכרון יעקב.

השני היה זליג קלמנוביץ (1881—1944), שתרגם לאידיש גם את פלאוויוס ושירר וכמה ספרים אחרים. דובנוב אהב מאד תרגום זה, שראה בו משום אמצעי להפיץ דעת עבר בין המוני העם. הוא דיבר אידיש ברצון ובטוב טעם, אבל רוב שיחותיו היו ברוסית.

*

בין השיחות המרובות שהיו לי עם דובנוב בעשר השנים שחיינו יחד בברלין נסבו רבות על הלאומיות היהודית. על הציונות לא הרבית לדבר אתו. הוא, שהיה בדרך כלל קר רוח ומיושב היה נרגז כשנתגלגלו הדברים על נושא זה. הוא טען, שהציונות לא היתה צריכה להתפלג ולהיות ארגון בפני עצמו. הדברים הזכירו לי את טענת „הצפירה" בשנות השמונים, לפני שהיתה לציונית: „אטו כולא עלמא לאו חובבי ציון נינהו". ביחוד לא סבל את הקיצונים בציונות. על הרביזיוניסטים אין כמובן מה לדבר, אף על פי שכיבד את ז'בוטינסקי כסופר ובעל סגנון. אבל גם אישים כד"ר מ. סולובייצ'יק לא סבל וגינה אותו כ„מרדן".

לעומת זאת נוכחתי מתוך שיחותיו, שהוא היה האידיאולוג של הלאומיות היהודית, המונחת ביסודה של הציונות, אלא שאין שמו נקרא משום מה על הישג זה.

למען דובב שפתיו אני בוחר מ„הרהוריו" בכרך האחרון של „ספר החיים" שלו כמה רעיונות על הלאומיות בכלל והיהודית בפרט:

„עם ישראל שהאריך ימים יותר מן המלכויות העתיקות הקדומות של אשור, בבל ומצרים ויותר מן העולם היווני־הרומי העתיק יכול היה לומר לעמים התקיפים

של היום: אתם לקחתם לעצמכם את השטח ואני לקחתי לעצמי את הזמן. אתם שולטים בשטחים עצומים בחלקים שונים של העולם ואני השתרעתי במאות השנים, לכל אורך דברי ימי עולם. אבל גם בשטח הקדים עם ישראל מבחינה מסויימת את העמים האחרים אף על פי שהיתה זאת התפשטות מאונס. גדולה צרת פיזור עם ישראל אבל גדולה גם טובת הפיזור. כבר בתלמוד נאמר: 'צדקה עשה הקדוש ברוך הוא לישראל שפיזר אותם בין העמים': אם רודפים אותו בארץ אחת הוא ניצל בארצות אחרות. אילו היה עם ישראל כעמים אחרים דבוק לאדמה אחת היה מושמד ביחד עם ארצו בשואות המדיניות במשך שלושת אלפי שנה.

*

הצרה הגדולה שלנו היא שרדפו אותנו בכל הדורות. גדלותנו היא שאנחנו הארכנו ימים גם על הרדיפות וגם על הרודפים, יותר מכל ההמנים של דברי ימינו.

*

תהליך ההתבוללות מביא לידי כך ששכבות מסויימות של החברה יש להן נקודת אחיזה רוחנית לא בעם אלא מחוצה לו. על ידי כך שנקודת האחיזה נתונה לא בתוך התרבות העצמית אלא מחוצה לה, מתקבל שיווי משקל בלתי יציב, זעזוע. אולם יש להבחין בין התבוללות חיצונית לפנימית. המוקפים סביבה תרבותית זרה מסגלים לעצמם בעל כרחם רבים מיסודותיה, את הלשון וצורות החיים החיצוניות: אי אפשר לצאת יבש מן המים, חשוב רק שלא לטבוע. כושר זה לשחות בימים זרים אפילו בסערות גדולות ביותר נתנה ליהודים ההיסטוריה: לסגל לעצמם צורות התרבות הסובבת ולשמור על המהות של התרבות העצמית.

*

שני תהליכים עוברים דרך כל דברי ימי ישראל: הומאניזציה ונאציונליזציה. לאחר תקופות של הסתגרות לאומית קיצונית קמות בשורות הקדומות של החברה שאיפות לאנושיות כללית, להצטרפות אל עמי התרבות הסובבים, וכשהדבר עובר גבולות מסויימים ובאה סכנת תמיסת היהודים בסביבה זרה מתעורר חוש השמירה הלאומית העצמית ונוצר תהליך החזרה, הנאציונאליזציה של החלקים המתבוללים. זהו מחזור טבעי של הכוחות המתרחקים מן המרכז והכוחות המתקרבים אל המרכז. הבעיה היא למצוא שיווי משקל לפעולת שני התהליכים.

*

יש טיפוס אוהבי היהדות האוהבים אותה כחפץ עתיק, כמשהו היסטורי יקר המציאות. לפיכך הם רוצים לשמור אותה בצורה חנוטה ילא לפתח אותה כגוף חי".

מרדכי נורוק

פגישותי עם דובנוב

(זכרונות)

היתה לי הזכות להיות מידידיו וממקורביו של גדול ההיסטוריונים בדורנו, שמעון דובנוב.

בפעם הראשונה הכרתיו בפטרבורג לפני מלחמת עולם הראשונה. הוא התענין אז במיוחד בעברם של היהודים בפלכים על חוף הים הבלטי, קורלנד, ליפלנד ואסטוניה, את ליפלנד ואסטוניה כבש הצר פטר הגדול מידי השבדים. קורלנד היתה כאילו נסיכות עצמאית בחסותה של פולין והצרית יקטרינה השניה צירפה אותה לרוסיה בשנת 1795 עם חלוקת פולין השלישית. מסרתי לו ספרי מחקר של היסטוריונים בלטיים בלתי־יהודים ד"ר זרפים וד"ר בוכהולץ, כן שלחתי לו העתקים מהארכיונים של „בית האצילים" במיטוי, בריגה וברבל, בשיכות ליהודים.

אחר כך פגשתי את דובנוב באספה הכללית השנתית של „מפיצי השכלה" בפטרבורג, שבה נידונה שאלת השפה, עברית או אידיש, על יד השפה הרוסית. היו נוכחים מסלתה ומשמנה של האינטליגנציה היהודית ברוסיה. אגב, זו היתה הבמה היחידה שנתנה אז ליהדות רוסיה, בת ששת המיליונים, אפשרות לפגישה ולהתיעצות פומבית ורשמית. היושב־ראש של „מפיצי השכלה" היה הברון הורץ גינצבורג, ובנו המזרחן הידוע הברון דוד גינזבורג היה הרוח החיה בחברה זו. מאז התידדתי במיוחד עם דובנוב.

אחרי מהפכת אוקטובר הצליח דובנוב לעזוב את ברית המועצות. הודות להשתדלותו של המיניסטר לענייני היהודים בליטא בתקופת האבטונומיה הלאומית, הד"ר מנחם (מכס) סולוביצ'יק, הוקמה באוניברסיטה החדשה של קובנה קתדרה להיסטוריה יהודית ודובנוב קיבל הזמנה רשמית לעמוד בראש הקתדרה הזו. בקיץ 1921 הגיע דובנוב מפטרבורג לריגה והיה אורח הכבוד של היהדות הלטבית, שהיתה מיזוג של מזרח ומערב. מריגה יצא לקובנה. במחצית הדרך יצאה לקראתו משלחת יהודי ליטא מסלתה ומשמנה שלהם, בראשותו של ד"ר סולוביצ'יק. אבל תכנית הקתדרה לא זכתה לבוא לידי הגשמה. כבר נשבו רוחות חדשות בליטא. הכושי כבר עשה את שלו. קם דור שלא רצה לדעת את יוסף, ושכח את זכויותיהם של יהודי ליטא בהקמה ובהכרה של המדינה החדשה שקמה לתחיה. זכורני: בשנת 1918 הגיעה למוסקבה משלחת ממשלת ליטא לכריתת ברית־שלום בין מדינות ליטא ובריה"מ. אחד מחבריה ומראשי המדברים בה היה הציוני הותיק עורך־הדין שמשון רוזנבוים, שהכרתיו עוד מועידת מינסק בשנת 1902 והוא הצליח להשיג רשיון לועידה חשובה זו. רוזנבוים בא למוסקבה גם כסגן מיניסטר החוץ מליטא וכיהן אגב גם כנשיא הועד הלאומי של יהדות ליטא. בדיוני ליטא—ברית־המועצות עמדה על הפרק השאלה „ווילנה למי?"", לברית־המועצות או לליטא? לאחר זמן סיפר לנו רוזנבוים באיזה נימוקים הוא לחם בועידת השלום בעד ווילנה ליטאית, הוא השפיע במיוחד בעובדה ההיסטורית, כי היהודים בכל העולם קראו במשך דורות רבים לווילנה: „ירושלים דליטא". ד"ר סולוביצ'יק לחם הרבה להכרה בינלאומית של ליטא ולקבלתה כחברת חבר הלאומים. והנה בשנת 1922 הייתי עד בביתו של רוזנבוים בקובנה לתופעה מעציבה כשהוא חיכה לחיפוש אצלו על ידי

המשטרה החשאית ואסף במהירות מיסמכים שונים למצוא מקום מקלט בשבילם אצל ידידים.

משום כך אין להתפלא על שינוי עמדתם של הליטאים ביחס לדובנוב שמצאו אמתלא שאין לו, כביכול, „תואר אקדמאי". הפרופסורים החדשים של הליטאים בעצמם היו, כידוע, „אקדמאים משעת ימי בראשית".

אז עזב דובנוב את ליטא ועבר לברלין שהיתה מקום מקלט לחכמים וסופרים. אנשי מדע מובהקים, במיוחד ממזרח אירופה. זכורני אחרי הקונגרס הציוני ה־12 בקרלסבד בשנת 1921 ביקרתי בברלין, ב„רומניש קפה" בקורפירסטנדם, מקום פגישה לחכמים וסופרים ואורחים מארצות שונות, ניגש אלי דוד פרישמן והצהיר: „כשבאים לגרמניה צריכים להבין את שפת המדינה, זאת אומרת: רוסית, פולנית ואידיש". כזו היתה אז ברלין היהודית.

בברלין מצא דובנוב אוירה לאומית־תרבותית ההולמת להיסטוריון הגדול שבדורנו. הוא התמסר לתורה ולעבודה לגמור את ספריו החשובים.

בקיץ 1927, לפני הקונגרס הציוני ה־15 בבזל, התכנס ועד הארצות מפאריס בציריך. דובנוב נבחר לנשיאות. קראנו לגשת להכנות לקראת הקונגרס היהודי העולמי, שדובנוב היה מחסידיו הנלהבים ביותר. בשנת 1931, אחרי הקונגרס הציוני הי"ז בבזל התקיימה ועידה בבזל בהשתתפות דובנוב והשתדלן של יהודי רוסיה במשטר הצאר, עורך הדין הנריך סליוזברג. לשמחתו של דובנוב בחרו אז בנשיאות בת שישה חברים (ד"ר סטיפן ווייז, ברנהרד דייטש, י.ל. מוצקין, י. גרינבוים, ד"ר אוסקר כהן וגורוק) להכין קונגרס יהודי עולמי. אחרי ישיבת הנעילה אמר לי דובנוב: „עשינו היום דבר היסטורי".

מאז קיימנו ועידות מוקדמות בגיניבה כל שנה ושנה, עד שהתקיים הקונגרס ב־1936.

באוגוסט 1932 התקיימה בגיניבה הועידה המוקדמת הראשונה לקונגרס יהודי עולמי. אחרי הפתיחה התאספנו יחידי סגולה במלון „וויקטוריה" לשיחה רצינית עם נציגי גרמניה. היו נוכחים: ווייז, גולדמן, מוצקין, ניידיץ, גרינבוים, וכותב טורים אלה. מטעם יהדות גרמניה השתתפו ד"ר אלפרד קליי, קרסקי, ראש הקהלה הברלינית, וד"ר אוסקר כהן. אנו הבאנו לידי ביטוי את דאגתנו וחרדתנו לגורלם ועתידם של יהודי גרמניה. אז קמו נציגי הגרמנים זה אחר זה והצהירו בתקיפות כי אין שום מקום לפחוד אפילו לאיזו שהן הגבלות והפליות בזכויותיהם של יהודי גרמניה.

כשמסרתי אחר כך דין וחשבון מפורט לדובנוב על כל הנעשה נגעתי גם בהתיעצות זו עם נציגי יהדות גרמניה. אז קרא דובנוב: „אני מצטער מאד על אחינו בגרמניה. הם הוכו בסנורים. לדאבוני אני רואה שחורות. הלואי שאטעה. אני חושב שבקרוב לא כל כך רחוק לא רק יבטלו את זכויותיהם האזרחיות האלמנטריות, אלא ירחיקו לכת כדי לעוקרם מן השורש".

ולדאבוני התקיימו דברי דובנוב במלואם. חיש מהר בא הראשון לאפריל 1933, השחור הידוע, מיד אחרי שהאשמדאי הגיע לשלטון, עם כל התוצאות האיומות.

בשנת 1933, כשהנאצים הגיעו לשלטון, הצלחתי לקבל מממשלת לטביה רשיון ישיבת קבע בלטביה בשביל דובנוב ורעיתו ולשחרר ממכס את כל חפציו והספריה שלו, ואז עזב דובנוב את ברלין ועבר ללטביה. הוא השתקע ב„קייזר וולד" („יער הקיסר", שנטע בשעתו הצאר פטר הגדול) על יד ריגה, והתמסר לעבודתו המדעית. לכל הפחות פעם בשבוע ביקר אצלי ואני אצלו. הוא הביט בדאגה וחרדה על עתידה של יהדות אירופה ותלה תקוות רבות על הקונגרס היהודי העולמי.

לפני נסיעותי לועידות ולישיבות של הקונגרס או לקונגרסים של המעוטים הלאומיים באירופה (40 מליונים), שאני הייתי ממיסדיו ומראשיו, או לקונגרסים הציוניים ולישיבות

של הועד הפועל הציוני שערך את רוב ישיבותיו בברלין (שכן שמשה ברלין תחנת מעבר לפריס או לג'נבה), הייתי מבקר אצל דובנוב ונמלך בו.

בריגה מתה עליו אשתו, שהיתה אשת חיל. עמדתי על ידו בימים קשים אלה וסדרתי לוויה של כבוד כיאות לאשת חבר על חשבון הקהלה.

הוא ביקש למנוע דברי הספד ולהסתפק במלים אחדות ממני כידיד ביתו. קראתי אז את דברי רבי עקיבא לתלמידיו ביחס לאשתו: „שלי ושלכם — שלה". דובנוב הזכיר לי פעמים רבות כי אמנם קלעתי אל המטרה.

בשמחת תורה בשנת 1937 סעד דובנוב על שולחני ביחד עם הרב ליבר, ראש הסמינר לרבנים בצרפת וד"ר ברנשטין מראשי היאס בניו־יורק. במרכז השיחה עמדה הבעיה הציונית. זה היה אחרי הקונגרס הציוני העשרים בציריך על דבר החלוקה. מענין כי בין האורחים החשובים האלה הצטיין דווקא דובנוב בגישה הציונית. כל האורחים והתיירים שבאו לריגה ראו לחובתם לבקר בראש ובראשונה אצל דובנוב שקבל את כל אדם בסבר פנים יפות, למרות שהפריעו אותו בעבודתו ובמנוחתו. אמרתי פעם לדובנוב, כי החוילה הקטנה שלו ביער היא ה„יאסנאיא פוליאנא" (מקום מגוריו של לב טולסטוי) של דובנוב.

באוגוסט 1939, שבועות אחדים לפני הקונגרס הציוני ה־21, התקיימה בפריס ישיבת מועצת „היצמ" (היאס—יק"א), לישיבה זו באו גם ד"ר אלפרד קליי, כבר כפליט מגרמניה להולנד (לדאבוני הנאצים הארורים השיגוהו גם אחר כך בהולנד) ויושב ראש של קהלת ברלין אז הדירקטור שטאל. הוא הגיע לפריז בחשאי. הפצרתי בו שלא יחזור, שהרי מצבה של יהדות גרמניה בסכנה גדולה. שטאל השיב: „כל זמן שיהיה רק יהודי אחד בברלין — מקומי בראש הקהלה שם". אחרי הישיבה הוא חזר והמרצחים הגרמנים הרגו אותו בעינויים קשים. כשמסרתי על שיחה זו לדובנוב קרא בהתפעלות: „זוהי גבורה מוסרית ורוחנית" ומיד רשם זאת בספרו.

בימי הקונגרס הציוני ה־21 בגיניבה, כשבוע לפני פרוץ המלחמה העולמית השניה, כשהרגשנו כבר את אוירת המלחמה ואת כל הקשור לה, פגשתי בגיניבה ביום 23 לאוגוסט את אחד מראשי פועלי־ציון שמאל בארץ. ששאלני: „האם כבר ידוע לך על ביקור ריבנטרופ במוסקבה שיביא להסכם מרחיק לכת בין גרמניה הנאצית לבין רוסיה הסובייטית?" עניתי: „כן, לדאבוני מצאו שניהם שפה משותפת". הוא התרגש מאד ואמר לי: „מאתך כאיש אינטליגנטי לא פיללתי לדברים בלתי פרלמנטריים כאלה, האם צ'רצ'יל שלך יותר טוב מהם?" אמרתי: „ראשית צ'רצ'יל לא שלי, אני אתן אותו לך במתנה גמורה, ושנית יש לחשוש שבעלי הברית החדשים והמשונים כרתו ברית חשאית, העלולה להביא לחורבן העולם וביחוד של יהדות אירופה".

כשחזרתי הביתה ביקר אצלי דובנוב כשעות אחדות אחרי בואי. הוא חכה לסקירה מקיפה מפי. לכשספרתי לו גם על חילופי דברים עם העסקן הנ"ל, אמר דובנוב: אני מתפלא עליו, הלא ברור כי ההסכם של הרוסים עם השטן יביא פורענות לעולם, וביחוד לעם היהודי, פורענות שלא היתה עוד כמוה".

כשהנאצים פלשו לפולניה וכשהגיעו הפליטים הראשונים לליטא הקרובה ביקרתי כמעט בכל שבוע בווילנה ובקובנה כדי לדרוש בשלום אחינו הנרדפים ולדאוג לקיומם ולעלייתם ארצה. שלחתי הרבה מברקים לניו־יורק, לונדון וירושלים ודרשתי עשרת אלפים סרטיפיקטים לפליטים. שלטון המנדט „האדיב" העניק בסך הכל אלף סרטיפיקטים. והנשארים הלכו אחר כך בדרך הקדושים.

בסוף 1939 הקמתי בווילנה, כנציג הקונגרס היהודי העולמי, בהסכמתו של ד"ר נחום גולדמן, ועדת חקירה בראשותי על מעשי הרשע של עם המרצחים. בה השתתף גם הסופר נח פרילוצקי הי"ד. חקרנו רבני הקהלות, ראשי הקהלות והסתדרויות ציוניות, רופאים,

עורכי־דין, מהנדסים ועוד. מזכיר הועדה והרוח החיה בה היה עסקן הקרנות והעיתונאי נפתלי גרבובסקי, שנפטר זה לא מכבר בארץ. עברנו על יותר ממאתים נקודות וקבענו, כי ביום הכפורים הראשון סגרו הנאצים בערים ובעיירות בפולניה יהודים בבתי־התפילה ושרפו אותם, כן קברו אותם חיים בשווקים. את החומר הזה שלחתי על ידי השגרירות הצרפתית בקובנה לקונגרס היהודי העולמי לניו־יורק. הוא שימש כחומר ראשון ל„ספר השחור" לקונגרס.

כשספרתי על זאת לדובנוב הוא שמח שמחה גדולה עד מאד, כמוצא שלל רב ממש, כאולי קם ההיסטוריון בקרבו. הוא חיבק ונישק אותי וקרא: „אשריך, עשית דבר גדול. מי יתן ואחרים ילכו בעקבותיך. הלואי שנזכה לרשום מכל נקודה ונקודה כל פרט. אנו צריכים להקים מצבה חיה לקדושים ולקהלות הקודש ההיסטוריות של יהדות אירופה הנפלאה. אני מקוה שאתה תשאר בחיים אחרי התקופה האיומה הזאת. בבקשה למסור את דרישתי זו למנהיגי היהדות".

בברר־מצוה של בני צבי־ברוך הי"ד בחנוכה 1939, שנספה ע"י הנאצים ביחד עם כל משפחתי, נאם דובנוב נאום נלהב ויצא בסקירה נפלאה על מצב היהודים בעולם כיד דובנוב הטובה עליו. הוא פנה אל בני בדברים אלה: „לך בדרכי אביך, אשר חיבת ציון ועבודת ההווה בגולה היו לאחדים בידו".

בכלל, אני רשאי לאַשר, כי בשנותיו האחרונות היה דובנוב ציוני גמור.

למען האמת ברצוני לציין עובדה אחת. בספרו „ספר חיי" יצא דובנוב בחריפות נגד ברית המועצות ושליטי הקומוניזם וגם פגע בלנין עצמו. ספריו של דובנוב היו מוצגים בחלונות ראוה בכל בתי־המסחר לספרים בריגה. כשהגיעו הרוסים במחצית יוני 1940, כאילו רק להרכיב ממשלה דמוקרטית בלטביה, חרדתי חרדה גדולה לגורלו של ידידי הדגול. בכל זאת עשו עצמם הרוסים, שהיו, כמובן, מהר לאדוני הארץ, כאינם רואים ואינם יודעים, ולא פגעו בהיסטוריון הישיש לרעה כל הזמן שהשלטון היה בידם (עד יוני 1941).

כשהרוסים כבשו את הארצות הבלטיות ביוני 1940, שלחו לדובנוב אשרה מארצות הברית. הוא סיפר לי על זה, אבל אמר לי: „באם אחליט לעזוב את מקומי, אז יש אך מקום אחד בשבילי — ארץ ישראל, ואני מאמין כי אחרי המלחמה תקום מדינת ישראל".

בימים הנוראים הראשונים אחרי כבוש לטביה על ידי ברית המועצות בשנת 1940 דרשו אנשי היבסקציה, כי תלמידי בתי הספר ברשת העברית הגדולה שנהפכה לאידי־שיסטית טהורה, יבקרו בבתי הספר גם בראש השנה וביום כפורים, אז בא אלי דובנוב. הוא הודה לי בהתרגשות על שמצאתי עוז למחות נגד זה ויצאתי בקריאה לא לבקר. הוא אמר וחזר: „חס ושלום לא לחלל את הימים הנוראים שלנו" — ועיניו זלגו דמעות.

במוצאי ראש השנה נסעתי אל דובנוב לברכו ליום הולדתו השמונים. הוא התיעץ אתי על דבר הארכיון שלו. ניהלתי משא ומתן עם אנשים שונים להציל מה שאפשר. היו מעטפות עם מכתבים של אחד העם, ביאליק, מנדלי, שלום עליכם, פרץ ועוד. לדאבוני לא מצאו מקום מתאים.

יומיים לפני מעצרי ביקר דובנוב אצלי וכאילו ניבא לו לבו שזוהי פגישתנו האחרונה. בפרידה נחנק קולו מדמעות וגם אני פרשתי ובכיתי.

דבריו האחרונים שנחרתו בלבי היו: „אני משוכנע כי אתה תזכה לשבת במדינת ישראל, שתהיה בוודאי דמוקרטית טהורה למופת".

אחרי עשרה חודשים שמו הנאצים קץ לחייו. מספרים שכשהובילו אותו להורג קרא למקורביו: „יהודים, תרשמו הכל".

יצחק מאור

ש. דובנוב ב„תקופת ריגה"

בסוף אוגוסט 1933 הגיע ש. דובנוב לריגה, לאחר שעזב את ברלין, עם השתלטותו של היטלר על גרמניה. יש להניח, שלא במקרה בחר לו ההיסטוריון את בירת הרפובליקה הלאטבית למקום־ישיבה של קבע, מאחר שנאלץ שוב לנדוד לעת זקנתו. מייסד ריעיון האבטונומיזם היהודי לא יכול היה למצוא לעצמו באותם הימים מקום מתאים יותר לרוחו ולתפיסתו הלאומית, מאשר אחת משלוש הרפובליקות הבאלטיות — ליטא, לאטביה ואסטוניה, שבהן ישב הקיבוץ היהודי היחיד בעולם, שזכה במידה מרובה להנהגה עצמית בתחום התרבות, החינוך וההשכלה. מדוע הלך דוקא ללאטביה, ולא לאחת משאר שתי המדינות? — בליטא חוסל זה מכבר המשטר הדמוקרטי, לאחר השתלטותו של הדיקטאטור וולדמאראס (1926), ואילו אסטוניה הקטנה שבשלוש המדינות הללו, עם הישוב היהודי הזעום של 5000—6000 נפש, לא יכלה לשמש לו, מבחינה ציבורית וחברתית, מקום־ישיבה־ויצירה.

בלאטביה היה בימים ההם ישוב יהודי, אשר מנה כ־100.000 נפש, ישוב שחי חיים ציבוריים ותרבותיים־לאומיים תוססים וערים, בתנאים של משטר דמוקראטי; הוא קיים רשת ענפה של בתי־ספר כלליים, יסודיים ותיכוניים, בעברית וביידיש, בתי־ספר מקצועיים, תיאטרון יהודי, מועדונים ציבוריים, ספריות וכו'. בתי־הספר בשתי הלשונות, כחילוניים כדתיים, התחזקו החזקה מלאה מהתקציב הממלכתי והמוניציפאלי, ואף התיאטרון היהודי, המועדונים, הספריות ושאר מוסדות התרבות נהנו מתמיכה ממלכתית ומוניציפאלית ניכרת. במיניסטריון החינוך והתרבות היו מחלקות מיוחדות לעמים־המיעוטים, וביניהן גם מחלקה יהודית (ה„דפארטאמנט" בפי התושבים היהודים), שבראשה עמדו אז יעקב לנדאו וסגנו וולף (זאב) פולזקוי. בתי־הספר ושאר מוסדות־החינוך (כגון, המכון הפדגוגי היהודי) היו נתונים לסמכותה של המחלקה היהודית, כמובן, במסגרת חוק־החינוך הכללי הקיים. טבעי היה, איפוא, הדבר, שדובנוב העדיף את לאטביה ובחר בה למקום־ישיבה של קבע.

בואו של ההיסטוריון היהודי לריגה, כדי להשתקע בה, היה למאורע גדול ליהדות לאטביה. הוא נתקבל ע"י הציבוריות היהודית בסבר פנים יפות, אף בשמחה ובחיבה. מפלגתו של דובנוב, מפלגת העם מייסודו (ה„פאלקס־פארטיי") רישומה לא היה ניכר ביותר בחיים הציבוריים של יהדות לאטביה. אירגון זה קטן היה ומצומצם, ואף מחולק לשני זרמים: ה„יידישיסטים" השמאליים, שנטו ל„בונד" והיו אנטי־ציונים ומתנגדים לבית־הספר העברי ומעט ה„דובנוביסטים" המתונים, שעמהם נמנו, בין השאר, הסופר־הפובליציסטן וילי (זאב) לאצקי־ברתולדי והעסקנים לאַוו־טאס וגריבאַשוק. שניים האחרונים דאגו במיוחד לסידורו המעשי וה„טכני" של ההיסטוריון. אך, כאמור, נתקבל דובנוב ברצון ע"י כל חלקי הציבור היהודי, וכמובן גם ע"י הציונים מכל הזרמים, שהיוו את הכוח העיקרי והמכריע בחיים הציבוריים של יהדות לאטביה.

אולם המשטר הדמוקראטי ברפובליקה זו לא האריך ימים. נחשול הפאשיזם הגיע גם לחופי הים הבאלטי, וכעבור תשעה ירחים לאחר בואו של דובנוב לריגה, (בליל 15 במאי 1934), חולל ראש ממשלת לאטביה, הוא גם מנהיג התאחדות האיכרים האמידים (Zemnicku Savieniba) קארל אולמאַניס, הפיכה פאשיסטית במדינה. הוא פיזר את בית

הנבחרים הדמוקראטי (ה„סיים"), חיסל את כל המפלגות זמינה את עצמו ל„מנהיג" האומה, (בתמיכת חיל־ה„שומרים" הפרטי (Aizsargi) של מפלגתו. אך האמת ניתנה להאמר: לגבי היהודים היתה הדיקטאטורה של אולמאניס „ליבראלית" הרבה יותר מהמשטר הנאצי בגרמניה. הוא לא נגע ביהודים לרעה, לא רדף אותם, לא ביטל במיוחד את זכויותיהם האזרחיות, ואף השאיר לאוכלוסיה היהודית, אמנם במידה מצומצמת, את זכויות האבטונומיה התרבותית. אולם בחסלו את המשטר הדמוקראטי הכללי במדינה ביטל ממילא גם את היסודות הדמוקראטיים בחיי הישוב היהודי והעלה את בעלת־בריתו הפוליטית מכבר, את מפלגת „אגודת ישראל" לדרגת „ייבסקציה" של המשטר הפאשיסטי הלאטבי. מנהיגי ה„אגודה", שלידיהם ולחסדם נמסרה כל הרשת הענפה והמפוארת של בתי־הספר המודרניים בעברית וביידיש, עשו שמות במוסדות החינוך וכפו עליהם „הר כגיגית" משטר קלריקאלי. אחת הגזירות הראשונות, שיצאו מידים יהודיות אלה, היתה — איסור מוחלט להורות היסטוריה ישראלית בבתי־הספר היהודיים, לפי ספרי דובנוב...

אולם יש דרגות גם ברשע: דובנוב לא הופרע מעבודתו ומיצירתו. בשבתו בחווילה נאה ונוחה בפרבר הקייטנות שעל יד ריגה, שקודם לכן, בימי רוסיה הצארית נקרא בשם „יער הקיסר", והלאטבים הסבו את שמו ל„פֿאָרק־היער" (מאָז־אַ־פֿאַרקס"), — עשה ההיסטוריון עבודה רבה ופוריה. בשנים 1934—1935 הוציא שני כרכים של האוטוביוגראפיה שלו „ספר־החיים" בלשון הרוסית; כל אחד מהכרכים נדפס ב־1000 טפסים). הכרך השלישי, שיצא אף הוא בריגה, בפברואר 1940, מכיל חומר מהשנים 1922—1933, כלומר, על תקופת ישיבתו בברלין, היא התקופה הקצרה של „הקונסטיטוציה הווייטמארית". וכפי שמציין המחבר בהקדמתו לכרך זה, הרי שנת 1933 היא „התמרור האחרון" ב„ספר החיים" שלו. הכרך השלישי, המכיל תיאור השלטון הנאצי בגרמניה והוקעתו, הושמד, כנראה, בריגה על ידי שלטונות הצבא הגרמני הפולש. טופס אחד של הספר נתגלה במקרה בין ספריו של ד"ר יצחק נחמן שטיינברג המנוח בניו־יורק. יש להניח, שדובנוב שלח את הכרך הזה לשטיינברג בעת שהלה ישב עוד באוסטראליה, והספר הגיע לידיו באורח פלא בימי מלחמת העולם השניה. איגוד יהודי רוסיה שבניו־יורק הוציא את הספר מחדש ב־1957, וכך הוא הגיע גם לידנו.

נוסף על שלושת כרכי האוטוביוגראפיה פירסם דובנוב ב„תקופת ריגה" שורה של מאמרים בכתבי־עת שונים ביידיש: ב„פֿרימאָרגן" הריגאי, ב„דאס פרייע וואָרט" הלונדוני (בעריכתו של י. נ. שטיינברג, לפני שהלך לאוסטראליה), ב„ייוו"א־בלעטער" (וילנה), ב„צוקונפט" הניו־יורקי, ב„דער טאג" הניו־יורקי ועוד. מאמרו בעברית „פילוסופיה בכתבי הקודש" נדפס בספר היובל לקלוזנר (תל־אביב, 1936). וכן פירסם מאמרים ברוסית בירחונים ושנתונים שיצאו בפאריס (1939). אכן, „תקופת ריגה", זו התקופה האחרונה ביצירתו ובחייו של ההיסטוריון היהודי, היתה אף היא פוריה למדי.

נפגשתי עם ש. דובנוב בקיץ 1939, כלומר, שנתיים לפני הרצחו בידי זדים. נסעתי אז מהארץ לארצות הבאלטיות בשליחות התנועה לפעולת הסברה לקראת הקונגרס הציוני הכ"א, זה הקונגרס האחרון שלפני מלחמת העולם השניה, שהתכנס בסוף חודש אבגוסט בז'נבה. ל„בסיס" בפעולתי זו נקבעה ריגה, ומשם הייתי מבקר בערי השדה של לאטביה וגם בערי אסטוניה הסמוכה. בוקר אחד יצאתי, יחד עם חברי וידידי הלל יוסף פורט ז"ל, מורה עברי מאנשי צ. ס. הפעילים (נפטר בירושלים בשנת תש"א), לבקר אצל דובנוב בביתו ב„מאָז־אַ־פֿאַרקס". ההיסטוריון הישיש, שעמד אז על סף הגבורות (בן 79 היה), היה עודנו רענן והמשיך בעבודתו הספרותית. סדר־יומו היה ערוך בשיטתיות ונשמר בקפדנות. בשעות קבועות היה עושה את טיולו היומי, וזאת היתה גם השעה הנוחה ביותר לבקרו, כדי שלא

להפריעו מעבודתו. טיילנו יחד אתו, ובדרך שוחחנו על עניני דיומא. הוא גילה התעניינות רבה בכל הנעשה בארץ־ישראל, ובמיוחד ביקש לדעת על המצב הכללי בארץ ועל רחשי הרוח בקרב הישוב העברי, לאחר פירסום הספר הלבן של מאלקולם מאקדונלד. סיפרתי לו על ההתעוררות הגדולה של יהודי א״י, על הרוח האיתנה השוררת בקרבם ועל השבועה „לא נכנע״, המביעה את החלטתו הנחושה של הישוב להלחם על זכותנו לעליה, להתיישבות ולהנהגה עצמית.

השיחה נסבה גם על המצב הפוליטי בעולם, על צרות ישראל בתפוצות הגולה, על רעיון האבטונומיה הלאומית ועל הציונות. האם חש אז ההיסטוריון היהודי הישיש בשואה הלאומית הנוראה המתקרבת ובאה עלינו? קשה להכריע. דומני, שלמרות הכול, לא היה הוא אז פסימי ביותר. הוא ראה במשטר הטוטאליטארי, שהשתלט על אירופה התיכונית, ריאקציה זמנית, המבקשת לרוקן מתוכנם את שרידי המהפכה הצרפתית הגדולה. הוא האמין, שאין זו אלא תקופת מעבר, אף כי לא קיבל על עצמו לקבוע מראש כמה זמן תימשך. ואשר להשקפתו על דרכו ועל עתידו של עם ישראל, לא שינה אז דובנוב מיסודות תפיסתו לגבי „תורת המרכזים״ שלו. הוא אף לא התייאש מאפשרות מימושו של רעיון האבטונומיה היהודית בארצות הגולה בעתיד, וכה היו דבריו בערך:

האירגון האבטונומי של קהילות ישראל בארצות הגולה, העובר כחוט השני בנתיב הענות של עמנו, במשך דורי דורות, איננו רעיון מופשט כל עיקר גם בתקופתנו אנו. יש לרעיון זה שרשים ממשיים בהיסטוריה הישראלית. אחרי שלום וארסאיל (1919) הוכרו היהודים רשמית כאומה, ע״י נציגי אומות העולם. בכמה ארצות של אירופה המזרחית אף התגשם בחיים רעיון האבטונומיה היהודית. אולם הממשלות ביטלו את זכויותיו הלאומיות של המיעוט היהודי, שנקבעו בחוקותיהן של המדינות. אין ספק, שהאבטונומיה היהודית הלאומית בארצות הגולה תיהפך שוב לדבר של ממש לכשתחלוף „תקופת האבסולוטיזם״ הנוכחית, כלומר, המשטר הטוטאליטארי על צורותיו השונות והמגוונות. אמנם, מצב היהודים באירופה הוא קשה עתה עד למאד, אף ללא נשוא, ונדמה לפעמים, שכלו כל הקיצים; אך לא אחת התגברנו על מצבים קאטאסטרופאליים בדברי ימי עמנו. בדרך כלל, אין הוא, דובנוב, נוטה לקבל באהבה את הפורענויות והגזירות הניתכות עלינו, אולם ניתן לומר, שבמידה מסויימת הצרות הן „הסטיכיה שלנו״, ויש אשר בעת צרה דוקא באים לידי ביטוי אצלנו גילויים נפלאים ונעלים ביותר ומופיע כוח היצירה הבלתי נדלה של היהדות, בהתאם לפתגם העתיק „יאה עניותא לישראל״...

אכן, דברים אלה, תוכנם ורוחם מעידים על גישתו של דובנוב לאירועים המזעזעים, שהתרחשו אז בעולם כולו בכלל ובעולמנו היהודי בפרט.

יש אומרים, שדובנוב שינה בסוף ימיו את עמדתו השלילית לגבי הציונות המדינית. לא אוכל לומר דבר על כך, שכן לאחר שנפרדתי ממנו וחזרתי לארץ, לא עמדתי עוד עמו בקשרים. מכל מקום, בעת ביקורי אצלו בקיץ 1939 לא הבחנתי בדבריו בשום תזוזה מעמדתו הקודמת. יתר על כן, הוא אף סירב במוחלט לשקול שקל לקונגרס ה־כ״א ונימק את סירובו זה בטעמים, שהיתה מורגשת בהם תפיסה ישנה, שבעצם כבר אז עבר זמנה. הוא אמר בין השאר: „אני תורם ברצון למען קרן־היסוד ולמען הקרן־הקיימת. בשנת 1917 אף שקלתי את „שקל הגאולה״ ברוסיה. אבל שקל לקונגרס הציוני לא אוכל לשקול, כי אינני רוצה לסלף דברים. לבי נתון לבנין ארץ ישראל, ואני רואה ברכה רבה ביצירת מרכז יהודי בארץ אבותינו, אבל אינני ציוני מאורגן, איני שייך לשום מפלגה ציונית, ואילו שקל אינו אלא ענין ציוני מובהק״.

כך הפטיר דובנוב את דברי ההסבר שלו על סירובו הנמרץ והמוחלט לשקול שקל

לקונגרס. וכאילו כדי לחזק את חוות־דעתו זו, למען לא יהיה מקום לספק בהבחנה בין יחסו השלילי לציונות המדינית לבין יחסו החיובי לבנין הארץ, כתב על גבי „ספר־החיים" שלו, שהגיש לי במתנה בהפרדי ממנו, את הדברים האלה בעברית: „למר מ. הארצישראלי מאת המחבר הגלותאי" (בצורה ארמית — מן השם גלותא...).

כאמור, אין אני יודע, מה התרחש בלבו של דובנוב ובתפיסתו אחרי כן. עדותי מתייחסת אך ורק אל שיחתי עמו בטוף יוני 1939.

אכשיו יותר הטוב

כי תוכל להשתמש במים חמים וזולים ללא הגבלה, על ידי חימום מים בחשמל לפי תעריף ה„גג" המוזל במיוחד. סור למשרד הקרוב של חברת־החשמל לקבלת פרטים.

הוזלה של 19%

חלה בשימוש בחשמל לצרכי בישול ואפיה וכן זולים מכשירי החשמל החדישים והמשוכללים שתוכננו במיוחד להקטנת הוצאות השימוש בחשמל תוך הגדלת המהירות והיעילות בבישול ואפיה.

בקרו בחנויות לכלי חשמל — ותיווכחו!

יותר חשמל
פחות עמל

חברת החשמל

תורן בע"מ

נייר וקרטון בסיטונות

*

תל־אביב, רח' הרצל 61, חדר 76, טלפון 82770

דוד קופילוביץ

המהדורה הרוסית האחרונה של ה„היסטוריה"

הזכרונות שלי על פרופסור שמעון דובנוב מתחילים משחר נעורי. זוכר אני את ביקורו ברצ'יצה ובמעון הקיץ צ'נקי הסמוך להומל, כשהיה בא לשם לנוח והתארח אצל דודי, מרדכי בן הלל הכהן. בימי מלחמת העולם הראשונה כשהייתי בפטרוגראד ביקרתי אצלו כמה פעמים גם שם. לאחר הפסקה ממושכת, כמעט של עשר שנים, שוב נפגשתי אתו, הפעם בברלין. אבל כל אלה היו פגישות קצרות. פגישות יותר תכופות היו לנו בריגה, ששם השתקע בסוף אוגוסט שנת 1933. הוא ישב עם אשתו בפרבר של ריגה — בפארק מז'ה בבית קטן ונוח ששם בילה כשמונה שנים עד שהועבר לגטו. הפארק היה במקום גבעות, יפה־נוף, כולו מכוסה יער ארנים, מה שהיה לפי טעמו של המנוח. הוא אהב את הטבע אהבת נפש ונהנה מן הטיולים הממושכים שהיה עושה יום־יום וכן מן השקט והשלוה והיופי מסביב.

כשנודע לו בבואו לריגה, שאני עומד בראש דפוס גדול „ריטי" והוצאת ספרים רוסית „חיים ותרבות", התחיל לשדל אותי להוציא את ספרו „דברי ימי עם עולם" בעשרה כרכים במקורו הרוסי. הוא אמר לי, שאיננו יכול למות בשקט אם לא יפורסם ילד־שעשועיו שלו באותה לשון שבה נכתב הספר. חברי בהוצאת הספרים התנגדו להוצאת הספר מתוך הנחה שלא יימצא מספר מספיק של מנויים לכיסוי אפילו מחצית ההוצאות. אבל המנוח טען שיימצאו קוראים בלטביה, בליטא ובפולין. ולבסוף ביטל את ספקותי ולקחתי על עצמי אישית את כל סיכון ההוצאה. ולא עברו ימים מועטים והאופטימיות שלו נתאמתה, — המינוי על ידי המודעות שפורסמו בעתונים הריגאיים „סיבודניה" הרוסי ו„פרימאָרגען" באידיש שנדפסו בדפוסנו הביאו לערך 1800 מנויים — מה שכיסה כמעט את כל ההוצאות. הדפסנו ארבעת אלפים טפסים באופן שהיה לנו רווח הגון, בצורת מלאי. דובנוב היה שותף ברווח.

כושר העבודה שלו היה יוצא מן הכלל. הוא בעצמו הגיה כל שורה ושוב בדק את תיקוני ההגהות ולא מסר לשום איש עבודה מפרכת זאת. המרץ שלו השפיע על עובדי הדפוס ועל ידי שהאיץ בהם הגענו לכך, שבמשך זמן לא ארוך הודפסו תשעה כרכים. את הכרך העשירי עיכב המחבר עצמו משום שכתב פרק גדול המוקדש לפעולת הנאצים ואסף לשם כך חומר רב. לצערנו טעה דובנוב טעות קשה: הוא דרש להדפיס את הספרים לפי האורתוגרפיה הרוסית הישנה, ושום גימוקים לא שכנעו אותו להסתלק מדעתו זאת. הכרך העשירי נדפס לאחר שעזבתי את לטביה, לערך במאי־יוני 1940. השלטון הסוביטי כבש את לטביה והחרים את הדפוס והשמיד את כל הספרים במחסן, בתוכם את הכרך העשירי כולו משום שנדפסו באורתוגרפיה הישנה. טופס מלא ברוסית של אותה מהדורה הוא יקר־המציאות משום שהופץ בעיקר באותן הארצות ששם הושמד הכל על ידי הנאצים. הכרך העשירי האחרון ובו מאמר גדול על היטלר ודאי לא נשתמר כלל. כל העבודה העצומה שעשה דובנוב בשנות חייו האחרונות כמעט שאבדה בשביל הדורות הבאים.

דובנוב לא סבל בריגה מבחינה חמרית משום שקיבל כל הזמן סכומים מספיקים תמורת ספריו. הוא היה אדם צנוע, עבודתו הגמרצת דרשה בדידות. ביחוד ביקרו אצלו חברי המפלגה שלו שמספרם לא היה גדול. אני זוכר מביניהם את לויטס ואת ד"ר גרבשוק. יומו היה מסודר. אחרי ארוחת הבוקר היה יוצא לטיול של שעתיים. אחרי כן בין

5 ו־7, לאחר מנוחה קצרה, היה שוב מטייל בכל מזג אויר. תמיד היה לבוש בקפדנות והיה נקי להפליא. הוא הזכיר בחיצוניותו יותר אריסטוקרט אנגלי מאשר היסטוריון יהודי שנולד בעיירה אמצ'יסלאוו, פלך מוהילב.

עלי להוסיף לזכרונותי, שמראשית המלחמה הייתי מקבל מאת בת־דודי רוזה גינזברג־גינוסר מירושלים מכתבים אחדים בבקשה להשפיע על דובנוב שיעלה לארץ ישראל. כשהגיעה שעת יציאתי בסוף פברואר 1940 קבלתי ממנה מברק בבקשה מפגיעה לקחת אתי את דובנוב. הלכתי אליו והראיתי לו את המברק. הוא התרגש וביקש לדחות את תשובתו לימים אחדים. כעבור ימים אחדים צלצלתי אליו ואמרתי, שאני טס ביום 5 במרס דרך שטוקהולם ואני יכול להזמין גם לו מקום במטוס, דבר שהיה בימים ההם כמעט מן הנמנע. הוא ביקש ממני לבוא אליו למחרת. לצערי הגדול סירב להלוות אלי וגימק את סירובו באי אפשרות להפרד לעת כזאת מידידיו מכיוון שקשר את גורלו אתם וכן קשה לו להפסיק את עבודתו הספרותית ושוב להחליף לעת זקנה את הרגליו ומקום מגוריו.

הוא ביקש למסור לידידיו בארץ ישראל שהוא שינה את דעתו בנוגע לארץ ישראל ושהוא מקווה, שכתוצאה מן המלחמה תקום מדינה עברית עצמאית. הוא חזר על כך כמה פעמים ואני זוכר את הדברים מלה במלה. לא היתה לי ברירה אלא להפרד ולהשאיר אותו לצרות ולהשמדה.

ד"ר ישראל קלויזנר

שמעון דובנוב ותנועת „חיבת ציון"

שמעון דובנוב גדל בסביבה מסורתית. עבר את ה„חדר", גר בחצר בית־הכנסת וספג את האווירה של היהדות המסורתית. הושפע מההשכלה העברית, קרא את ספריהם של קלמן שולמן ואברהם מאפו, את „השחר" של סמולנסקין ואת שירי מיכה־יוסף לבנטון. חיבורו הראשון בילדותו היה „חזון שפת הקודש", מאמר בעברית נגד החשוכים, העוסקים רק בהלכה, מזניחים את לימוד התנ"ך ומתנגדים לספרות ההשכלה [1]). ספרו של לילייגבלום „חטאות נעורים" השפיע עליו השפעה עמוקה ודחף אותו אל הפוזיטיביזם והריאליזם. בווידויו של מל"ל מצא ביטוי לרחשי לבו שלו. ראה גם את עצמו „קרבן ההשכלה".

הצעיר המשכיל העברי עבר בהדרגה להשכלה בשפה הרוסית. הושפע מהספרות הראדיקלית הרוסית ומהשקפות הפילוסופים אוגיסט קונט (פוזיטיביזם) וג'ון סטוארט מיל (אוטיליטריזם וליברליזם). נעשה ראדיקלי ביחס לדת וסבר, שיש צורך בתיקונים מרחיקי לכת בה כדוגמת הריפורמה אצל יהודי המערב. הרעיונות הסוציאליסטיים לא משכו את לבו. הפך לקוסמופוליט, אבל היתה לו התנגדות להתבוללות בעם המקומי. רגשות לאומיים היו חבויים עמוק בנפשו.

הצעיר המשכיל, שנדד לשם לימודים, בא לעיר הבירה בשנת 1880 יחד עם אחיו זאב, שהיה גדול ממנו בשנה וחצי, קיבל גם הוא אותו חינוך ועבר גם הוא שלבים דומים בדרך להשכלה. הם באו במגע עם המשכילים הצעירים שבעיר, עם מרדכי בן הלל הכהן עם שלמה־זלמן לוריא, סטודנט, סופר ומשורר, ועם אחרים [2]). מרדכי הכהן הכניס את שמעון דובנוב אל מערכות השבועונים היהודים ברוסית „רוסקי ייבריי" ו„ראזסבייט". את מאמרו הגדול הראשון של ש. דובנוב בתולדות התפתחותה של המחשבה אצל היהודים פסל עורך ה„ראזסבייט", יעקב רוזנפלד, מפני שמצא בו מגמה אנטי־לאומית. עורך ה„רוסקי ייבריי", הד"ר י. ל. קאנטור, פרסם את המאמר, אבל הוסיף הערות מסתייגות משלו.

באביב של שנת 1881 פרצו הפרעות ברוסיה, שהביאו אתן שינוי כביר בחיי היהודים במדינה. התחילה הגירה המונית וקמה התעוררות לאומית גדולה. קמה הבעייה לאן להגר. צעירים משכילים, שהתארגנו באגודה „עם עולם", קראו להגירה לארצות הברית. נשמעו קולות שקראו לעלות לא"י. בין אלה היה קולו של מרדכי בן הלל הכהן, שפרסם ב„המגיד" קריאה „קומו ונעלה ציון" [3]). חברת „כל ישראל חברים" תמכה אך ורק בהגירה לארצות הברית והתנגדה לעלייה לא"י, מפני שסברה, שהעלייה לארץ שוממה כמו א"י תגדיל רק את מספר הזקוקים לתמיכה. שמעון דובנוב יצא להגן על עמדתה של חברת כי"ח. במאמר, שפרסם ב„ראזסבייט" [4]). נגד יישוב ארץ־ישראל טען ש. דובנוב, שלארץ זו עלו מרוסיה

---

1) ש. דובנוב בספר זכרונותיו „ספר חיים, זכרונות והגיונות", ברוסית, כרך א', עמ' 44, ריגה, 1934.

2) מרדכי בן הלל הכהן: עולמי, כרך א', ירושלים תרפ"ז, עמ' 134.

3) „המגיד", תרמ"א, מס' 24, גליון מיום כ"ה בסיון.

4) בגליונות 34—35 של שנת 1881.

מארצות אחרות הגרועים שביהודים, „עלוקות הקהל" ובטלנים, שצברו קצת כסף ועלו לעת זיקנה, כדי לחיות שם את ימי חייהם האחרונים. רמת חייהם של אנשי ה„חלוקה" נמוכה מאוד, הם קולקלו על־ידי בטלה וצביעות. יהודי א"י מפחדים מבית־ספר נורמלי כמו ממגיפה. ליהודי משכיל וחפשי בעניניי דת מסוכן לחיות בקרב קנאים אלה. ש. דובנוב הסתמך בטענותיו אלו על המכתבים מא"י בשם „ארץ הצבי", שנתפרסמו לפני כשנתיים ב„השחר", וכן על כתבות מא"י, שנתפרסמו ב„ראזסבייט" לפני כשנה. דובנוב טען, שהעולים החדשים, שיתיישבו במושבות, יהיו מוקפים עשרות אלפי אנשים כמו אנשי היישוב הישן האלה, והם יושפעו מהם. הם יזנחו את המחרשה ויקחו בידם את ספר התהלים, שבעזרתו יוכלו לחיות ב„ארץ הקודש" בלי שיעבדו עבודה גופנית. ארצות הברית נראו לו כנגד זה כארץ המתאימה ביותר להתיישבות.

מאמרו של ש. דובנוב פתח את הוויכוח. יצאו לענות לו התומכים בעלייה לא"י. מ. ל. ליליינבלום יצא במאמר גדול ב„ראזסבייט"[5]) שבסס את עמדת השואפים למרכז יהודי בארץ־ישראל.

שמעון דובנוב, שלא היה מרוצה מהצטרפותו של ה„ראזסבייט" למחנה חובבי־ציון, שלח בחורף של שנת תרמ"ב מאמר לשבועון זה, שבו התווכח עם מל"ל. רצה להוכיח, שהתנועה הלאומית היהודית, ההולכת וקמה, אינה אלא תגובה על התנועה האנטישמית. מכיוון שהאנטישמיות היא תוצאה של הריאקציה הכללית, יש להלחם בה שכם אחד עם כל אנשי הקידמה. עם סילוק האנטישמיות תסתלק גם התנועה הלאומית היהודית.

עורך ה„ראזסבייט", יעקב רוזנפלד, גנז את המאמר. כתב לדובנוב, שמאמר כזה יכול רק לסייע לעתונאים אנטישמיים[6]).

ש. דובנוב התחיל להשתתף ב„ווסחוד", בשבועון ואח"כ בעיקר בירחון, שהיה קרוב יותר לרוחו. הפך לאחד מעמודי התווך של ירחון חשוב זה, שהשפיע על רבים מהאינטליגנציה היהודית הרוסית.

אחיו של שמעון דובנוב, זאב (וולף, ולאדימיר), שעבר כאמור דרך התפתחות דומה לזו של אחיו, נצטרף אל מחנה החולמים את חלום שיבת ציון, אל חברת ביל"ו ועלה בחודש תשרי תרמ"ג (אוגוסט—ספטמבר 1882) לא"י. שמעון ידע בוודאי על ההכנות לעלייתו. היה מקבל אחר כך מארץ־ישראל מכתבים מפורטים מאחיו על חייו, שאיפותיו וחיי הסביבה, אולם שמעון לא נמשך אחרי שאיפות אלו ונשאר ספקן וכופר בעתיד תנועת חיבת ציון[7]). באחד המכתבים האלה, מיום 20 באוקטובר (1 בנובמבר) 1882 כתב זאב: „האם אתה סובר, שהמטרה היחידה של נסיעתי הנה היא סידורי שלי, ומזה מסקנה: אם אסתדר, הרי השגתי את מטרתי, ואם לא, אני ראוי לרחמים. לא. מטרתי הסופית, כמו מטרתם של רבים, גדולה, רחבה, אין להקיפה, אבל אי־אפשר להגיד, שאין להשיגה. המטרה הסופית, או המטרה הנכספת pia desideria — להשתלט במשך הזמן על ארץ־ישראל ולהחזיר ליהודים את עצמאותם המדינית, שנשללה מהם זה אלפיים שנה. אל תצחק, זה לא דמיון שוא. כאמצעים להשגת מטרה זו יכולים לשמש: ייסוד מושבות של חקלאים ובעלי־מלאכה בא"י, ייסוד בתי־חרושת ובתי־מלאכה שונים והרחבתם ההדרגתית, בקיצור — להשתדל, שכל האדמה, כל התעשייה תהיה בידי היהודים. מלבד זאת יש ללמד את הצעירים ואת הדור הבא לאחוז בנשק (בתורכיה החפשית־הפראית אפשר לעשות הכל) ואז... — — — אז

---

5) בגליונות 41—42 של שנת 1881.

6) ש. דובנוב בספר זכרונותיו הנ"ל, עמ' 135—136.

7) קטעים ממכתביו של זאב דובנוב נתפרסמו על־ידי אחיו ב„ייברייסקאיה סטארינה" 1915, חוב' א—ב. פורסמו בחלקם גם ב„כתבים לתולדות חיבת ציון וישוב א"י" על־ידי א. דרויאנוב, כרך ג', תרצ"ב. ראה גם להלן „משפחת דובנוב" מאת אמנון הורביץ.

כריזו היהודים עם נשק ביד (אם יהיה צורך בכך) בקול גדול, שהם אדוני מולדתם הישנה". זאב דובנוב ממשך וכותב: „אתה סובר, שרעיון תחייתה של ארץ־ישראל אינו ניתן להגשמה, אינו אפשרי, ולכן לא כדאי להקדיש לו תשומת לב". המכתב מוסר לנו באופן ברור את עמדת שני האחים, האחד, החוזה את חזון תקומתו המדינית של העם בארץ אבותיו, והשני הספקן. שמעון דובנוב לא האמין, שחובבי־ציון ישיגו את מטרתם הסופית[8]). זאב דובנוב חזר אחרי כשנתיים לרוסיה, מפני שקשה היה לו לעסוק רק בעבודה גופנית. שמעון הסביר את רצונו של אחיו לשוב באופיו, בקושי להסתגל לחיים, שאין בהם עבודה רוחנית, ובאכזבה מהרעיון. זאב אישר את ההנחה על אופיו, אבל דחה את הסברה, שנתאכזב מהרעיון, שהעובדות הוכיחו לו כאילו אין הרעיון ניתן בזמן הזה להגשמה בכל היקפו[9]).

את דעתו על תנועת חיבת ציון ועל צרכיו האקטואליים של הציבור היהודי ברוסיה הביע ש. דובנוב במאמר גדול בירחון „ווסחוד" בשנת 1883 (בחוברות 6—7) בשם „איזו אבטואמנציפציה דרושה ליהודים?" דובנוב סובר, שעזרה עצמית, אוטו־אמנציפציה, דרושה ליהודי רוסיה. השאיפה לעזרה עצמית מראה, שלפחות בחלק מהציבור היהודי גלומים כוחות היכולים לעשות משהו לטובת העם. נשאלת איפוא השאלה איזו עזרה עצמית נחוצה, האם זו שמציעים אותה הד"ר פינסקר וחובבי ציון, או ריפורמה פנימית, תיקונים בדת ומלחמה על זכויות אזרח. תשובתו של ש. דובנוב היא: ריפורמה דתית. דובנוב מתח ביקורת על פרילוקר, שהקים באודיסה כת דתית בשם „ישראל החדש", אולם שיבח שאיפתו של זה לריפורמה דתית. דובנוב נתן במאמרו עצות איך להנהיג את הריפורמה הזאת ואפילו פירט איזה מצוות ומנהגים אפשר להתחיל לבטל בהדרגה. הוא מתווכח עם מל"ל, שפרסם גם הוא מאמרים ב„המליץ" וב„ווסחוד" (1883, חוב' 1—3) על הצורך בתיקונים בדת והציע לכנס ועידת רבנים לשם כך. לדעתו של דובנוב לא יסכימו הרבנים לשום תיקונים, את התיקונים צריכים לעשות אנשים משכילים, שיקימו לשם כך אגודה. בהצעה לתיקונים, שהציע דובנוב, נכללו ביטול העיקרון של האמונה במשיח, סילוק התפילות על המשיח ועל שיבה לירושלים.

בביקורתו על התשובה, הניתנת על־ידי חובבי־ציון, טען דובנוב, שליהודים אין רגש לאומי. הקשר היחידי המאחד אותם הוא הדת. רעיון התחייה המדינית של העם היהודי נולד בזמן האחרון בהשפעת התנועה האנטישמית ומאורעות בלתי־נורמליים. רעיון זה יאבד את הקרקע מתחת לרגליו ברגע שהתנאים, שגרמו לו, ישתנו. חסידי התחייה הלאומית טוענים אמנם, שהשנאה תתקיים תמיד, שהיהודים ייחשבו תמיד כזרים בקרב עמים אחרים, אולם לדעת דובנוב מראה ההיסטוריה של שני הדורות האחרונים, שהשנאה ליהודים נחלשה בהרבה בכל הארצות, ואילו בארצות אחדות (צרפת, הולאנד, איטליה, אנגליה) נעלמה כמעט לגמרי. אלה, המביאים כהוכחה את מאורעות חמש השנים האחרונות, מראים את שטחיות הכללותיהם. דובנוב סבר, שהפורענויות של השנים האחרונות הן זמניות, ויחד אתן תחלופנה גם התופעות שבאו כתוצאה מהן.

דובנוב דוחה את נימוקי חובבי־ציון, שבתקופה האחרונה, זה עשרות בשנים, הולך ונמשך תהליך של השגת עצמאות על־ידי עמים שונים, ושגם על היהודים להסתגל לעקרון זה וליהפך לעם עצמאי. דובנוב סובר, שחובבי ציון מראים בזה הבנה שטחית של ההיסטוריה. הוא תולה עצמו בחוק של ההיסטוריה, שביחסים בין־לאומיים, כמו ביחסים שבין אדם לחברו, האנוכיות תיסוג בפני אהבת הזולת בה במידה שתתקדם ההתפתחות

---

8) עיין במכתבו של זאב דובנוב מחודש פברואר 1883, „כתבים לתולדות חיבת ציון", כרך ג', מס' 1174.

9) שם מס' 1225.

הרוחנית של האנושות. את היחסים המתוחים בין העמים והמדינות יש איפוא לראות כבלתי־נורמליים וזמניים, ואין לבנות על מצב כזה בניין של תחייה לאומית.

כן דוחה דובנוב את דעות אלה מחובבי־ציון, כמו ש. ז. לוריא, המנמקים את התנועה בשאיפה לתחייה רוחנית־תרבותית. שאיפה כזאת יכולה לקום רק אצל יחידים, המוכשרים להגיונות פילוסופיים, ולא אצל ההמון. התרבות העתיקה של היהודים, כמו זו של היוונים, נספגה בתוך תרבות האנושות של זמננו, ולא יוכל להיות לה ערך ממשי מיוחד.

דובנוב החשיב את ההגירה של כמות מסויימת של יהודי רוסיה לאמריקה ואפילו למושבות בא"י, כהקלה במצב הכלכלי, אולם סבר, שההגירה לא תפתור את בעיית כל שלושת המיליונים של יהודי רוסיה. חובבי־ציון יוכלו להעלות לא"י לכל היותר מאה אלף יהודים. אין איפוא להקדיש את כל תשומת הלב לחלק קטן זה של יהודי רוסיה, בפרט כשהעלייה עומדת בסימן של ספק.

ש. דובנוב היה איפוא רחוק מהשקפותיהם של חובבי ציון. קריאתו של פינסקר לאוטו־אמנציפציה לא מצאה חד בלבו. לא האמין ברגש הלאומי, באחדות הלאומית, העם היה בעיניו כביטויו של יל"ג „עדר ד"". ההיסטוריון הצעיר לא הבין את התהליך ההיסטורי של התחייה הלאומית של העמים הקטנים והמדוכאים באירופה, ולא הרגיש את פעמי ההתעוררות הלאומית של בני עמו. שגה כמו עורכו אדולף לאנדאו בתקוות, שהאנטישמיות והפרעות הן תופעה חולפת, ושם מבטחו בקידמה האנושית הכללית.

מאמרו של הסופר הראדיקלי הצעיר, שמתח ביקורת חריפה על היהדות המסורתית, עורר סערה בקרב המשכילים היהודים. אל ערוך ה„ווסחוד" באה משלחת בהשתתפותם של הד"ר א. א. הרכבי והפרופ' ג. באקסט והביעה את מחאתה על פרסום מאמר כזה, העלול להזיק ליהודי רוסיה[10]. ערוך „המליץ" פרסם שורת מאמרים ראשיים בשם „הלנו אתה אם לצרינו?", שבו התקיף את לאנדאו על פרסום מאמרים, בהם משבחים את פרילוקר[11]. הארז התווכח עם דובנוב וקרא לו „אחד הנערים, שלא שימש כל צרכו בבית־המדרש והציץ בהשכלה ונפגע", „האוטוריטט החיצר, הנשען על גבי סומא" (הכוונה: הנשען על פרילוקר), או „האוטוריטט האפרוח". כנגד „הבר־סמכא הנפל הזה" מעמיד הארז לדוגמה את ליליינבלום הלמדן הגדול.

לענות לדובנוב יצא גם העסקן הציבורי הוותיק, עורך הדין והסופר מנשה מרגליות מאודיסה. במאמר גדול בשם „השתחררות והתבטלות" Самоосвобождение и Самоотречение בירחון „השקפה יהודית" Ев. Обозрение חוברת חמישית, 1881, התווכח עם דובנוב ועם בנימין פורטוגאלוב, שפרסם אז חוברת ובה ביקורת על מחברתו של פינסקר ותמיכה ברעיון הקמת כת יהודית־נוצרית. מרגלית ראה בדובנוב ובפורטוגאלוב אנשים המתכחשים לעמם, המחפשים אידיאלים מבחוץ, בה בשעה שהד"ר פינסקר וחובבי־ציון בכללם קוראים להכרה עצמית ולשחרור עצמי. על דובנוב כתב, שבשנאתו לבעלי התלמוד עלה על שונאי ישראל הגרועים ביותר. החשיב בכל זאת את ידיעותיו של דובנוב, בו בזמן שפורטוגאלוב הראה בורות. מ. מרגליות שיבח את הצעותיו של דובנוב בדבר תיקון החינוך.

מאמרו של דובנוב גרם, שרבים מחותמי הירחון „ווסחוד", כחמש־מאות איש, הפסיקו את חתימתם עליו. העורך ביקש בכל זאת את הסופר הצעיר, שימשיך לכתוב מאמרים בהיסטוריה ובביקורת הספרות[12].

10) ש. דובנוב בספר זכרונותיו, ברוסית, עמ' 159.

11) המליץ 1884, גל' 9—14. עיין גם בזכרונותיו של י. ח. רבניצקי על דובנוב בספרו „דור וסופריו", ספר שני, תל־אביב, תרצ"ח.

12) ש. דובנוב: ספר חיים, כנ"ל, עמ' 185—186.

את עמדתו כלפי תנועת חיבת ציון ביטא ש. דובנוב גם במאמרי הביקורת שלו על יצירות ספרותיות. כתב ב„ווסחוד" דברי ביקורת על כתבי־עת וקבצים, שדנו בעניני התנועה, או היו מוקדשים לה רובם ככולם.

בביקורת על ארבע חוברות של „השחר" (א—ד, שנה י"א, 1883) עמד על התמורה שחלה בהשקפותיו של פרץ סמולנסקין, שהפך לחובב־ציון לוהט. דובנוב הסתמך על הרב לודביג פיליפסון ממאגדבורג, שאמר שהיהודים אינם עם אלא עדה דתית, או עם, המאוחד רק על־ידי אחדות דתית. עם החלשת אחדות דתית זו נחלשת גם האחדות הלאומית, והגה נתחזק בשנים האחרונות הרגש הלאומי אצלנו רק בגלל מאורעות, שיש להם מסימניהם של ימי־הבינים ולא של הזמן החדש. המשכילים היהודים יטילו, לדעת דובנוב, ספק באפשרות המעשית להגיע לתחייה מדינית של היהודים בארץ־ישראל. דובנוב אינו בטוח כלל, שתצמח תועלת ליהודים מהתבדלות מדינית ומהחלפת תרבות אירופה לתרבות אסייתית. הגשמת השאיפה תפגוש בקשיים הן מבחוץ והן מבפנים. תורכיה, שאליה שייכת להלכה הארץ, תפריע לעלייה המונית; המעצמות, המעוניינות שהארץ תשאר במצבה הקודם, לא תרשינה, שיחול שינוי. מצד היהודים יתנגדו לדחיקת הקץ — האורתודוכסים מרוב אמונה ואילו הבלתי חרדים מחוסר אמונה. המשכילים נוטים, לדעת דובנוב, יותר להתבוללות מתונה מאשר לנאציונליזציה מלאכותית. דובנוב היה מוכן גם במאמרו זה לקבל את דבר יישוב ארץ־ישראל כפעולה להקלת מצוקתם הכלכלית של המוני היהודים ברוסיה על־ידי הגירה, פעולה שתתנהל בגדר האפשרות המעשית המצומצמת, אבל לא תוך דרישה להקמת מרכז מדיני בארץ־ישראל [13].

את יחסו לתנועת חיבת ציון וייישוב א"י הביע ש. דובנוב גם בביקורתו על החוברת של מ. ל. ליליינבלום „על תחיית עם ישראל בארץ הקודש" (ברוסית) [14].

תנועת חיבת ציון רוצה לפתור את בעיית היהודים, כותב דובנוב, פועלים בה גורם ההגירה והרגש הלאומי, אולם אין אפשרות מעשית להתגשמות השאיפה לתחייה בארץ־ישראל. נימוקיו של מ"ל הם, לדעת דובנוב, חד־צדדיים. דובנוב מסכים עם מ"ל, שהתנועה האנטישמית היא תוצאה של הלאומנות, שבה חדורה אירופה, אבל המסקנות של מ"ל אינן מבוססות לדעתו. מ"ל סבר, שהכיוון הלאומני הזה ימשיך להתפתח, הוא צריך להתפתח והוא פותח תקופה חדשה בחיי העמים. דובנוב כנגד זה סבר, שכיוון זה הוא ריאקציוני, בלתי נורמלי ולכן לא יחזיק מעמד זמן רב. העמים הנאורים יבואו לידי הכרה, שהאנוכיות הלאומית איננה טובה מהאנוכיות האינדיבידואלית של אנשים. דובנוב האמין בקידמה של האנושות שתתגבר על הלאומנות.

נגד טענתו העיקרית של ליליינבלום, שהיהודים נחשבים תמיד כזרים בין העמים, עונה דובנוב, שמימי המהפכה הצרפתית נעשה מצבם של יהודי צרפת, אנגליה, הולאנד, איטליה וארצות־הברית נורמלי בהחלט. אין הם מרגישים את עצמם זרים בארצות אלו, אין שואלים שם, אם האזרח הוא בן השבט היהודי.

מ"ל רואה שלוש דרכים לפתרון בעיית היהודים: להשאר במצב הקודם, להטמע, או לפעול למען תחייה לאומית בא"י. דובנוב, המדבר כאן בשם מערכת ה„ווסחוד", טוען, ששתי הדרכים האחרונות, טמיעה או תחייה בא"י, אינן ריאליות, והדרך הראשונה לא נוסחה כראוי. על היהודים לא להשאר במצבם הקודם, אלא לחתור לשיפור מצבם במובן החמרי והרוחני. יש לבטוח בקידמה, שתשנה את מצבם של יהודי גרמניה, רוסיה ואוסטריה לטובה, בדומה למצבם של יהודי צרפת, אנגליה וארצות הברית. „היהודים יכולים לקוות,

---

13) ווסחוד 1883, חוב' 7.
14) ווסחוד 1884, חוב' 2.

כותב דובנוב, שהאמנציפציה שלהם קשורה לעניין הגדול הכללי של הקידמה, הסירה הקטנה שלהם קשורה לספינה הגדולה המסיעה את האנושות קדימה. במצב כזה לא תטבע הסירה היהודית אף פעם... הקריאות להצלת היהודים הטובעים הן איפוא לא במקומן; האזעקה של חובבי־ציון — בהלת שוא. הם מיעצים להפריד את הסירה היהודית מהספינה הכללית, אבל במקום זה הם מושיטים לעם היהודי קש, שאם ייאחז בו, יטבע בלי ספק... בבערות ובפראיות. על־ידי בידודם מאירופה ומהקידמה שלה בארץ־ישראל הנדחת היו היהודים מפסידים הרבה במובן המוסרי: לפני עיניהם לא תהיינה הדוגמות התרבותיות, ובהנתקם ממסורות אירופה, ישקעו בתרבות אסייתית".

באותו מאמר ביקורת נגע דובנוב גם בחיבורו של משה אייזמן „בפרוץ פרעות בישראל". דובנוב מתייחס לחיבור זה במידה רבה של אירוניה. אייזמן טען, שהרחבת זכויות היהודים בגולה מחלישה את העם היהודי בתפוצות ואילו הגבלת זכויותיהם מחזקת אותו. דובנוב מעיר, שנוסחה זו היתה נכונה לוא כתב אייזמן: השוואת היהודים בזכויותיהם מחלישה את היהדות של ימי־הביניים. אייזמן, כותב דובנוב, אומר איפוא גלויות: שוויון והשכלה מזיקים ליהודים. דובנוב דוחה את טענות אייזמן בכללם בביטול, הוא רואה בו בן־„ישיבה", שאינו מכיר את ארצות־הברית אלא מהמפה והמדבר על קירבה בין היהודים והערבים והתורכים על סמך המסופר בספר בראשית, שישמעאל היה בנו של אברהם אבינו.

בביקורת מפורטת, שהקדיש דובנוב לכל שירי יל"ג („ווסחוד", 1884, חוב' 7), קרא ליל"ג בשם „משורר לאומי". מל"ל שלל בבקורת, שפרסם הוא על כל שירי יל"ג בקובץ „מלין אחד מני אלף" (תרמ"ה), את הזכות של יל"ג להקרא בשם „משורר לאומי". מל"ל העיר במאמרו בנוגע לדובנוב, שאיננו יודע למה התכוון כותב הראצאזיה, „אפשר שהוא חושב לאיש לאומי גם את עצמו, אשר כל אהבתו לעמו היא רק חפצו בכל לב במיתתו הלאומית של העם".

מאמר בקורת אחר של דובנוב, על ספרו של הפרופיסור ההולנדי קינן „דת לאומית ודת עולמית", נתן מקום למל"ל לחשוב, שדובנוב מזדהה עם דעותיו של פרופיסור זה על הקירבה שבין הדת הנוצרית במאות השנים הראשונות לקיומה לבין דת משה. מל"ל כתב, שסופרי ה„ווסחוד", קרי דובנוב, דורשים בשבח אמריקה, מפני ששם תהיה לפי תקוותם התבוללות גמורה של היהודים בנוצרים, שהם, לדעת כותב הרצנזיה (דובנוב), שומרי תורת הנביאים והיהדות האמתית.

בביקורת על „האסיף"[15] שיבח דובנוב את כיוונו, שאיפה למדע ולקידמה, ואת עורכו נ. סוקולוב, התומך אמנם ביישוב א"י, אבל רק בצורה שקולה, מעשית, אינו רואה בו דרך יחידה, אלא רק אפשרות להקלת מצבם של היהודים.

בביקורת על „כנסת ישראל" לשפ"ר[16] דן בעיקר במאמרו הראשי של העורך ובמאמרו של ז. יעבץ „מגדל המאה". בה בשעה שמאמרו של שפ"ר נראה לו מתון, מפני ששפ"ר רוצה בקידמה על יסוד העבר והמסורת הדתית, התקיף נמרצות את יעבץ, שדרש לחזור לאורתודוכסיה והתנגד למנדלסון ולהשכלה בכללה.

במחצית שנות השמונים התחולל אצל ש. דובנוב שינוי פנימי, התקרבות ללאומיות. לא קיבל את העקרונות של תנועת „חיבת ציון", אלא התחיל ליצור לו תיאוריה של לאומיות יהודית רוחנית, שאיננה תלויה בארץ מסויימת, היא נזונה מהערכים הרוחניים, שנוצרו אצל העם במשך דורות, וסופגת לתוכה את מיטב התרבות המתקדמת החדשה. דובנוב התמסר לחקר ההיסטוריה של עם ישראל, ידיעותיו נתרבו והשקפותיו נתעמקו.

---

15) ווסחוד 1885, חוב' 11.

16) שם, 1887, חוב' 1; 1888, חוב' 1.

דובנוב נתיישב בשנת תר"ן באודיסה ונתקרב אל חוג הסופרים העברים, שהיו כמעט כולם חובבי־ציון. החשיב במיוחד את אחד־העם, שמצא בהשקפותיו קירבה להשקפותיו שלו.

בראשית שנת 1890 יצא לאור באודיסה קובץ בשם „כוורת". בסקירה על קובץ זה [17]) מתח דובנוב ביקורת על מאמרו של ליליינבלום „מה הלאומיות דורשת", שבו דרש מל"ל להתנהג לפי הרוח הלאומית, הרוח, שנשתמרה בטהרתה בכתבי־הקודש, במשנה ובאגדה. דובנוב ראה בזה דרישה לשמור מצוות ומנהגים והזכיר למל"ל, שלפני 15—20 שנה דרש את ההיפך מזה. דובנוב מצא עניין יותר במאמריו של „אחד־העם" „חשבון הנפש" ובפיליטון הסאטירי „כתבים בלים", שבהם ראה שאיפה ללאומיות רוחנית וביטוי לפסימיזם ביחס לדרכי תנועת חיבת ציון. „האם אין זה מפני שהאידיאלים שלהם, פרט ליוצאים מהכלל, צרים מדי, חולפים, ואין להם שרשים עמוקים בהיסטוריה?" שואל דובנוב.

במאמר הביקורת המדובר סקר דובנוב גם את הקובץ La Gerbe („העומר", בצרפתית), שהוציא לאור עורך העתון „ארשיו איזראעליט" למלאות חמשים שנה לעתונו. העלה על נס את השקפות יהודי המערב הנאורים על דת הנביאים היהודית ותפקידה בעולם כולו. בתשובה על דבריו של דובנוב כתב אחד־העם גם הוא מאמר ביקורת על אותו קובץ, את המאמר „עבדות בתוך חרות" („המליץ", י"ט בשבט תרנ"א), שבו הראה כמה בלתי טבעית היא עמדת „בעלי התעודה" במערב, שאינם מכירים בקיום העם היהודי כאומה, אלא רואים בו עדה דתית.

דובנוב הלך ונעשה לאומי יותר ויותר, „לאומי רוחני". את השקפותיו הלך והעמיק בו בזמן שהתעמק בחקר ההיסטוריה של העם.

במאמר גדול ב„ווסחוד", שבו קרא לטפח את חקר תולדות היהודים ברוסיה ולאסוף תעודות, עמד על הצורך לטפח את התודעה ההיסטורית, שתשמש בסיס לרעיון הלאומי במקום הבסיס הדתי הקודם, או הבסיס השבטי, הפועל אצל עמים היושבים על אדמתם. התודעה ההיסטורית הזאת, כותב דובנוב, היא „הניצוץ הישראלי האמתי, אשר לא יתן גם לנקלה בישראל לעשות מדחה", היא איננה תלויה לא במקום ולא בדעות או אמונות, המשתנות בצורתן, אלא תלויה בזכרונות העבר, שלא ישתנו, ובהרגל, שנעשה לטבע שני [18]).

את רעיונותיו בדבר התודעה ההיסטורית ועם ישראל כעם רוחני פיתח דובנוב אחר־כך במאמרו „מה היא ההיסטוריה היהודית?" [19]). הוא קובע, שעם ישראל הוא העם ההיסטורי היחידי שנשאר קיים במשך כל הדורות. עם אבדן העצמאות המדינית והפיזור התרכזו חיי העם בעיקר בשטח הרוח. „לחשוב ולסבול" היתה סיסמת חייהם. גורלם זה נועד להם לא רק בגלל תנאי החיים החיצוניים, אלא גם בגלל נטייתם לחיי רוח. רוחניות זו היא שנתנה קיום לאומה. המיוחד שבתולדות ישראל הוא, שהן ההיסטוריה היחידה בלי יסוד מדיני פעיל, בלי דיפלומטיה, בלי מלחמות. כנגד זה יש בה הגרעין של היסטוריה של כל עם: התפתחות רוחנית של המחשבה, המוסר, הדת, התפתחות החיים הציבוריים ומסירות הנפש. בגורל המשותף ובזכרונות המשותפים, שנצטברו במשך דורות, נעוץ אחד היסודות של הרגש הלאומי והרעיון הלאומי. עם אבדן העצמאות המדינית הופכת האומה לאומה רוחנית וזה הוא סוד קיומה. בזמן החדש, עם פרוץ המהפכה הצרפתית וההשכלה באה אמנציפציה מדינית ושינוי כביר בשטח הרוח. משה מנדלסון עמד עדיין על בסיס דתי־לאומי, אולם הדור השני בגרמניה הלך בדרך ההתבוללות. חלק מהאינטליגנציה של יהודי

---

17) ווסחוד 1890, חוב' 12.

18) ווסחוד 1891, חוב' 4—9. הפרק הראשון של מאמר זה נדפס ב„פרדס" בשם „נחפשה ונחקורה". הציטוט לפי המאמר בעברית.

19) שם, 1893, חוב' 10—12.

גרמניה, ראה את הפרץ הזה ונגש לתקנו על־ידי תיקונים בדת ובחינוך ועל־ידי חקר ההיסטוריה של עם ישראל ומדעי היהדות בכללם. יהודי גרמניה משתתפים בחיים המדיניים והאזרחיים של גרמניה, במדע ובספרות יחד עם כל אזרחי גרמניה, אולם בו בזמן הם שומרים גם על הייחוד היהודי שלהם. יחד עם לאַסאַל, לאסקר ומארכס מופיעים ריסר, גייגר וגרץ. ההתקרבות התרבותית בין יהודי גרמניה ובין הגרמנים לא רק שלא טשטשה את דמותה הרוחנית של יהדות גרמניה, אלא גם הראתה, שיהדות זו מסוגלת להמשיך ולהתקיים גם בתנאים החדשים, שאינם מסייעים לשמירה על אינדיבידואליות וייחוד. גם בארצות אחרות במערב היה תהליך דומה. היהודים נשתלבו בחיים של המדינות, אולם שמרו על יהדותם כבני אומה רוחנית, שיש לה תפקידים משלה. ברוסיה התחיל תהליך דומה בתקופת אלכסנדר השני, אולם הופסק על־ידי המאורעות של ראשית שנות השמונים. דובנוב מביע את צערו על שתהליך זה הופסק. לא למד לקח מהמאורעות. המצב הנכסף נשאר זה של יהודי המערב.

בראשית שנות התשעים התחילה שוב הגירה המונית של יהודים, עלייה לא"י ויציאה לארצות אחרות, בעיקר לארצות־הברית ולארגנטינה. דובנוב המשיך להסתייג מעלייה לא"י כפתרון לבעיית ההגירה.

בביקורת על קובץ מאמריו של מרדכי בן הלל הכהן „על אדמת ישראל", רשמי ביקורו בא"י, שנתפרסמו לפני כן ב„המליץ", ציין דובנוב בסיפוק את דבריו של המחבר, שרק אלה שיש להם הון בסך 4,000—5,000 רובל יכולים לעלות לא"י, אחרת, או אם אינם מתאימים לעבודה גופנית, יסעו לאמריקה. „הוראות אובייקטיביות כאלו בפי חובב ציון כמו מרדכי בן הלל הכהן הן נדירות, כותב דובנוב, ולכן יש להעריכן במיוחד"[20]. המבקר ציין, שחסרה ספרות המתארת את המצב בא"י, וגם ספר זה קצר מדי.

בקובץ „פרדס" כרך א' (תרנ"ב) לא מצא דובנוב כיוון רעיוני ברור[21]. במכתבו של אחד־העם אל העורך, שבו דרש לשים לב לאדם שביהודי, „היה אדם באהלך", כדי להכשירו לחיים לאומיים חדשים, ראה בעיקר ביטוי לשלילה, לביקורת על ההתלהבות הלאומית התמימה הראשונה.

דובנוב ציין את דבריו של אחד־העם במאמר „אבן למצבה" לזכרו של הד"ר פינסקר, שמחבר ה„אוטואמנציפציה" הגיע בסוף ימיו לדעה, שארץ־ישראל לא תוכל לשמש מקלט בטוח בשביל העם היהודי, אבל יש לייסד בה מרכז לאומי רוחני.

דובנוב עמד במאמר הביקורת שלו גם על מאמרים אחרים, שהוקדשו בקובץ לרעיון הלאומי, על מאמרו של י. ח. רבניצקי „החוט המשולש", שדן בקשר בין העם, הארץ והשפה העברית, ועל סיפורו האוטופי של א. ל. לווינסקי „מסע לא"י בשנת ת"ת". דובנוב ציין, שבתאור האידיליה, שתשרור בארץ־ישראל אחרי מאה וחמישים שנה, מורגשת נימה של אירוניה. המחבר מרמז על הסדרים, השוררים בזמנו, גם בקרב „חובבי ציון", ואצל הקורא מתעוררות מחשבות נוגות על המצב הקיים.

הופעת לוח „אחיאסף" לשנת תרנ"ד (וארשא תרנ"ג), כרך שני של „פרדס" וכרך חדש של „האסיף" נתנו מקום לדובנוב לעמוד בהרחבה על הזרמים הרעיוניים בזמנו.

בביקורת על לוח „אחיאסף"[22] קבע דובנוב, שלפני כן, לפני שנת 1881, היו שני זרמים, של אורתודוכסים ושל מתקדמים. קם זרם חדש, הזרם הלאומי, אולם לאסוננו, כותב דובנוב, התחיל ללכת מראשיתו בדרך צרה. „חיבת ציון" רוצה לפתור את בעיית

---

22) ווסחוד 1894, חוב' 1.
20) ווסחוד 1891, חוב' 3.
21) ווסחוד 1893, חוב' 2—3.

היהודים ומקדישה את תשומת לבה בעיקר לעזרה העצמית, לשיפור מצבנו הקשה. בתנועת „חיבת ציון" תופס איפוא מקום בראש היסוד החמרי, בה בשעה שהעקרון הלאומי הוא, לדעת דובנוב, ביסודו רוחני־היסטורי. חובבי־ציון קושרים את קיום האומה לבעיית יישוב א"י, בה בשעה שאין בטחון, שאפשר יהיה להגשים שאיפה זו. דובנוב רואה בתנועת „חיבת ציון" רק אחת התופעות של הלאומיות היהודית, והוא מציין, שאין זה נורמלי, אם תנועה זו תהיה הצורה היחידה שלה. הפרט הועלה בתנועה זו לדרגת כלל, כל הכח של קיום האומה הותנה בהשגת מטרה מסופקת, היכולה במקרה הטוב ביותר, לשמש רק חלק קטן של העם.

מלבד חסרון זה של תנועת „חיבת ציון", צורת התפיסה של הלאומיות היהודית, רואה דובנוב בתנועה חסרון שני: נטיות ריאקציוניות, שנתבלטו בעיקר בזמן הראשון, כשנשמעה הסיסמה „הביתה". תחת סיסמה זו הבינו רבים לא רק שיבה לארץ־ישראל, אלא גם שיבה למישטר המסורתי, שיבה לאורתודוכסיה. דובנוב קובע בסיפוק, שהיסוד הריאק־ציוני בתנועת „חיבת ציון" הוא מקרי. הוכחה לכך שימש לו מאמרו של ליליינבלום ב„לוח אחיאסף" „הלאומיים הראשונים במאה האחרונה". הכיוון החדש בתנועה, שדובנוב קרא לו הכיוון ה„גיאו־פלשתיני", שדוברו הראשי הוא אחד־העם, מתרחק גם הוא מהסיסמה „הביתה", מהתחברות לאורתודוכסיה.

מאמרו של ז. אפשטיין ב„לוח אחיאסף" בשם „הספר והחיים", שבו קרא לחדול להיות עבד הספר, אלא לפעול ככל העמים למען החיים המעשיים ולמען תרבות, עורר אצל דובנוב תגובה, ש„רבים מחובבי ציון שלנו, בקנאתם העזה לתחיית ה א ר ץ, אינם חושבים על תחיית ה ר ו ח. האידיאל של „ארץ" מכניס מטריאליזציה גסה לכל מושגיהם והם מוכנים למסור לשכחה את כל ההיסטוריה בת אלפיים השנה של עם ישראל בגולה, עם כל גדולתה הרוחנית, רק מפני שהיא נתהוותה ב„חוץ־לארץ". דובנוב טוען, שאין זה נכון, שתמיד היו היהודים בגולה עבדי הספר, אבל הם העריכו תמיד את החיים הרוחניים. זלמן אפשטיין רוצה, שהיהודים יהיו פעילים בשטח התרבות, הנוגעת לעולם החיצוני, לטבע ולחיי התרבות הכלליים, אבל לא בשטח הדת, מפני שבשטח זה אין לנו מה ללמוד מהגויים. דובנוב שואל, אם אין נוהגים יותר בצדק אותם הלאומיים היהודיים האמתיים, שבו בזמן שיש להם יחס של כבוד לכח היוצר של האומה והם סוברים, שהעם הוא די חזק, שיוכל להתקיים גם בחוץ־לארץ, הם מתייחסים בכל זאת יחס ביקורתי ליצירות הרוח היהודית והם דורשים חידוש והשתלמות לא רק בשטח התרבות החמרית, אלא גם בשטח הדת והמדע. הלאומיות היהודית היא, לדעת דובנוב, רוחנית בעיקרה, העם היהודי — עם רוחני. חובבי־ציון בקנאתם לתחייה מדינית מקטינים את היסוד הרוחני. דובנוב מוצא בכל זאת גם בקרב חובבי־ציון אנשים, המכניסים לרעיון חיבת־ציון את היסוד הרוחני. חובב־ציון כזה הוא אחד־העם.

לרגל הופעת „פרדס" כרך ב', שבו ביטא אחד־העם באופן ברור את דעותיו בדבר מרכז רוחני בא"י, והופעת כרך חדש של „האסיף", שבו ניסח נ. סוקולוב את השקפותיו על הלאומיות היהודית, כתב דובנוב מאמר ביקורת גדול בשם „השפעה הדדית של זרמים רעיוניים"[23]. במאמרו זה ניסח את עמדתו שלו בבעיית הלאומיות ואת יחסו לתנועת „חיבת ציון".

דובנוב מבחין בין שני זרמים בלאומיות היהודית: מערבי ומזרחי. בעלי הזרם

---

23) ווסחוד 1894, חוב' 10—11.

המערבי, האידיאליסטי, מכירים, שהאומה היהודית היא יחידה רוחנית והיא יכולה להתקיים בעזרת היסודות הדתיים והפילוסופיים־היסטוריים גם כשחסרה לה אחדות טריטוריאלית. כאומה רוחנית צריכים היהודים להמשיך ולהתפתח ברוח העקרונות העליונים של היהדות ושל העבר שלה, אולם קרקע להתפתחותה צריכה לשמש תרבות אירופה. העם היהודי, המפוזר בארצות שונות, נמשך תמיד אחרי מרכז אידיאלי. מרכז זה אינו קשור לארץ מסויימת. האיחוד הרוחני שמר על היהדות במשך דורות רבים. הכח הרוחני הזה מתפתח ומתקדם, בהתאימו את עצמו לקידמה האנושית הכללית. הזרם המזרחי כנגד זה דורש מרכז ריאלי לאומה, מרכז בארץ־ישראל. הזרם הזה רוצה, שהעם היהודי יהיה נורמלי, בעל ארץ משלו, עצמאי במובן המדיני. גם זרם זה אומר, שהעם היהודי החזיק עד כה מעמד בגלל יסודות רוחניים מסויימים, אולם יסודות אלה עלולים להתערער, ואז יש סכנה לקיום האומה; אל מרכז ריאלי בא"י יימשכו יהודי כל העולם; איחוד רוחני אינו מספיק, נחוץ גם ריכוז טריטוריאלי. דובנוב מעמיד זה מול זה את שני הזרמים, את „המערבי", שהוא למעשה כיוונו שלו, ואת „חיבת ציון", והוא רואה השפעה הדדית בין שניהם. לפני כן, לפני 20—30 שנה, הגיעו „המערביים" עד לידי התבוללות והתכחשות. גם ה„מזרחיים" טענו, ש„התחייה" קרובה, העם יחדל להיות „זר" בקרב העמים. באה התפכחות של שני הצדדים, התחילו ספקות והיסוסים, והנה רואים התקרבות בין שני הזרמים. המערביים מקבלים את המונח „אומה", מלה שהיתה שנואה עליהם, כי הם ראו ביהודים רק שבט או עדה דתית, אבל הם מוסיפים למלה „אומה" את התואר „רוחנית". המזרחיים מתחילים להודות, שכח הקיום של האומה אינו מותנה רק באיחוד טריטוריאלי, אלא בעיקר בריכוז רוחני. הם מקבלים איפוא את דעת בעלי „המרכז האידיאלי", או „המרכז הרוחני", אלא בתנאי, שמרכז זה יהיה בא"י ויהיה ריאלי. דובנוב לא ראה איפוא הבדל גדול בין השקפותיו ובין השקפותיו של אחד־העם. שיבח איפוא את השקפות חובבי־ציון הרוחניים, שהן מפוכחות בהשוואה לעמדת חובבי־ציון המעשיים מסוגו של ליליינבלום, המבססים את רעיון „המרכז הריאלי" על צרכי ההווה, על צרכי ההגירה.

נ. סוקולוב פרסם ב„האסיף", שהידיש את הוצאתו אחרי הפסקה של חמש שנים (תרנ"ד, שנה ו'), מאמר פרוגרמתי גדול „מגמת פנינו", שבו ניסח את השקפותיו על הלאומיות היהודית ואת יחסו ליישוב א"י. סוקולוב דחה את כל ה„איזמים" וטען, שאי־אפשר למדוד את עם ישראל באותה מידה שמודדים עמים אחרים. אין תורת ישראל בלי אומה ישראלית, התורה היא המחזיקה את העם היהודי. דובנוב ראה בעמדתו של סוקולוב אופורטוניזם ושטחיות עתונאית. לדעת דובנוב יש הבדל גדול בין יהודים כעדה דתית ובין יהודים כאומה. דובנוב מוצא ניגוד בדברי סוקולוב, מצד אחד הוא טוען, שהעם היהודי הוא עם התורה, כלומר עם רוחני, ובמקום אחר הוא אומר, שכל מי שנולד יהודי הוא בן העם היהודי. סוקולוב אומר, שעמים תרבותיים אינם קשורים רק אל הארץ, אלא לערכים רוחניים. הוא דוחה איפוא את טענות חובבי־ציון, שהצלת היהודים תבוא עם השגת ארץ משלהם, השגת ארץ־ישראל. דובנוב רואה איפוא קירבה בין השקפותיו של סוקולוב להשקפותיו שלו, אולם סוקולוב מצטרף בתכניתו המעשית לחובבי־ציון. סוקולוב מעמיד בראש תכניתו את יישוב א"י, מפני שהוא רואה בזה אמצעי חשוב לתחיית עם ישראל, פעולה שיש לה פרספקטיבה גדולה לעתיד. את הרמת המצב הרוחני, תמיכה במדעי היהדות, תחיית הלשון העברית וכד', הוא מעמיד במקום האחרון. הוא רואה בא"י מרכז רוחני, בא"י יוכל העם היהודי ליצור תרבות לאומית טהורה בהתאם לדרישות זמננו. דובנוב רואה איפוא בעמדתו של סוקולוב הכרה בעקרונות חיבת ציון בצורתה החדשה, הרוחנית. מצד אחד קרוב סוקולוב בהשקפותיו ל„מערביים", אולם למעשה הוא מצטרף

איפוא ל„מזרחיים". איש העיון, כותב דובנוב, נסוג כאן בפני העתונאי בעל הפשרות. ההשפעות ההדדיות של הזרמים הגיעו לשיאן באֶקלֶקטיזם של סוקולוב.

עקבי יותר מסוקולוב הוא, לדעת דובנוב, ההיסטוריון הקשיש א. ה. וייס, שפרסם גם הוא באותו כרך של „האסיף" מאמר על הרעיון הלאומי היהודי ברוח הזרם המערבי, אבל בצביון דתי.

למרות התקרבותו של דובנוב להשקפותיו של אחד־העם, נשאר מחוץ לתנועת חיבת ציון. המשיך לרקום את מחשבותיו בדבר לאומיות רוחנית־היסטורית ואבטונומיה לאומית־תרבותית בגולה. התחיל לפתח את דעותיו אלו באביב של שנת 1894 בהרצאה בהארקוב ובפני חוג סטודנטים בשנת 1896, וניסח אותן בכתב בשורת מאמרים, שנתפרסמו בצורת „מכתבים על היהדות הישנה והחדשה" בשנים 1897—1902. דובנוב לא נצטרף לתנועה הציונית מיסודו של הרצל כשם שלא נצטרף לתנועת חיבת ציון. על הספר „מדינת היהודים" לא הגיב, לקונגרס הציוני הראשון לא נסע אפילו כמשקיף, אם כי שהה אז בשווייץ והפרופ׳ צ. בלקובסקי ביקש ממנו לבוא. בסיום ספרו בתולדות היהודים, שהיה עיבוד של ספרם של בק ובראן, כתב על ההתעוררות הגדולה שקמה ברחוב היהודים לרגל הופעת ספרו של הרצל: חובבי־ציון (הפלשתינאים) „רוצים לסובב את גלגל ההיסטוריה אחורה ולעבור חזרה מתקופת המערב לתקופת המזרח העתיק"[24]. ראה בשאיפה זו גישה חד־צדדית, אבל ראה גם תועלת בה להתעוררות ההכרה הלאומית[25].

---

24) ש. דובנוב בספר זכרונותיו, ברוסית, עמ׳ 310.

25) על הוויכוחים בין ליליינבלום ובין אחד־העם ודובנוב לאחר הקונגרס הציוני הראשון עיין במאמרו של הד״ר ש. ברייזמן בקובץ „שיבת ציון", ספר א׳, תש״י.

יהודה סלוצקי

„קריטיקוס"

א

פעילותו הספרותית של שמעון דובנוב תחילתה בשנות משבר קשות לספרות היהודית החדשה, שהיתה קשורה מראשיתה בקשר אמיץ לתנועת ההשכלה בישראל. ההגיון הפנימי של ה„השכלה" דחף את מרבית הדבקים בה לנטישת השפה העברית וספרותה ולמעבר לכתיבה בשפות המהלכות במדינה. תהליך זה עבר בשעתו על יהדות המערב וגרם לדעיכתם המוקדמת של הניצוצות הראשונים של הספרות העברית החדשה במערב־אירופה. דומה היה כי אין למנוע את בואו אף באירופה המזרחית.

עמדתם של המשכילים הדבקים בעברית התערערה משנה לשנה מאז השמיע א. א. קובנר את קולו בשנת 1865 כי „ליטעראטור העברית תכתב בשפת המדינה ותשגה בה חייל" [1]. שלוש שנים לאחר מכן כתב ה„דיאן": „השפה העברית צריכה לפנות את מקומה — — לשפת המולדת" [2]. ובשנת 1871 ציפה המשורר י. ל. גורדון ל„אותו הזמן המאושר בו נדבר ונחשוב רוסית" [3]. דומה היה כי עת שקיעתה של הספרות העברית הגיעה וכי עתידה של ספרות ישראל טמון בהתפתחות הספרות היהודית בשפה הרוסית.

התגברות התנועה הלאומית בין חוגי המשכילים, שתחילתה לאחר מלחמת הבלקנים ב־1877/78, שינתה את פני הדברים, אולם פעולתו של שינוי זה נראתה רק בשנות התשעים. שנות השבעים והשמונים היו השנים בהן נראה היה דבר השתלטותה של השפה הרוסית כשפת השכבה המשכלת באומה כעובדה קיימת, ובעשור השנים מאז דעך „השחר" (1886) ו„השילוח" עוד לא יצא לאור (1896) היה עתונם המרכזי של המשכילים כותבי עברית, רוסית ואידיש — ה„ווסחוד" של אדולף לנדאו, שעורכיו וסופריו ראו עצמם כדבריה של האינטלגנציה היהודית־רוסית, והתייחסו בבוז מהול ברחמים על אותם החלכאים, שהמשיכו לעבוד בשדות העזובים של הספרות העברית והאידית, בנתנם להם רק תפקיד של סוללי־דרך לספרות היהודית־רוסית, שבה ראו את ספרות העתיד של יהדות רוסיה. „אנו, בני החוג של ה„ווסחוד" — כתב ש. דובנוב לאחר זמן — השבנו את עצמנו למיוחסים והסתכלנו מגבוה על כותבי המליצה העברים — ה„בטלנים" — מחד גיסא, ועל „השוליות" („לער־אינגלעך") הכותבים ז'רגונית מאידך גיסא" [4].

באוירה זו אפשרית היתה הופעתו של ש. ש. פרוג, שדובנוב ראה בו את יורש שרביטו

---

*) הערה כללית: הספר С. Дубнов — Книга Жизни (ריגה 1934), יבוא בהערות בקיצור — ס"ח.
מספרי העמודים בחוברות ה„ווסחוד" מתייחסים (אם אין הסתייגות מפורשת מכך) לחלקה השני של החוברת — הוא המדור הנקרא Современная летопись

1) א. א. קובנר — „חקר דבר" (ורשה 1865), עמ' 55—56 (וכן „כל כתבי א. א. קובנר" ת"א תש"ז, עמ' 45).
2) День 1869 גל' 5, עמ' 76.
3) Еврейская Библиотека כרך א', עמ' 350.
4) ש. דובנאוו — „פון זשארגאן צו יידיש" (ווילנה 1929), עמ' 17—18.

של י. ל. גורדון [5]), זה המשורר יליד המושבה היהודית, ששר את שירתו הלאומית לא עברית ולא אידיש, אלא רוסית. באוירה זו קבע דובנוב הצעיר, ששפת אמו היתה אידיש ושפת בית־מדרשו — עברית, כי השפה הרוסית תהיה שפת יצירתו הראשית. ואם גם שינה דובנוב ברבות הימים את השקפותיו בשאלות רבות, הנה בשפה הזרה דבק ובה כתב את החשובים והמקיפים בחיבוריו ובמאמריו. שני סופרים דגולים אלה ורבים אחרים היו קרבנותיה של תקופת מעבר זו מהשכלה ללאומיות, ואין ספק, כי לו נולדו פרוג ודובנוב כמה שנים לאחר מכן והיו מתחילים את פעולתם הספרותית בשנות עליתה של חיבת־ציון היתה הכרעתם בשאלת שפת יצירתם שונה מעיקרה.

בשניהם אלה נתנו הסופרים העברים, ואין צורך לומר הסופרים כותבי אידיש („זרגונית" — בלשון התקופה ההיא), משקל רב לכל מה שנכתב על יצירותיהם בשפה הרוסית, והביקורת הספרותית בשפה זו השפיעה לא מעט על דרכי כתיבתם, ומשום כך חשוב לנו לעמוד על טיבה של ביקורת זו, לא רק לגבי תולדות הספרות היהודית־רוסית במובנה המצומצם, אלא גם לגבי הספרויות העברית והאידית. בין המבקרים הספרותיים בשפה הרוסית בלט בשנות השמונים והתשעים שמעון דובנוב הצעיר, שנודע בכינויו „קריטיקוס". למוצא פיו ייחלו סופרים וקוראים ש„התייחסו — כפי שכותב הוא בזכרונותיו — בדרך ארץ דוקא למילה הרוסית, משום שכאן היתה שיטה אירופית, בלי בטלנות ווכחנות קטנונית. פסק־דינו של ‚קריטיקוס' על תופעה ספרותית זאת או אחרת היה עושה רושם רב" [6]).

ב

דובנוב קנה עולמו כהיסטוריון של האומה היהודית בכללה וכחוקר דברי־ימיה של יהדות רוסיה. אין ספק כי המשיכה לחקר העבר היתה טבועה בו מגעוריו, אף־על־פי־כן מעיד הוא על עצמו, כי כל מה שכתב בנושאים היסטוריים עד 1887 [7] אינו אלא „קומפילציות או עבודות־בוסר" [8], ורק את מחקריו בתולדות החסידות, שהחלו לבוא בעתון „ווסחוד" ב־1888 רואה הוא כעבודה ראשונה הראויה לשמה, אז הגיע לכלל הכרה, כי מטרת חייו היא „הפצת ידיעת ההיסטוריה של היהדות ועיבוד מיוחד של תולדות יהודי רוסיה" [9]).

את עבודתו הספרותית החל דובנוב בשדות אחרים, בפובליציסטיקה ובביקורת הספרותית, שני ענפים שהיו קרובים זה לזה בספרות הרוסית בשנים ההן. מאחר שהצנזורה העיקה והגבילה את חופש ביטויה של הפובליציסטיקה, פלשה זו האחרונה לתחומי הביקורת הספרותית, ובמסווה של ניתוח יצירות ספרותיות הוקיעה את נגעי המשטר והחברה ועסקה בבירור בעיות אידיאולוגיות. משום כך ניתנה לענף הביקורת הספרותית חשיבות יתרה בספרות ובעתונות הרוסית, וביקורת זו הפכה למכשיר של מאבק לא רק בשדה הספרות, אלא אף בחיים החברתיים והפוליטיים.

כאמור לעיל היה אז העתון המרכזי (ובשנות 1885—1899 אף היחיד) בשפת רוסיה לאינטלגנציה היהודית־רוסית ה„ווסחוד", שיצא לאור בפטרבורג בבעלותו ובעריכתו הראשית

---

5) ר. זכרונותיו של דובנוב על שלום עליכם ב Еврейская Старина 1916, עמוד 227.

6) ש. דובנאוו — „פון זשארגאן צו יידיש", עמ' 20.

7) הם המאמרים על שבתי צבי („ווסחוד", 1882), יעקב פראנק („ווסחוד", 1883), על „היהודים במהפכה הצרפתית" („ווסחוד", 1883, 1884), על עמנואל הרומי („ווסחוד", 1886) ועל רמח"ל („ווסחוד", 1887).

8) מכתבו של דובנוב לש. לינוק מ־20.2.39 („ספר דובנוב", לונדון, עמ' 369).

9) ס"ח, ח"א, עמ' 268.

של אדולף לנדאו. בשתי שנותיו הראשונות של ה„ווסחוד" היה מדור הביקורת שלו מסיר למשורר י. ל. גורדון, אולם בסוף 1882 פרש גורדון מעבודתו זו, משום שהוטלה עליו עריכת „המליץ"[10] ולנדאו הזמין את ש. דובנוב בן ה־22 למלא את מקומו של י"ל במדור הביקורת.

בתפקידו זה שימש דובנוב כשתים־עשרה שנה (בשנות 1883—1895, בהפסקה בשנת 1892). הוא ערך את מדור „הכרוניקה הספרותית", שבאה בסוף כל חוברת של ה„ווסחוד", ולמעשה כתב את רוב המאמרים במדור זה. בשנת 1885 הוסיף אל מדורו העיקרי מדור של „ביבליוגרפיה", שבו באו רשימות קצרות על ספרים שונים. על רוב מאמריו אלה חתם בכינוי הספרותי Критикус[11].

היחסים בין דובנוב לבין עורך העתון לנדאו לא היו טובים. לנדאו, שבמסירותו ובהתמסרותו לקיום עתונו קנה לו מקום מכובד בין מייסדי העתונות היהודית־רוסית, היה אדם קשה לבריות, „סגור בתוך עצמו"[12] „משלם שכר סופרים בקמצנות יתרה ולא בדיוק. — — על כל תשלום היה צריך להזכירו כמה פעמים"[13] דובנוב ושאר עובדי המערכת סבלו לא מעט ממנו ולא זכרוהו לטובה בספרי זכרונותיהם[14]. ב־1891, לאחר שסרב לנדאו להבטיח לדובנוב תשלום חדשי מינימלי של 100 רובלים עבור עבודתו במדור הביקורת, פרש דובנוב מעבודתו זו. במשך שנה תמימה, שנת 1892, לא כתב[15] במדור זה, אולם לאחר שנה אלצהו מעמדו הכלכלי לבוא לכלל הסכם עם לנדאו[16] ושוב חזר לעבוד כמבקר ב„ווסחוד" עד שנת 1895.

אולם החל משנת 1888 התמסר דובנוב יותר ויותר למחקר ההיסטורי, וב„ווסחוד" באו מחקריו על תולדות החסידות ועל דברי־ימי היהודים בליטא ופולין, וכן מאמרים פובליציסטים כבדים (ביחוד — „המכתבים על היהדות הישנה והחדשה"), ותוך שנת 1895 הפסיק את כתיבתו במדור הכרוניקה הספרותית של ה„ווסחוד"[17].

בשנים 1883—1895 סקר דובנוב 272 ספרים, מאספים וחוברות. לכמה מהם הקדיש מאמרים ארוכים שנמשכו בכמה חוברות[18]; כמה זכו לסקירות קצרות, סקירה לספר או

---

10) במכתב לז. קפלן מ־11.2.83 כותב י"ל: „מרוב עבודתי ב„המליץ" ובהוצאת ספרי ומחולשת בריאותי משכתי בשנה הזאת את ידי מן ה„ווסחוד" ואינני כותב עוד ביקורת ספרים" („אגרות י"ל" ח"ב, עמ' 30).

11) כן חתם בכינוים: Notus; С. Мстиславский; С. М.; С. Д.; М-кий („ווסחוד", 1894 חוב' י"א). ב„מדריך השיטתי לספרות על היהודים בשפה הרוסית, שיצא לאור (ברוסית) בפטרבורג ב־1892 צויין (בעמ' 532) K. כפסידונים של דובנוב. בסקירה על „המדריך", ב„ווסחוד", 1893 חוב' ח', עמד דובנוב על טעות זו וקבע כי החותם באות K. הוא י. ל. קנטור.

12) ס"ח, ח"א, עמ' 230.

13) שם, עמ' 219—220.

14) ר' למשל ש. גינזבורג „אמאליקע פעטערבורג" (ניו־יארק 1944), עמ' 171.

15) בשנת 1892 באה ב„ווסחוד" חוב' א' רק רשימה קצרה על ספרו של ש. וייסברג — „די פרויען־פראגע לויט דעם תלמוד".

16) ר' ס"ח, ח"א, עמ' 280.

17) במכתבו לש. א. הורודצקי, מ־8.12.96 כותב דובנוב: „כעת אינני כותב מאמרי ביקורת ב„ווסחוד" („ס. דובנוב", עמ' 348). בשנת 1897 כותב ש. י. סטניסלבסקי: „זה יותר משתי שנים הפסיק דובנאוו את עבודתו התמידית ב„ווסחוד", וכמעט חדל לכתוב מאמרים בודדים הטובים לשעתם" („השילוח", כרך ב', עמ' 362).

18) כמו המאמר על ספרו של הארטמן Das Judenthum in Gegenwart und Zukunft שבא ב„ווסחוד", 1885 חוב' ט' וי', או מאמרו על „תולדות הספרות היהודית" לג. קרפלס, שבא ב„ווסחוד", 1886 בחוב' ט'—י"ב.

לכמה ספרים, ואחרים — לרשימה ביבליוגרפית קצרה של עמוד או שנים. 141 מן הספרים האלה יצאו לאור בעברית, 67 ברוסית, 26 בגרמנית, 24 באידיש, 11 בצרפתית ו־1 בפולנית.

מן הספרים העבריים שסקר דובנוב ראוי להזכיר את כתביהם של י. ל. גורדון, פ. סמולנסקין, מ. ל. לילנבלום, ר. ברוידס („שתי הקצוות"), את ספריהם של פ. מיזעס („תולדות הפילוסופיה החדשה"), א. ה. וויס („דור דור ודורשיו"), א. ש. פרידברג („קורות היהודים בספרד"), י. ל. רוזנטל („קורות חברת מרבי ההשכלה"). את „ספרי אגורה" לבן אביגדור, „זכרונות לבית דוד" לא. ש. פרידברג, ו„שירת הזמיר" לי. ל. קצנלסון, וכן את המאספים „האסיף", „כנסת ישראל", „הכרם", „כורת", „פרדס", „לוח אחיאסף" ו„ירושלים" למ. לונץ. מספרי אידיש — את ספוריהם ומאספיהם של שלום־עליכם ומרדכי ספקטור. ברוסית — את ספריהם של ברשדסקי ומ. מרגליות, וכן ספרים רבים של שונאי־ישראל למיניהם. משפות המערב — את ספריהם של היהודים ה. גרץ, ג. קרפלס, ו. ככר („אגדות התנאים"), איזידור לב, ושל הנוצרים: א. ריגאן, ח. מומזן ו־א. הרטמן.

ג

תחילת עבודתו של דובנוב כמבקר חלה בתקופתו הראדיקלית, כשהבחור הצעיר, שיצא זה עתה לעולם הגדול מעירו הקטנה מסטיסלב, עמד במזל הקוסמופוליטיות. באחד ממאמריו, שכתב אז לעיתון „ראזסביט", ושהעורך סרב להדפיסו, יצא דובנוב אף נגד המאבק לזכויות היהודים, בהסתמכו על הנחתו של ל. ברנה: „מי שרוצה לפעול למען היהודים, חייב למזג את עניניהם עם התביעה לחרות הכללית"[19], ובגנותו את גבריאל ריסר, שחלק על ברנה בענין זה. „בשבילי, בימי נעורי — כתב דובנוב לאחר זמן — גם ריסר היה לאומי יותר מדי. אני עמדתי לצד הקוסמופוליטיות המוחלטת של ברנה"[20].

את רעיון הלאומיות שלל דובנוב בשנים ההן מעיקרו. „האגואיזם הלאומי — כותב הוא — מהווה תופעה הראויה לגנאי לא פחות מהאגואיזם הפרטי, ואם אין רוצים להודות בכך עתה, הרי יגיעו לכך העמים הנאורים, אם יתקדמו"[21]. „האינטלגנציה — מכריז הוא — מבכרת את עקרון ההתבוללות המתונה על עקרון הנציונליזציה המלאכותית".

בימים ההם הטיל דובנוב את יהבו על מילת הקסמים פרוגרס; היא שתביא ישועה לעם היהודי במוקדם או במאוחר. „עתידה של היהדות — כותב הוא — קשור בקשר בל־ינתק בעתידם של אותם העקרונות הגדולים, אותם האידיאלים העולמיים אליהם מתקרבת לאט ובהדרגה, בנסיגות זמניות שונות, ואף־על־פי־כן בהכרחיות ובאין מנוס — האנושות כולה"[23].

את השקפותיו על היהדות ביטא אז דובנוב במאמרו „איזו אוטואמנסיפציה דרושה ליהודים?"[24]. שם המאמר מעיד עליו, כי נכתב בתגובה לחוברתו של ד"ר י. ל. פינסקר[25]. לעומת פתרונותיו הטיריטוריאליסטיים של פינסקר מעמיד דובנוב את הפתרון המשכילי הידוע, שתכנו מאבק פנימי לתיקונים בדת ובחיי העם ומאבק חיצוני לזכויות אזרחיות

---

19) ס"ח ח"א, עמ' 136.

20) שם. את יחסו לברנה ביטא אז דובנוב בביקרתו על ספרו של אלברטי „לודביג ברנה" („ווסחוד" 1886, חוב' ז').

21) „ווסחוד", 1884 חוב' ב', עמ' 18.

22) „ווסחוד", 1883 חוב' ז'—ח', עמ' 35.

23) „ווסחוד", 1886, חוב' ג', עמ' 26.

24) המאמר בא ב„ווסחוד", 1883, חוב' ה'—ח'.

25) וכן כתב דובנוב בזכרונותיו: „בעת ההיא סערו הרוחות בשל החוברת „אוטו־אמנסיפציה" — — גמרתי בלבי להציג מול אידיאל השחרור הלאומי של פינסקר את הרעיון המערבי — — שחרור עצמי־תרבותי עם תיקונים ביהדות במרכז" (ס"ח, ח"א, עמ' 154).

בגולה. „לא באפלת העבר — קורא הוא לעם היהודי — אלא בעתידה המזהיר של האנושות תחפש לך את דרך תחייתך" [26]).

במאמר זה באה התקפה חריפה על התלמוד, שבו ראה דובנוב את הגורם הראשי לנומינליזם שהשתלט בחיי היהודים עד ש„ליהודי אין דת, יש לו רק מערכת חוקים שהובאו עד לידי אבסורד" [27]). „הראביניזם — טוען דובנוב — גרוע מאינקוויזיציה", ומציע הוא, כי „באי־כוחה האמיתיים של האינטלגנציה היהודית בכל פינות רוסיה, יקימו ברית, יעבדו תכנית מדוקדקת של תיקונים בדת שיש לבצעם בזמן הקרוב, ויכריזו על ביטולן של כמה ממצוות הדת, מעשי ידי הרבנים והתלמוד" [28]). בין המצוות שיש לבטלן גם „התפילות המזכירות את המשיח ואת השיבה לירושלים" [29]).

אין צורך לומר, כי בתקופה זו בחייו ראה דובנוב בחסידות שורש פורה רוש ולענה, תנועה ש„הפיצה סביבה חשכת ליל, עירפלה את המוחות, הכניסה בלבבות את המושגים הפראים והמעוותים ביותר על הדת, על העולם, על אלוהים, על החיים המוסריים והחברתיים" [30]).

כמו כל המשכילים הקיצונים אין דובנוב חושש לפגוע לעזרתה של ממשלת הצארים, אשר „תגלה אהדה לכך ותתן את הסנקציה שלה" [31]). מממשלה זו מבקש דובנוב שתסייע בביטול החדרים והישיבות על־ידי הטלת מס כבד על הורים השולחים ילדיהם לחדרים. הכנסותיו של מס זה תוקדשנה לפיתוח בתי־ספר ממשלתיים והקמת בתי־מדרש לרבנים, שבוגריהם ימונו על־ידי השלטונות לרבנים על קהילות ישראל ויקבלו שכרם מהממשלה. גם את החסידות יש לעקור מן השורש בעזרת השלטונות.

עכשיו עוד נשאר לדובנוב לערוך חשבון עם „חיבת ציון", והחשבון הוא חד וחלק: „הקריאות על הצלת היהדות הטובעת אין להן שחר; פחדם של ‚חובבי־ציון' פחד שוא הוא. הם מיעצים להתיר את הדוגית היהודית מן הספינה הכללית, אך במקום זה נותנים הם לעם היהודי גבעול קש, שבהאחזו בו יטבע לבטח בים של בורות וברבריות. בהתרחקם מאירופה ומן הפרוגרס שלה ובצאתם לארץ־ישראל הנדחת עלולים היהודים להפסיד רבות מבחינה רוחנית. — — בהבדלם ממסורת אירופה ישקעו בתרבות האסיאתית" [32]).

לא נבוא לדון על ערכם של מאמרי בוסר אלה. דובנוב עצמו הכיר לאחר זמן את המגוחך בדבר שאתיאיסט גמור יבוא לעבד תכניות של ריפורמות־בדת [33]). מרוב דעותיו בתקופה ההיא, חוץ מאמונתו העיורת בפרוגרס, חזר דובנוב לאחר זמן, בעת שיצר את השקפתו הלאומית המיוחדת לו, אבל בשעתם עוררו המאמרים רוגז רב בקרב הציבור היהודי. העתונים העברים התקיפו בחריפות את דובנוב [34]). ואף האינטלגנציה היהודית־

---

26) „ווסחוד", 1883, חוב' ה', עמ' 226 (בחלק הכללי).
27) שם, עמ' 240.
28) „ווסחוד", 1884, חוב' ח', עמ' 6.
29) שם, עמ' 8.
30) „ווסחוד", 1886, חוב' י"א, עמ' 35.
31) „ווסחוד", 1884, חוב' ח', עמ' 9.
32) שם, חוב' ב', עמ' 22. כן ר' מאמרו של ד"ר י. קלוזנר בחוברת זו.
33) ר' ס"ח ח"א, עמ' 155. אעפ"כ הגן דובנוב על השקפותיו בענין הריפורמה הדתית עוד ב־1890 (ר' „ווסחוד", 1890, חוב' ב', עמ' 20—24).
34) ב„המליץ", 1883, גל' 90, כתב בר־קצין (י. ח. רבניצקי), כי דובנוב הוא תלמידם של המומר פרילוקר והאנטישמי סובורין, ומקור תורתו ספרי רולינג וליוטוסטנסקי. בגל' מס' 100 כותב „אחד הלאומיים" על „אויבינו מבית" ומכנה את דובנוב בשם „אנטיסמיט סמיט", „נער אשר העז להכות בשבט לשונו את כל בית ישראל ותלמודו למען קנות לו שם בין צוררי ישראל ויטיח דברים כלפי מעלה במכ"ע מובן לקמינו (ההדגשה שלי — י. ס.). וכן ר' אאס"ר (א. א. סנדלר) — „לפלגות ישראל" („המגיד", 1884, גל' 11).

רוסית הזדעזעה, וכמה מראשיה, וביניהם א. א. הרכבי ונח בקשט, באו במשלחת אל עורך ה„ווסחוד" לנדאו ומחו בפניו על שהרשה „פרסום ביקורת עזה כזו על מנהגי ישראל — — בזמן זה של שלטון האנטישמיות" [35].

לזכותו של לנדאו יש לציין, שלא נהג מנהג בית שמאי ולא דחה את דובנוב, אף פתח לפניו גם להבא את דפי ה„ווסחוד", אם כי נאלץ לדרוש ממנו, שלא יחתום את שמו על מאמריו, ומאז, במשך ארבע שנים (1884—1888) — מספר דובנוב — „לא הופיע ב„ווסחוד" אף מאמר בחתימת שמי, בעוד אשר כמעט בכל חוברת של הירחון נמשכו ונדפסו מאמרי במדורים שונים. הכל נדפס בפסידונים או בראשי תיבות" [36].

תקופה ראדיקלית זו נמשכה אצל דובנוב עד סוף שנת 1885. בחוברות מאי־יולי 1885 בא מעין המשך למאמרו על תיקוני הדת, בו כתב דובנוב באותה הרוח על החינוך היהודי המסורתי, והכריז, כי „הסדום החינוכי המכונה ‚חדר' חייב ליהרס" [37], ודוקא בעזרת השלטונות. לאחר סגירת החדרים יהיה צורך לאחוז באמצעי דיכוי חמורים נגד נסיונות ללמד ילדים על־ידי אנשים שלא הוסמכו לכך. במקום החדרים יקים משרד החינוך הממשלתי בתי־ספר בהם יהיו ילדי ישראל חייבים לבקר, אם ברצון ואם באונס (יש להזכיר כי ברוסיה לא היתה קיימת אז חוקת חינוך חובה כללית). בבתי־ספר אלה תשרור השפה הרוסית בכל מקצועות הלימודים.

דובנוב מספר: „הפעם נבהל עורך ה„ווסחוד' מן הראדיקליזם שלי, הוא עיכב את כתב־היד כמה חדשים, ולאחר שנתן סוף סוף מקום למאמרי — — מצאתי שנשמט המבוא שלי. — — במקום אחד התנוססה הערת המערכת על אי־האפשרות להגשים את ההצעות הראדיקליות בדבר תיקון החינוך" [38].

ד

השקפותיו אלה של דובנוב באו לכלל ביטוי גם במאמרי הביקורת שלו, ותשומת לב מיוחדת הקדיש לספרים המותחים ביקורת על המסורת היהודית. כך זכו לשבחים ספריו של מ. רודקינסון, שכונה בפי דובנוב „סופר לא־בלתי ידוע ועתונאי בעל כשרון־ספרותי בעל־ערך" [39]. בסקירתו על ספרו של רודקינסון „תולדות התפילין וקורותיהם" מביע דובנוב את צערו על שהתגברות שנאת ישראל והצרות מבחוץ גרמו להשתתקות הביקורת העצמית בספרות היהודית. „מסתמנת אפילו ריאקציה לכיוון הביקורת הקודם. הופיע כיוון אפולוגיטי במובן הדתי־מסורתי". בכיוון חדש זה ראה דובנוב הצעיר את „אחת התופעות המעציבות ביותר בחיי העם היהודי בזמן האחרון" [40], ומשום כך קידם בברכה את ספרו של רודקינסון, שבא להוכיח, כי מצוות תפילין אינה מן התורה, אלא מנהג שפשט בישראל במאה הי"ד בהשפעתו של ר' משה מקוצי. דובנוב טוען, כי „חוסר־השחר וחוסר ביטוסן של מצוות דתיות רבות גלוי לעין, עד כי רק האדוקים המסונוורים לא ירגישו בכך" [41]. גם חוברות אחרות של רודקינסון זוכות לתהילה ולתשבחות, שכן מחברן הוא „בעל שאיפות פרוגריסיביות" ו„מוקיע את הדבר שרבים מתעלמים ממנו עתה.

---

35) ס"ח, ח"א, עמ' 159.
36) שם, עמ' 185.
37) „ווסחוד", 1885, חוב' ז', עמ' 5 (בחלק הכללי).
38) ס"ח, ח"א, עמ' 178.
39) „ווסחוד", 1884, חוב' ה', עמ' 43. שנתים לאחר מכן כתב דובנוב על רודקינסון שתפקידו בספרות העברית הוא כשל „שייגץ בקהילה יהודית" („ווסחוד", 1886, חוב' ה', עמ' 25).
40) „ווסחוד", 1883, חוב' ד', עמ' 19.
41) שם, עמ' 25.

לאסונגו. — — הרבנות הזיקה לדת היהודית, גרמה וגורמת גם כיום להתבדלות היהודים״ [42]).

עקיצות כאלה ליהדות הרבנית חוזרות גם במאמרים אחרים. במסרו את תוכן הכרך החמישי של גריץ שיצא ב־1883 בתרגומו הרוסי של א. א. הרכבי, טוען דובנוב, כי הקראות מוכיחה שה„אנטי־תלמודיזם אינו רעיון נפל, אלא רעיון מלא רוח חיים, המסוגל לחיות ולהתפתח״ [43]). בביקורת על ספרו של ס. ברשדסקי „יהודי ליטא״ מתבטא דובנוב, כי היהודים בליטא, לפני האוניה הולבלינית (1569) „לא התמסרו עדיין לתלמוד; היו קרובים יותר לטבע. — — לא השתלמו בערמומיות ולא עסקו בפלפולים תיאולוגיים״ [44]). מוזר לקרוא במאמרים אלה את הבעת צערו של אבי־רעיון האוטונומיזם בישראל על „האוטונומיזציה של המשפט הדתי־אזרחי״ בין יהודי ליטא, שהביאה, לדעתו, „לריכוז רוחני של היהודים ולהתבדלותם והסתגרותם הגמורה״ [45]), וכן להוקעתו של „ועד ארבע הארצות המפורסם״ [46]).

אפילו בהפצת ידיעת ההיסטוריה היהודית בין המוני העם רואה הוא ברכה בעיקר משום ש„הרבה מן התוספות של ימי הבינים ליהדות היו מאבדות את חשיבותן לאחר לימוד תולדותיהן. ההמון החרד לדתו היה נוכח לדעת, כי יותר מדי זמן העריץ בני תמותה פשוטים, שאת ספרי חוקיהם שמר כאילו היו הלכה למשה מסיני״ [47]).

ה

במשך שנת 1885 החל שינוי בולט להסתמן בהשקפותיו של דובנוב. לא מעט השפיע עליו, כנראה, אחיו הצעיר, איש ביל״ו, זאב דובנוב [48]). „משנת 1886 — מספר דובנוב בזכרונותיו — בולטת במאמרי יותר הנטיה לשיטה האבוליוציוניסטית בחקר ההיסטוריה ובשאלות הזמן במקום הנטיה למהפכנות, שהיתה לי קודם״ [49]).

כבר בספטמבר 1885 כותב דובנוב במאמרו על „הרטמן והיהודים״, כי הרגש הלאומי (Племенное чувство) במובן יחס הערצה מסוים, אחדות רוחנית מסוימת המבוססת על אחדות הדת, שיתוף הזכרונות ההיסטוריים, העבר המפואר ורב הסבל, ואהדה טבעית הקיימת בין אנשי חבורה דתית או היסטורית, רגש זה לא יעלם אף פעם אצל היהודים בכל קצווי תבל. ואין הדבר רצוי אף מבחינה תרבותית־כללית״ [50]). „בכך — כותב דובנוב בזכרונותיו — עשיתי נסיגה ראשונה, אם כי קטנה ביותר, מן האידיאל הקוסמופוליטי שלי״ [51]).

בגנותו את פרקיו של מומזון הנוגעים לתולדות ישראל תחת שלטון רומי, שבאו

---

42) „ווסחוד״, 1884, חוב׳ ה׳, עמ׳ 49.
43) „ווסחוד״, 1883, חוב׳ ג׳, עמ׳ 24.
44) „ווסחוד״, 1883, חוב׳ ד׳—ה׳, עמ׳ 23.
45) שם, עמ׳ 37.
46) שם.
47) „ווסחוד״, 1884, חוב׳ ב׳, עמ׳ 25 (ביקורת על תרגום ספרו של גרץ לאידיש).
48) ר׳ ס״ח ח״א, עמ׳ 195 („אחי העריך בכונה את אחת מסיבות דכאוני, בהוכיחו לי באחד ממכתביו הארוכים ביותר, כי האהבה המופשטת לאנושות נוטלת ממני את אושר האהבה הבלתי־אמצעית לעמי שלי, שאינני מוצא סיפוק בעבודה למען עם אחד עקב היומרות שאין להן גבול לעבוד לטובת כל העמים״). ראה להלן „משפחת דובנוב״ מאת אמנון הורביץ.
49) שם, עמ׳ 198.
50) „ווסחוד״, 1885, חוב׳ ט׳, עמ׳ 16.
51) ס״ח ח״א, עמ׳ 186. ראוי לציין כי להלן כותב דובנוב: „בעברי עתה על מאמרי על הרטמן, מוצא אני בו סימנים של בגרות מחשבה במדה רבה לעומת מאמרי הפובליציסטים הקודמים״.

בספרו „דברי ימי רומי", כרך ה', מאשים אותו דובנוב בעמדה פרו־רומאית לגבי בעיות התקופה, עמדה שאינה הולמת היסטוריון אוביקטיבי. הוא בא להגן על „מגיניה האמיצים של החרות היהודית — הקנאים, שיוסף פלביוס כבר הרבה להטיל עליהם עלילות בהיסטוריה שלו" [52]. יש רגעים בחיי אומה — כותב הוא — בהם עליה להעמיד את כבודה ואת הערך העצמי שלה למעלה מן האינטרסים המעשיים המוגבלים", „לקרוא לאנשים, המדוכאים בלי־צדק והגלחמים לעניו הקדוש של חרותם נגד עריצים, בשם ‚שודדים' — כך טוען דובנוב ביחס להערכתו של מומזן את בר־כוכבא ואנשיו — יכול רק פקיד משטרה רומאי ולא היסטוריון שאין משוא־פנים לפניו" [53].

שינוי זה בהשקפותיו של דובנוב בולט גם בביקרתו על סיפורי א. פראנצוז, שבאה ב„ווסחוד" בראשית 1886. את חיי היהודים בגיטו רואה עתה דובנוב לא באספקלריה של הביקורת המשכילית־רציונליסטית, אלא מתוך נסיון לחדירה פסיכולוגית. הוא מדבר על המשבר ביהדות ועל מלחמת האבות והבנים כעל „חזיון טראגי עמוק" [54]. הנופלים במשבר זה שוב אינם קרבנות התלמוד וה„ראביניזם", אלא חללי „המהפכה הגורלית שהרסה את יסודותיהם הישנים והאיתנים של החיים היהודיים" [55]. בסקירה ספרותית אחרת מודה דובנוב במקצת, כי בהנחתו של פינסקר על נצחיות שנאת ישראל „יש קורטוב של אמת, יש לה יסוד, אם כי לא מלא, במציאות" [56].

גם בתלמוד, אותו הוא מכנה עתה „האנציקלופדיה הדתית הגדולה שלנו" [57], מבדיל עתה דובנוב בין הלכה לבין האגדה. להלכה „לא היתה — לדעתו — השפעה פוריה על חייהם הרוחניים של היהודים, כשם שלא היתה השפעה כזו לסכולסטיקה בימי הביניים על חייהם הרוחניים של העמים הנוצריים — — שתיהן (ההלכה והסכולסטיקה) אינן מכילות השקפת עולם, כי אם נוסחאות ריקות ופעוטות; לא רעיונות, כי אם ויכוחי סרק חסרי־תוכן; שתיהן נותנות לנשמת העם אבן במקום לחם" [58]. לעומת זאת מעלה הוא על נס את האגדה המלאה מוסר ושירה. „האגדה היתה מזונם הרוחני של המוני העם" [59], האגדה והמדרש „חיים עם העם, מפרנסים ומחזקים את רוחו בשעות יגון ואסון" [60] לעומת זאת מותח הוא ביקורת על יוסף קארו, בעל „השולחן ערוך", ש„עיכב כמעט למאתים שנים את התפתחותה הרוחנית הבריאה של הדת היהודית ומהוה עד היום מעצור, בחוגים מסויימים, לכל טוב, רענן ומושכל בחיינו הדתיים" [61].

במדה שהחלה השקפת עולמו של דובנוב להתגבש מחדש, כהשקפת עולם לאומית,

---

52) „ווסחוד", 1886, חוב' א', עמ' 10.

53) שם, עמ' 12.

54) שם, חוב' ב', עמ' 3. על הטרגיות שבהתנגשות בין שני הדורות מדבר דובנוב גם בביקורת על סיפורו של י. דינזון „יום כיפור" („ווסחוד", 1889, חוב' ז', עמ' 35).

55) שם, עמ' 4.

56) שם, חוב' ג', עמ' 19. אולם כמה שנים לאחר מכן כותב הוא על האנטישמיות, שהיא „תנועה פוליטית מקרית, שחולשתה וקוצר ימיה כבר ברורים עתה לעין" („ווסחוד", 1890, חוב' א', עמ' 20).

57) „ווסחוד", 1892, חוב' א', עמ' 38.

58) „ווסחוד", 1886, חוב' י"א, עמ' 6. אבל במאמר ביקורת על חוברת של מ. מרגליות בענין ה„חזקה" בתלמוד, מדבר דובנוב על „טנדנציה הומנית" בהלכה התלמודית („ווסחוד", 1894, חוב' ב', עמ' 55). כן ר' השקפתו של דובנוב על הלכה ואגדה ב„דברי ימי עם עולם" כרך ג', סעיף 45.

59) שם.

60) שם, עמ' 7.

61) „ווסחוד", 1889, חוב' א'—ב', עמ' 57.

בא אף שינוי ביחסו לחסידות. „ההתלהבות הפנימית — כותב הוא בהעבירו ביקורת על סיפור של ספקטור — הקנתה למאמינים בה מקור לא אכזב של כוח חיים" [62].

גם יחסו של דובנוב לארץ־ישראל משתנה במידה מסויימת. הוא מקדם בברכה את ספרו של נ. סוקולוב „ארץ חמדה" הכותב על „ידיעת גלילי ארץ הקודש" [63]) ומציין את „העניין העמוק שמעוררת, ביחוד בימינו, ארץ־ישראל בקרב היהודים" [64]). הוא משבח את ספרו של יצחק גולדמן „שיבת ציון" המתאר „תמונה אידילית של חיי היהודים בעתיד כעובדי אדמה ותושבים בארץ מולדתם ההיסטורית" [65]), אם כי מיד מציין הוא, כי שבח זה מגיע לספר רק בתור „פנטזיה פיוטית". בביקורת שמותח הוא על מאספם של „חובבי ציון" „כנסת ישראל" מוכן הוא להסכים עם ש. פ. רבינוביץ על הצורך בהתעוררות ההכרה העצמית בין המוני העם על־ידי הפצת ידיעת השפה העברית ותולדות עם ישראל ביניהם [66]).

בסוף תקופה זו מגיע דובנוב, שכבר גיבש לו השקפה לאומית משלו, למסקנה, כי „חיבת ציון" יכולה להיות „אחת מהתופעות הפרטיות של הלאומיות היהודית" [67]). הוא מגנה אותה רק על שאיפתה לקשור את הרעיון הלאומי בישראל בארץ־ישראל. בכך רואה הוא, כביכול, צמצום תחומיו של הרעיון הלאומי. „אפשר להיות לאומי טוב — כותב הוא — מבלי להיות „חובב ציון" [68]).

ביטוי חריף לשינוי בתפיסת צרכיו של העם היהודי מוצאים אנו בהשקפתו של דובנוב על החינוך. אם כי דעתו על „החדרים עם השכלתם התלמודית־רצועתית" (Палочно-Талмудическое образование) [69]) לא השתנתה מעיקרה, שולל הוא את התערבותה של הממשלה בעניני החינוך היהודיים, וטוען כי „על החברה היהודית, ולא על הממשלה, לדאוג יותר מכל דבר אחר לתיקון בתי־הספר היהודים המיוחדים. — — בכך המוצא היחיד ממצבו העלוב והבלתי־ברור של בית הספר שלנו", ולשם משיכת ההורים יש צורך ב„סידור נכון של הוראת המקצועות היהודים בבתי־ספר אלה, שעליהם הוטל לדחוק את החדרים" [70]).

בתקופה זו מתחיל דובנוב להתעניין בתולדות ישראל ברוסיה ולגבש את השקפתו הלאומית המיוחדת, וכבר בראשית 1894 מגדיר הוא את היהודי הלאומי כ„אדם הנותן דו"ח בפני עצמו מדוע ובשם אלה חוקים היסטוריים ופסיכולוגים, אמונות או רעיונות משתייך הוא לאומתו ואינו רוצה בטמיעתה הגמורה באומות אחרות, ולאיזה מעשים מחייבת אותו השתייכותו זו. אדם כזה חייב להגיע לשיווי־המשקל הרוחני ההכרחי לכך; הוא חייב לקבוע אחת ולתמיד את הגבול, אשר מעבר לו לא צריכה לעבור התקרבותו של היהודי לסביבה האחרת, ולא להשלים אף פעם עם המחשבה על טשטוש פרצופו (Обезличение) הלאומי־רוחני של עמו" [71]). בתקופה זו חושב דובנוב ליהודים לאומים לא רק את צונץ ויאת גרץ, אלא אף את אברהם גייגר [72]). ובמתחו ביקורת על תולדות ישראל לרינאן מגן

---

62) „ווסחוד", 1894, חוב' ב', עמ' 22.
63) שער הספר „ארץ חמדה" (ורשה תרמ"ה), לג. סוקולוב.
64) „ווסחוד", 1886, חוב' ד', עמ' 31.
65) „ווסחוד", 1889, חוב' ח', עמ' 30.
66) „ווסחוד", 1887, חוב' א', עמ' 13.
67) „ווסחוד", 1894, חוב' ו', עמ' 9.
68) שם, עמ' 10.
69) „ווסחוד", 1890, חוב' א', עמ' 26.
70) שם.
71) „ווסחוד", 1894, חוב' א', עמ' 8.
72) ר' שם, עמ' 10.

דובנוב ביד רמה על הלאומיות היהודית נגד השגותיו והשקפותיו של רינאן עליה[73]. אולם פרשה זו חורגת מתחומי מאמרי זה, מאחר שמאמרי הביקורת של דובנוב הצעיר נכתבו רובם ככולם בתקופה שלפני פרסום „מכתבין" על „היהדות הישנה והחדשה"[74], בהם ניסח ניסוח סופי את תורתו הלאומית.

עם זאת לא חזר בו דובנוב כליל מהשקפותיו על הצורך בתיקונים פנימיים[75] בחייו הדתיים־ציבוריים של העם היהודי. הוא רק קיבל עליו את דין התקופה, שבה השכיחו הצרות מבחוץ את אי־הסדרים בתוך המחנה. הפצעים הנושנים אינם נראים — כותב הוא באחד ממאמרי הביקורת שלו — בגלל „הצרעת החיצונית (Наружная язва) המכסה את גופה של יהדות רוסיה בימינו"[76]. הוא נשאר נאמן לדעתו היסודית, כי „ענינם של היהודים הוא עניבה של הציביליזציה, והיהדות, אף בשעות שלטונן של שאיפות הריאקציה, חייבת לעמוד על משמר יסודות החרות, שאינם יכולים שלא לנצח בסופו של דבר"[77].

ו

המעבר משלילה מוחלטת של הערכים היהודיים לחיובם המסוייג ניכר אף ביחסו של דובנוב לספרות העברית. כשאנו קוראים את דברי בקרתו של דובנוב על יצירות הספרות העברית החדשה בשנים הראשונות לכתיבתו עולות בליבנו בלי משים שתי השורות, שי. ל. גורדון שמן עוד בשנת 1871 בפי אחיו המשכילים:

עזבו שפה עליה אבד כלח,
עזבו ספרותה תפל מבלי מלח.

דובנוב מוכן היה בשנים ההן להכיר בתפקידה ההיסטורי של הספרות העברית החדשה בימי ההשכלה הראשונים. „כמה שימעט ערכה של הספרות העברית בימים ההם מבחינת ההשקפה הכללית, כמה שלא יהיו דלים וילדותיים בפשטותם הרעיונות להם הטיפה — כותב דובנוב — הרי ספרות צנועה וחסרת־יומרות זו היתה אחד הגורמים הכבירים, אם לא הגורם הכביר ביותר, בהשכלת יהודי רוסיה. בהפיצה את הרעיונות המובנים מאליהם והתמימים על חוסר־הרע בהשכלה ובבתי־ספר למתחילים, על חוסר הנזק בכמה נימוסים אירופיים וכד', היתה לספרות העברית החדשה ספירה של השפעה גרחבת דוקא משום שהתאימה לצרכים ולנטיות של התקופה ההיא, דוקא משום שהיא בלבד יכלה לדבר עם ההמון הסגור בחומותיו והפרוע בשפה מובנת וברורה, וכאשר מלאה תפקידה זה בחלקו, כאשר הצליחה לפלס דרך למושגים מרכבים יותר ואלמנטריים פחות, הרי היא, הספרות העברית החדשה, בצניעותה, החלה לסגת אחורנית ולטשטש עצמה (Стушевываться) לאחר שמלאה, בדרך כלל, את תפקידה הגדול ופתחה בפני היהודים שדה רחב יותר של תורה וחכמה בהולידה את הספרות הרוסית־יהודית מלאת־החיים ובעלת התביעות הגדולות יותר (הדגשה שלי — י.ס.), ויתרה לזו האחרונה על השלטון ועל זכות הבכורה. כך מסתלק לו בלי כל ריטון המורה הצנוע שלימדנו את הא״ב ואת הקריאה לפי הברות, לאחר שהקנה לתלמידו את היכולת לקרוא כדיבעי בלי עזרתו"[78].

אמנם שעתה של הספרות העברית לא עברה כליל, מאחר ש„רבים מבני הדור הישן אינם יכולים עוד לקרוא בספרות היהודית־רוסית, בהם רוב בני הדור הישן, שאינם יודעים

---

73) שם, חוב' ד'—ה'.
74) „המכתב" הראשון ממכתבים אלה בא בחוב' י״א של ה„ווסחוד" לשנת 1897.
75) ר' למשל „ווסחוד", 1891, חוב' ב', עמ' 25.
76) „ווסחוד", 1890, חוב' ח', עמ' 18.
77) „ווסחוד", 1890, חוב' י״ב, עמ' 20.
78) „ווסחוד", 1883, חוב' ז'—ח', עמ' 23.

את השפה הרוסית־ספרותית, וכן בני הנעורים, שלא קבלו כל חינוך חדש חוץ מלימודים בחדר ובבית המדרש" [79]. עבור אלה יש עוד צורך בספרות ובסופרים עבריים.

דובנוב מוכן לתת כבוד לסופרים בני הדור הישן. לי. ל. גורדון הקדיש מאמר מקיף ונלהב בשם „ניקראסוב היהודי" [80], ואף כנהו בשם „מחיה השפה העברית" [81]. ואם כי ברי היה לו, כי „הספרות העברית החדשה שנולדה לא מכבר מתקרבת לימי שקיעתה, אבל — מנחם הוא את גורדון — סופר או משורר בעל שיעור קומה לא יוכל עדיין להשאר בלתי־מובן לקוראיו" [82]. מכל שירת יל"ג נושאים חן בעיני דובנוב במיוחד „שירי העלילה — דברי ימינו". מובטח לו ש„אילו לא כתב גורדון שום דבר חוץ משירים אלה היה ראוי לתהילה הרבה שזכה לה" [83]. כן מוצא הוא מקום להעיר, בהסתמכו על שירים אלה, כי „עינויי היהודים לא נסתיימו עם ימי הביניים. ימי־הביניים הורישו ליהודים דבר המשמש להם עד היום מקור ליסורים ולאי־סדרים בחייהם. הם הורישו להם את התלמוד, את ההסתגרות, מערכת מעוותת של מצוות דתיות ועירובויה מיסתית איומה בראשיתה. — — גידולים אלה של ימי־הביניים מכערים את חלוי חייהם של יהודי רוסיה, משמשים מעצור לכל פרוגרס ומולידים אנומליות רבות לאין ספור בחייהם החיצוניים והפנימיים" [84]. את הפתיחה ל„קוצו של יוד" משוה דובנוב לשירו של ניקראסוב על גורל האיכרה הרוסית. ואין דעתו נחה עד שהוא מביא תרגום מלא בפרוזה של פתיחה זו ולאחריה מוסר הוא תוכן מפורט של הפואימה.

כן חולק דובנוב כבוד רב לסמולנסקין המספר. „חיבוריו — כותב הוא — הם פארה של ספרותנו, ושמות גדולים כשמו מעטים הם בה — — כרומניסטן מצייר סמולנסקין את החיים היהודיים באותה תקופה של השאיפות הסוערות הנעלמות עתה בתהום נשיה. — — כפובליציסט ומבקר לא הסתפק ב„בעיות היום", אלא הגיע לרמה פילוסופית־היסטורית, ועיבד השקפת עולם שלמה, שיטת הנחות ועקרונות המנסחות את בעיות היהדות בעבר ובהווה" [85].

אבל לגבי הספרות העברית בשנות השמונים לא תמצא בפי דובנוב מלה טובה. „האם — שואל הוא בשנת 1883 — בא מישהו להחליף את סמולנסקין, גורדון, או אף את פין הצנוע? בימינו נשאר מכל החבורה ש. אברמוביץ; הוא כותב עתה לעתים רחוקות, אך כל יצירה שלו עושה עלינו רושם מרענן ומזכירה את התקופה הספרותית הטובה יותר" [86]. „כל הטוב שיש עדיין אצלנו נשאר מהתקופה הקודמת, וספרות ימינו הולכת ומדלדלת"... [87] ודובנוב מתייחס אל הספרות העברית כלשכיב־מרע, שאינו רוצה להוציא נשמתו, אינו נלאה מלזלזל בה ולהוקיע את „המראה המעציב שהספרות העברית החדשה

---

79) „ווסחוד", 1885, חוב' י"א, עמ' 37.

80) „ווסחוד", 1884, חוב' ז' (כן ר' מאמר נלהב על סיפורי יל"ג ב„ווסחוד", 1890, חוב' ח').

81) שם, עמ' 21.

82) שם, עמ' 28.

83) שם, עמ' 34. אגב דובנוב רואה כטוב בין שירי יל"ג את „שני יוסף בן שמעון".

84) שם. מיתר משוררי ה„השכלה" העריך דובנוב את מיכ"ל, „שלי של הספרות העברית" ש„כתב כמה שירים אפיים יפים על נושאים תנכ"יים, וכן כתב כמה שירים לירים נהדרים, מלאים תשוקה והתלהבות. — — שיריו המעטים נשארו רק כיסוד, עליו עלול היה לקום בנין מפואר, שלא נבנה עם מות אדריכלו" („ווסחוד", 1884, חוב' ז', עמ' 22).

85) „ווסחוד", 1887, חוב' ט', עמ' 10—11.

86) „ווסחוד", 1883, חוב' ב'—ג', עמ' 48.

87) שם, עמ' 51.

מציגתו, מראה של דלדול שלא היה כמותו: חוסר אונים מוחלט כמעט וירידה"[88].

אמנם, בזכרונותיו, שנכתבו 50 שנה לאחר מכן טוען דובנוב, כי מטרתו היתה אז „לנקות את אורוות אבגיאוס של ספרות הדיוטית זו, לעקור מן השורש את הגרפומניה ולהורות את הסופרים דרכי כתיבה אירופית"[89], אולם בעת שאנו קוראים מאמרי ביקורת אלה דומה עלינו שאין כוונת המחבר אלא להוכיח, כי הספרות העברית הגיעה לשלב של התנוונות שאין לו תקנה.

בהמשך למסורת, שתחילתה ב„חקר דבר" וב„צרור פרחים" לא. א. קובנר, מוקיע דובנוב את גילויי הבטלנות ששררו אז בספרות העברית. „התאוה לאחוז בעט סופרים, וביחוד לפרסם את השם בדפוס — כותב הוא — מפותחת מאד אצל הסופרים העברים החדשים עד כדי חולניות. בשום מקום לא נמצא התפתחות קיצונית כזאת של יצר הגאוה הספרותית; של התפארות בספרות, כמו בין אלה הדילטנטים של הספרות העברית, לפרסם בעתונים, לא רק מאמר אלא אפילו כתבה בחתימתם המלאה ייחשב לרבים מבני הנעורים היהודים המושכים בעט סופר לשיא האושר. המחבר היהודי, שהוא כמעט תמיד דל ואביון, מפטיד עם הוצאת ספרו, ובכל זאת, למרות הפסדיו, מדפיס הוא אותם, כי להרגיש עצמו כמחברו של ספר, ולו גם של ספר עלוב, מעורר צחוק ומביא הפסדים, דבר זה יקר בעיניו מכול"[90]. ובכלל „הסדר והנקיון (Порядочность и опрятность) אינם כידוע תכונות רגילות ביצירות ספרותיות בשפה העברית, שבה יש לחפש לרוב אף את מעט המרגליות בגלי אשפה"[91].

את סימני ההתאוששות של הספרות העברית, שנראו באמצע שנות השמונים עם הופעת המאספים העבריים הגדולים „האסיף" ו„כנסת ישראל" והעתונים היומיים הראשונים בעברית (1886), קיבל דובנוב בהסתייגות רבה. הוא ראה בכך גילוי נוסף של הריאקציה ברחוב היהודי, „החזרתה לישנה של הדינסטיה הספרותית הישנה, של המסורות הישנות, שרבות מהן נדחו לפני כן פה אחד"[92]. כהוכחה לאוירה ריאקציונית זו משמשת לו רוחה

---

88) „ווסחוד", 1883, חוב' ט', עמ' 1. וכן במקומות אחרים: „בשדה הספרות העברית ימצאו עתה לרוב רק נמושות" („ווסחוד", 1884, חוב' ז', עמ' 20); „הספרות העברית החדשה שקמה לתחיה לפני זמן לא כביר, יורדת עתה יותר ויותר" (שם, עמ' 28).

89) ס"ח, ח"א, עמ' 148.

90) „ווסחוד", 1884, חוב' ה', עמ' 45. דברים חריפים אלה נאמרו ביחס לספרם של מיכל גורדון וי. י. וייסברג „שבר גאון", בו התפלמסו המחברים עם ספר חידושי תורה של האחים הרבנים עסמן „חד וחלק", והוכיחו את חוסר השחר של פילפוליהם. דובנוב הצעיר, שהרגיש עצמו נעלה על ה„מחברים" כותבי העברית, לא טרח הרבה לבדוק כראוי את הספר, כינה את מחבריו בשם נערים (Юнци) ודילטנטים. אף בא למסקנה מוזרה שבכתבם על הספר נתנו לו שם בדוי. אלא שהפעם נחל דובנוב כשלון מר. בחוב' ז' של „ווסחוד", 1884, באה תגובה חריפה של י. ל. גורדון, שבא להגן על גיסו מ. גורדון ועל ידידו וייסברג, וגילה כי הספר „חד וחלק" קיים, וכי מ. גורדון, בן הששים, אינו נער אלא „אחד מטובי הסופרים העברים" ו„מר קריטיקוס יכול להיות גבדו של מר מ. גורדון" (שם, עמ' 45) וייסברג אף הוא אחד מטובי בעלי הסגנון בספרות החדשה. „לא יסולח לו לאדם המנהל מדור ספרותי בירחון, שלא ידע את דמותם הספרותית של סופרים ויטעה בותיקי הספרות לחשבם כ,נערים' וכ,דילטנטים'" (שם). גורדון משבח את הספר „שבר גאון" וטוען, כי „ההצדקה היחידה למר קריטיקוס היא שלא ראה בעיניו את הספר ‚חד וחלק' ואת ספרם של מ. גורדון וייסברג עבר, כנראה, ברפרוף" (שם, עמ' 46). במקרה באה תשובתו זו של י"ג באותה חוברת בה נדפס מאמרו המלא שבחים של דובנוב לשירתו של י"ג. יש לשער כי מדהה זה שימש לקח טוב למבקר הצעיר וחמום הראש (ר' מכתבו של י"ג לי. י. וייסברג בענין זה, אגרות י"ג, ח"ב, עמ' 75).

91) „ווסחוד", 1893, חוב' ב'—ג', עמ' 37.

92) „ווסחוד", 1887, חוב' א', עמ' 2—3.

של „חיבת ציון" שהיתה שלטת בספרות ובעתונות זו. רק בהתעוררות הענין בהיסטוריה יהודית, שהיתה כרוכה בשינוים אלה, מצא דובנוב הצעיר נחמה פורתא.

ז

השנוי ביחסו של דובנוב לספרות העברית החדשה בת זמננו מתגלה לפנינו בשנת 1888, עם הכרזתו כי „התנאים שהביאו ליצירת הספרות העברית קיימים, וימשיכו להתקיים תמיד"[93]. כבר בראשית אותה שנה מציין דובנוב, בבואו לבקר את ספרי־השנה שיצאו בעברית („האסיף", „כנסת ישראל", „הכרם", „בית אוצר היהדות"), כי בספרות העברית „מורגשת איזו שהיא התקדמות, איזו שהיא תנועה, וזה דבר לא קטן"[94]. מספרי־שנה אלה מייחד דובנוב לטובה את „האסיף" בעריכתו של נ. סוקולוב, שבו הוא משבח במיוחד את מדור המחקרים ההיסטוריים ואת המשוררים (מ. צ. מאנה, ק. שפירא וד"ר י. קמינר) ומותח ביקורת חריפה על „עקב אכילס של הספרות העברית העניה"[95], — היא הספרות היפה.

אחר כך באה ביקורת חיובית על ספרו של ראובן ברוידס „שתי הקצוות". המבקר מציין את „העובדה המשמחת שהופיעה יצירה כזאת, אשר הביקורת יכולה לדון בה כבמשהו חיובי ובר־משקל"[96]. „המחבר — כותב דובנוב להלן — זרק מעל שכמו את גלימת הדרשנים ולקח בידו מכחולו של אמן. אמת החיים והאמת הפסיכולוגית עומדים ברומן החדש במקום הראשון; הרעיונות החברתיים והמעשיים גובעים כאילו מעצמם, מתאודי ההווי, ואינם נקשרים להם בדרך מלאכותית"[97].

בחמימות מקבל דובנוב אף קבצי־סיפורים שניים במעלה כגון את זה של שלום־עליכם — „תמונות וצללים" או של י. גולדברג „מארץ רפאים"[98]. אין צורך לומר כי סיפורו של מנדלי מוכר־ספרים „שם ויפת בעגלה", שבא ב„כוורת" בשנת 1890, זכה לשבחים עצומים[99].

את „הפרדס" בעריכתו של י. ח. רבניצקי רואה דובנוב כקובץ הספרותי הראשון בעברית ש„בו לא יימצא דבר שיפגע בטעם הספרותי הטוב"[100]. ביחוד ציין דובנוב לטובה את „הסופר הצעיר רב־הכשרון, המסתיר את עצמו תחת הכינוי הספרותי הצנוע „אחד העם"[101]. במאמריו של אחד־העם מוצא הוא „כשרון מובהק לניתוח רעיוני חריף, לקומבינציות הגיוניות מכל המינים. הוא מהווה מבחינה זו תופעה נדירה עד מאד בספרות העברית הנוסית (Мелкотравчатая) שלנו, שבה נעדרת השיטתיות והדיון בבעיות הרציניות ביותר אינו חפשי משתי הקצוות: מפרקטיציזם צר, או מליריזם בלתי־מרוסן ומהזיה תמימה"[102]. כן משבח דובנוב את „הפירורים" של אחד־העם, שבאו במאסף, אולם חולק הוא על השקפתו במאמרו „עבר ועתיד", שהעיסוק בעבר, אינו אלא סימן זקנה לעם. דובנוב ההיסטוריון רואה בהתעניינות בעבר הלאומי „שאיפה לחיים רעננים מלאים, לחיזוק גופנו הלאומי בעזרת אותם מיצי החיים שלא יתנדפו לעד בגזע הנצחי של ההיסטוריה שלנו"[103].

93) „ווסחוד", 1888, חוב' י', עמ' 4.
94) שם, חוב' א—ב', עמ' 17.
95) שם, עמ' 27.
96) שם, חוב' ה—ו', עמ' 21.
97) שם, עמ' 22.
98) הסקירות על שני הספרים באו ב„ווסחוד", 1890, חוב' ח'.
99) „ווסחוד", 1890, חוב' י"ב, עמ' 23.
100) „ווסחוד", 1893, חוב' ב—ג', עמ' 37.
101) שם, עמ' 33.
102) שם, עמ' 40.
103) שם, עמ' 41—42.

גם בבוא דובנוב לבקר קשות את חיבוריו של ז. יעבץ על כיוונם ה„נסוג לאחור", מודה הוא שכתיבתו של יעבץ „מצטיינת בקיצור וריכוז, בסגנון יפה וקל" [104].

את ראשית עבודתה של הוצאת „אחיאסף" מקבל דובנוב בברכה ובאהדה רבה [105]. הוא מספר על „צבא קטן של סופרים צעירים" [106], שקם לשפה העברית. „עם עלית הרגש הלאומי־היסטורי ביהדות רוסיה — כותב הוא — גדל מאד בשנים האחרונות ערכה של השפה העברית. — — בזמן האחרון כובשת השפה העברית כיבושים גדולים בספרותנו, בהרחיבה את שטחה לא רק על חשבון הז׳רגונית, אלא במידה מסויימת אף על חשבון השפה הרוסית" [107]. מכאן ואילך זוכה הספרות העברית למלא חפנים שבחים: ציורו של „הסופר המוכשר הידוע" [108] ד. פרישמן „שלושה שאכלן" הוא בהחלט chef d'oeuvre קטן, הדור לא רק בצורתו, אלא גם ברעיונו היסודי" [109]. רשימתו של י. ל. פרץ „האלמת" הוא „סיפור אמיתי, ובחלקו גם אמנותי" [110]. על בן־אביגדור נאמר כי „גיבוריו מדברים עבור עצמם, ותאור נסיבות חייהם חזק מכל תסבוכות דרמתיות מלאכותיות" [111]. בסיפורו ‚אהבה וחובה" הצליח בן־אביגדור „להכריח את הקורא להרגיש את כל הטרגיות שבגורל גיבוריו" [112]. על אחד מציוריו של י. ח. טביוב כותב דובנוב שהוא „דבר נאה ומחודד, הגורם לקוראיו תענוג אסטטי אמיתי" [113]. על שיריו של ש. ל. גורדון („כנור ישורון") נאמר: „זה זמן רב לא קראנו בשפה העברית שירים נאים כאלה" [114]. עם כל זאת מסתייג דובנוב וקובע, כי „פה אין כשרונות אמנותיים גדולים, אך יש הסתכלות, אמת ואהבה לענין; מכאן ל‚ריפורמה' שרשית בספרותנו היפה עוד רב הדרך, אך התעוררות מסויימת כבר ניכרת בשדה זה" [115].

בקצרה: המבקר הצעיר הסיר את משקפיו השחורים, וחבש משקפים ורודים ולפתע התגלה לפניו מראה שונה ואחר. אמנם, נכון הדבר כי מאז ראשית שנות השמונים חלה התקדמות בספרות העברית, אבל פרישמן ופרץ כתבו גם בימים ההם, ומשוררים כש. ל. גורדון ונ. פינס אפשר היה למצוא גם בראשית ימיה של „חיבת ציון". הספרות, אמנם, שנתה פניה, אבל יותר מזה שינה המבקר את גישתו אליה.

ח

תפקיד חשוב יותר מאשר בתולדות הספרות העברית מלאה ביקרתו של דובנוב בתולדות ספרות אידיש. יחסם של המשכילים ובני האינטלגנציה היהודית־רוסית לשפה זו ידוע. אפילו אלה מהם שכתבו בה התיחסו אליה לרוב בביטול, ראו בה שפת עלגים, ובטוחים היו כי „שפתנו המדוברת היא שפה עוברת" [116], וכי עתידים המוני ישראל לעבור

---

104) „ווסחוד", 1893, חוב׳ ו׳, עמ׳ 29.
105) שם, חוב׳ ח׳, עמ׳ 46.
106) שם, חוב׳ ט׳, עמ׳ 24.
107) שם, עמ׳ 25.
108) שם, חוב׳ י׳—י״א, עמ׳ 26.
109) שם, עמ׳ 27.
110) שם, חוב׳ עמ׳ 36. כמה שנים לפני כן כתב דובנוב על פרץ: „כנראה נגזר על מר פרץ, כי יכתוב בצורה כזאת שאיש לא יביננו" („ווסחוד", 1887, חוב׳ א׳, עמ׳ 10).
111) שם, עמ׳ 31 (על הסיפור „לאה מוכרת הדגים").
112) שם, עמ׳ 34.
113) „ווסחוד", 1893, חוב׳ י׳—י״א, עמ׳ 30.
114) שם, עמ׳ 32. כן מזכיר הוא לטובה את שיריהם של ש. ל. גורדון, ז. סמואלי ונ. פינס בביקרתו על קובץ „אחיאסף" („ווסחוד", 1894, חוב׳ א׳, עמ׳ 12).
115) שם, עמ׳ 38.
116) י. דינזון במכתבו לש. דובנוב, לפי ש. דובנאוו „פון זשארגאן זו יידיש", עמ׳ 29.

לדיבור רוסי תוך תקופה קצרה או ארוכה. עוד בראשית דרכו הספרותית יצא דובנוב להגן על הופעתו של עתון יהודי באידיש, הוא ה„אידישע פאלקסבלאט" של ארז, בציינו את חשיבותו של עתון זה להשכלתם של המוני העם שאינם יודעים לא עברית ולא רוסית[117]. אולם יחסו לאידיש היתה כיחסם של רובם המכריע של המשכילים בני דורו. „זכותו של הז'רגון היהודי לספרות, ויותר מזאת לשירה, נראתה לנו תמיד מסופקת — כותב דובנוב בשנת 1886 — לפני שיוכל הז'רגון להיות לשפה ספרותית עליו להיות קודם כל לשפה. זאת אומרת — שפה בעלת דקדוק קבוע ופרזילוגיה שאין בה מקום לחילוקי דעות. הז'רגון אינו ממלא תביעות אלה. אפילו הדיבור הז'רגוני מכיל משהו חסר־הגיון ומגוחך ומתאים הוא רק לחוג מושגים צר ביותר"[118].

אולם בסוף 1888, שנתיים ומחצה לאחר מכן, בא ב„ווסחוד" מאמרו החשוב של דובנוב „על הספרות הז'רגונית", בו הודה, כי הגיע „לאחר מחשבות ופקפוקים רבים, לכלל הכרה עמוקה, כי ספרות ז'רגונית יכולה וחייבת להתקיים יחד עם ספרות עברית ויהודית־רוסית"[119]. אמנם „טוב מאד היה אילו דיברו כל היהודים, אף קראו, בשפה הרוסית"[120], אבל, אם עקב תנאים היסטוריים מעציבים לא רכשו להם היהודים את השפה הרוסית — יש הכרח ביצירת ספרות באידיש. ודובנוב מנסח לראשונה את תורתו על הספרות בת שלושת השפות של העם היהודי: עברית, אידיש ושפת המדינה, שבה דבק עד סוף ימיו. את הרוסית רואה דובנוב כשפת „המעמד המשכיל העליון — — האינטלגנציה היהודית החדשה — — שהשפה הרוסית היא שפתם הספרותית, שפת מחשבתם הרצינית, ולעתים קרובות אף שפת דיבורם"[121]. עברית — שפת „האינטלגנציה הקשורה קשר אמיץ עם העם, השונה ממנו לא בצורת חייה החיצונית, אלא בהתפתחות רוחנית רבה יותר, בהבנה עליונה יותר של העניינים. הרכבו של ציבור אינטלגנטי זה הוא רב גוני: כאן גם אלמנטים שמרנים מבני הדור הישן, כמו רבנים ובעלי־בתים אדוקים־מתונים, ואנשי מעבר, כמו, למשל, הנוער בפרובינציה הנדחת השואף ל„אור", אך חייב לותר לסביבתו, וכאן אנשים מפותחים וחפשים בדעות, אולם החיים קרוב להמון העם ולצורות חייו החיצוניות"[122]. אידיש תהיה כמובן שפת ההמונים. „את המקום המרכזי בה חייבים לתפוס תאורי ההווי (Бытописание) ז.א. תאור חיי ההמונים היהודיים, ובשטח זה הז'רגון לא זו בלבד שהוא נוח לשימוש, אלא, אפשר לומר, אינו ניתן לתחליף כלשהו"[123].

בהתאם לכך קידם דובנוב בברכה את נסיונותיהם של שלום עליכם ומרדכי ספקטור ליצור ספרות עממית ראויה לשמה באידיש. „לנגד עינינו — כותב הוא — מתהווה המעבר המשמח של הז'רגון מיצירות המוניות וזולות (Лубочные) ששמשו מזונו הרוחני של המון העם מחוסר ספרים אחרים, ליצירות רציניות המעוררות מחשבה, המביאות זרם חי של הפראה רוחנית באינטלקט העממי. אנו רואים בספרות הצעירה ניצנים המבטיחים רבות של ספרות־הווי רצינית. רואים את הופעתם האמיצה של סופרים מוכשרים, רואים בהולדת עתונות העונה לתביעותיו של חלק מסויים מקהל הקוראים — בקצרה — נוחכים אנו בתהליך התארגנותה הראשוני של ספרות עממית הגונה הספוגה בשאיפות מגוונות וישרות, מביגה יפה את תפקידיה ואת דרישות הזמן"[124].

---

117) המאמר בא (בלי חתימה) ב„ראזסויט" ל־1881, גל' 35.
118) ביקורת על „שיחות חולין" ליל"ג („ווסחוד", 1886, חוב' ב', עמ' 26).
119) „ווסחוד", 1888, חוב' י', עמ' 9.
120) שם, עמ' 8.
121) שם, עמ' 9.
122) שם, עמ' 4—5.
123) שם, עמ' 8.
124) „ווסחוד", 1888, חוב' י', עמ' 1.

עוד לפני מאמרו זה קיבל דובנוב בברכה את סיפוריו של שלום עליכם, „דאס מעסעריל" וציין כי „קריאתו גרמה לנו מנוחה נעימה לאחר קריאת־חובה של כמה יצירות חסרות כשרון ומשעממות"[125]. מכאן ואילך היה עוקב בהתמדה אחרי החשובים שבפרסומיה של ספרות זו וביחוד אחרי המאספים הנודעים „דאס ידישע פאלקס־ביבליוטיק" ו„דער האוז פרייגד" והיה מספר עליהם לקוראיו ב„ווסחוד" בסקירות שנתיות מפורטות. הוא הזהיר את הסופרים הכותבים אידיש, שיצמצמו עצמם בתחום הספרות העממית ולא ישכחו ש„כותבים הם לשכבות הבינוניות והנמוכות"[126] ושלא יעברו לסגנון המובן רק ל„מיעוט האינטלגנטי".

עם כל זאת לא התייחס דובנוב בימים ההם לאידיש כאל ערך לאומי מוחלט, ועוד במאמר ביקורת ב־1894 כתב כי „תפקידו של הז'רגון בספרותנו בת שלושת השפות" הוא הכרחי „לכל הפחות עד לאותו הזמן שבו תהפך השפה הרוסית לשפת דיבורם של כל המוני היהודים ברוסיה"[127].

אין ספק שעמדתו זו של דובנוב עודדה רבות את קומץ הסופרים שכתבו אז אידיש. „אתה הסופר היחיד המתייחס באהדה ובהומניות לז'רגון המסכן"[128], כתב שלום־עליכם לדובנוב בימים ההם. ויתכן מאד ששלום־עליכם, שהחל אז את עבודתו הספרותית בשלוש השפות: עברית, רוסית ואידיש — קבע את שפת כתיבתו העיקרית כאידיש בהשפעת הביקורת של „קריטיקוס"[129], וביקורת חיובית זו נתקלה ב„ווסחוד" ביחס צונן מאד של העורך לנדאו, שכתב לדובנוב: „דומני שהתחלנו לעסוק יתר על המידה בספרות הז'רגונית, שבעצם ערכה, כמו גם ערך כל הספרות העברית בת־זמננו, חוץ מכמה יוצאים מן הכלל מועטים ביותר, כערך קליפת השום, ולו רק משום שכל אלה המחברים והכתבנים הם בורים גמורים, ואילו נכתבו בשפה אירופית כל שהיא, לא היו זוכים להגיע למכבש הדפוס"[130]. יש אם כן לראות בדובנוב את אחד מסוללי הדרך בפני הספרות האידית המתפתחת.

ס

מה ערכם של מאמרי הביקורת של דובנוב מבחינה ספרותית טהורה? דובנוב עצמו מספר בזכרונותיו, כי כתיבת מאמרי ביקורת הצטמצמה אצלו לניתוח אידיאולוגי[131]. „הייתי מביע מחשבות יותר לרגלי הספרים מאשר על הספרים גופם"[132] — כותב הוא.

רבים ממאמריו של דובנוב אינם אלא מאמרים פובליציסטיים במסווה מאמרי ביקורת. כאלה הם, למשל, המאמרים בהם מתוכח הוא עם מחברים שונים מבין „חובבי ציון" (כגון מאמריו על פרץ סמולנסקין על מאמרו של מל"ל „תחית ישראל בארץ אבותיו"[134]

---

125) „ווסחוד", 1887, חוב' ז'—ח', עמ' 38.
126) „ווסחוד", 1889, חוב' ז', עמ' 20.
127) „ווסחוד", 1894, חוב' ו', עמ' 15—16.
128) מכתבו של שלום עליכם לדובנוב מ־17.8.89 (Ев. Старина 1916, עמ' 245)
129) ר' דבריו של י. ד. ברקוביץ בענין זה ב„שלום עליכם בוך" (ניו־יורק 1926) עמ' 176—188.
130) מכתבו של לנדאו לדובנוב מאוקטובר 1888 (Ев. Старина שם, עמ' 106).
131) ר' ס"ח ח"א, עמ' 283.
132) שם, עמ' 147.
133) „ווסחוד", 1883, חוב' ו' ו־ח'.
134) „ווסחוד", 1884, חוב' ב'.

ועל זה של אייזמן „בפרוע פרעות בישראל"[135], וכד'), ולהבדיל — עם שונאי־ציון (כגון מאמרו על אקסקוב[136] ונתוח הרומנים של ו. קרסטובסקי[137].)

בהיותו מושפע מאסכולת הביקורת הרוסית בשנים ההן דבק דובנוב בשיטת הביקורת הריאליסטית. הוא רואה בספרות מכשיר להשכלת העם. מעלה על נס תאורי הווי ותובע מהסופרים שכתיבתם תהיה שווה לכל נפש. לא ייפלא, איפוא, שסופרים כי. ל. פרץ ומ. י. ברדיצבסקי זוכים ממנו לפולסין דנורא. על ספורי פרץ הראשונים כותב הוא, כי „לא זו בלבד שאין הם מובנים פשוטו כמשמעו, הרי אין לראות בהם דבר חוץ ממבול של מליצות ואי אלה הזיות מופלאות. אין אנו יודעים אם הבין המחבר את אשר כתב. הקורא לא יבין זאת לבטח"[138]. דברים דומים כותב דובנוב על מאמרו של ברדיצבסקי „רשות היחיד בעד הרבים", שבא ב„אוצר הספרות" תרנ"ב. „במאמר זה — כותב הוא — הכל מאופל, דו־משמעי ומעורפל. — — הרי זו ערבוביה שלמה של מושגים, גיבובי דברים בלי סדר, תערובת של אנקדוטים, אפוריסמים, דמויים והשוואות בלתי צפויים, שורות סימני שאלה וקריאה, קטעים קצרים ונפסקים לפתע, פרזות, שלעתים אין שחר להן"[139].

מתוך גישה ריאליסטית זו נובעות השקפותיו של דובנוב לגבי הויכוח בין ה„פוריסטים" ו„המרחיבים" שהתחולל אז בספרות העברית. הוא מדבר על טעותם של אלה ש„דימו להזיות בכל טהרתה את שפת המקרא הקדומה ולכלול בה את התוכן העצום של הספרות בת־זמננו. פוריזם כזה עלול רק לעוות את המחשבה, ובזמן האחרון רבים הם המתנערים ממנו"[140]. לעומת זה מסתייג דובנוב מ„חידושים נועזים יתר על המידה ברוח הדיאלקט הירושלמי החדש של יעבץ"[141].

לא גדול הוא ערכם הספרותי של מאמרי־הביקורת של ש. דובנוב, ולא במקרה זנח את עבודתו בשדה הביקורת מיד לאחר שניתנה לו האפשרות לכך[142]. לעומת זאת רב היה ערכם בתולדות הספרות היהודית.

בדור שמאס בשפה ובספרות העברית והיהודית, מעל במה ספרותית ששימשה ביטוי להשקפותיהם של חוגים שדגלו בהתקרבות לעם הרוסי ולתרבותו, השמיע דובנוב, לאחר שנות תעיה מועטות, את בשורת היצירה הספרותית בשפות אלה, הרים את כבודן בעיני הקוראים היהודים המשכילים ועודד את יוצריהן להמשיך בדרך יצירתם הלאומית.

הספרות העברית, שהגיעה בשנות השבעים למבוי סתום והכותבים בה ראו עצמם כאחרונים למשוררי ציון, קמה לתחיה במשנה־כוח בשנות התשעים. ספרות חשובה ובעלת רמה אמנותית גבוהה החלה להתפתח באידיש. בין אלה שסייעו למהפכה זו, בעמדם בלב המחנה שמנגד — נמנה בימי נעוריו ההיסטוריון היהודי, שראה עצמו בן־בית בשלוש ספרויות ישראל — שמעון דובנוב.

---

135) שם.

136) „ווסחוד", 1887, חוב' ב'.

137) הרומן „חשכת מצרים" („ווסחוד", 1889, חוב' ו') ו„תמרה בן־דויד" („ווסחוד", 1891, חוב' א').

138) „ווסחוד", 1887, חוב' א', עמ' 9. על ביקורת זו של דובנוב את פרץ ר' ג. מייזל „י. ל. פרץ וסופרי דורו" (מרחביה, 1960), בפרק על דובנוב.

139) „ווסחוד", 1893, חוב' ה', עמ' 33.

140) „ווסחוד", 1893, חוב' י"א—י"ב, עמ' 69. כן ר' דבריו בענין זה לגבי תרגום גרץ על־ידי ש. פ. רבינוביץ („ווסחוד", 1893, חוב' ז', עמ' 34) ותרגום ספרי ההיסטוריה של קאסל („ווסחוד", 1887, חוב' ו', עמ' 15).

141) „ווסחוד", 1895, חוב' א', עמ' 46.

142) בשנים לאחר 1895 באו מפעם לפעם רשימות ביבליוגרפיות ובקרתיות של דובנוב על ספרים שונים בחקר תולדות ישראל, כמובן שאין לשייכן לביקורת הספרותית. הן קשורות קשר אמיץ בעבודתו של דובנוב כהיסטוריון.

משה אלטבאואר

ש. דובנוב על לשון־הדיבור של יהודי מזרח אירופה במאה הט"ז

אחת הבעיות שהעסיקה את ההיסטוריונים של תולדות ישראל במזרח אירופה היא, מה היתה לשון־הדיבור של ראשוני המתישבים היהודים במזרח אירופה לפני הגל הגדול של ההגירה היהודית מאשכנז.

בין הראשונים שעסק בבעיה זו היה אברהם אליהו הרכבי, שבחוברת „היהודים ושפת הסלאווים" (ווילנא, 1867) הביא ראיות מספר, המוכיחות, לדעתו, כי היהודים שישבו בארצות הסלאביות — לשון־דיבורם היתה סלאבית:

א) תיבות (גלוסות בלע"ז) סלאביות רבות בכתבי הפרשנים היהודים בימי הבינים בפירושים לתנ"ך ולתלמוד[1];

ב) שמות פרטיים סלאביים, כגון צ'ארנע, סלאווע, דאָבע, ועוד, המצויים עד היום אצל יהודי מזרח אירופה;

---

1) מאז הופעת החוברת של א. הרכבי ניתנה תשומת־לב מרובה לחקר הגלוסות האלה, הן מצד היסטוריונים (מרקון) והן מצד בלשנים־סלאביסטנים (השווה, למשל, מאמרו של אנדרה מאזון (Mazon):

"Le passage de g à h d'apres gloses judéo-tchéques", Revue des Études Slaves, t. VII (1927), pp. 261—267.

ושלי: Une glose slave de Raschi: s'nîr.

באותו כתב־העת כ' ח' (1928), עמ' 245—246, ובייחוד ראויה לציון המונוגרפיה המקיפה הגדולה מטעם אקדמיית המדעים הפולנית שיצאה בשנת 1956 בשם:

Źródła hebrajskie do dziejów Słowian i niektórych innych ludów środkowej i wschodniej Europy. Wyjątki z pism religijnych i prawniczych XI—XIII w.

בעיבודם של פ. קופפר וט. לויצקי.

התקדמות המדע הסלאביסטי מאז יצאה החוברת של א. הרכבי וכן מציאת מקורות חדשים שלא היו ידועים להרכבי (ואף מהדורות מדעיות חדשות של כתבי־יד עבריים מתקופה זו) — עשויות לסייע הרבה במיקומן הלשוני המדויק של הגלוסות וכן להוצאת מסקנות נכונות יותר מאלו של הרכבי על מוצאם ומקום ישיבתם של המחברים שהשתמשו בגלוסות הסלאביות (השווה, למשל, את המהדורה המדעית של „ערוגת הבושם" ע"י הפרופ' א. א. אורבך, בה מצויות גלוסות סלאביות שהן מן השטח הלאוויזי־הסוראבי, דבר העשוי, לדעתי, להוסיף קוים לביוגרפיה הדלה של בעל „ערוגת הבושם", ר' אברהם בן עזריאל).

ועיין גם מאמרו של מ. וויינרייך: Yiddish, Knaanic, Slavic: The basic relationships בספר־היובל: For Roman Jakobson, ובו ביבליוגרפיה עשירה.

אותו פרופ' יעקבסון, סלאביסטן רוסי־יהודי בעל שם עולמי, כיום פרופ' באוניברסיטת הארווארד, מכין כעת יחד עם חבר עוזריו מחקר מקיף על הגלוסות הסלאביות בכתבי־יד עבריים מימי הבינים, ובוודאי יתוקנו בו כמה שיבושים ואי־דיוקים שנפלו במונוגרפיה הפולנית הנ"ל.

ועשויות תיבות סלאביות אלה אצל הפרשנים העבריים אף לתרום תרומת־מה לחקר הדיאַלקטולוגיה ההיסטורית של העברית (עיין סקירתי הקצרה ב„לשוננו לעם" — „עוד על חילופי ג—ר", חוב' ל"ח, תשי"ב).

ג) מסורת בעל־פה אצל הדור הקשיש בהתחלת המאה הי"ט;
ד) ידיעות בשו"ת מן המאה הי"ז על יהודי המוסר עדותו ברוסית וכו'.

גם ס. ברשדסקי היה בדעה זו, כפי שאפשר ללמוד מן המונוגראפיה שלו „יהודי ליטא 1388—1569" (ברוסית, פטרבורג, 1883).

לבעיה זו היה לרוב אספקט מגמתי — לא רק קביעת עובדה היסטורית, אלא כוונה אפולוגטית — פאטריוטית־אסימילאטורית — ודבר זה מורגש ביותר בחוברת הפולנית של ר. צאנטנארשטאר „על לשון היהודים בפולין, ליטא ורייסן. סקירה היסטורית" (ווארשה 1907, 43 עמ'), בה מגיעה המחברת למסקנה הבאה: „לשונם הקמאית והעיקרית של היהודים הפולניים, הרוסיים־הליטאים, ובכלל הסלאביים, היתה או הלשון הפולנית, או הניבים הקרובים לה ביותר במוצאם מן השורש הסלאבי האחד. ביחוד שמרו היהודים שגרו בארצנו על הלשון הפולנית כלשון־אם שלהם עד להתחלת המאה הי"ז".

גם פרופ' מאיר בלבן נטה לקבל דעה זו, כפי שאנו למדים מן הבקורת שכתב על חוברתה של ר. צנטנרשוור (נתפרסמה בעתון היומי הפולני „קוריאר לבובסקי" במס' 26, 28 ו־30 בימים 16—18 בינואר 1908 והועתקה אחר כן באוסף שלו „מתולדות היהודים בפולין. סקירות ומחקרים", ווארשה 1920, עמ' 22—31):

„כל זמן שמספר היהודים בפולין היה קטן, וודאי התבוללו. אמנם אין לנו כל מקורות היסטוריים על כך, אבל אנו מניחים כך בהיקש ליהודים באשכנז, צרפת וכו', מותר לנו להניח, כי היהודים הראשונים בפולין דיברו פולנית, בריסין רוסית וכו', ולא זו בלבד שדיברו בלשון ארצם מחוץ לביתם, אלא שגם בבית השתמשו בלשון זו".

ובמקום אחר מוסיף המחבר:

„הגבול האחרון למצב זה היא מחצית המאה הט"ז" (שם, עמ' 31).

אבל פרופ' בלבן חזר בו מן הדעה הזאת, שהבאנו לעיל, אולי בהשפעת מחקרו של ש. דובנוב, עליו נייחד את דברנו[2]). במכתבו אלי מיום 12.12.29 כתב פרופ' בלבן: „המבוא על הנושא, באיזו לשון דיברו היהודים בפולין?' אינו תואם כלל וכלל את דעותי כיום. שהרי אין כל נתונים לכך כאילו דיברו היהודים ה„מזרחיים' אֵ פריורי פולנית או רוסית".

דובנוב ראה בבעיה שאנו דנים בה „שאלה מרכזית לא רק של הסטאטיקה, אלא גם של הדינמיקה של תולדותינו. לדעת, באיזו לשון דיברו היהודים בפולין, ליטא ורייסן בתקופת הופעתם הראשונה שם, כלומר במאות של גידולם המתמיד והתהוותם התרבותית — פירוש הדבר, לקבוע פחות או יותר מדויק את תהליך הריבוד וההתגבשות של היהדות הפולנית־הרוסית, להגדיר את הרכבה האתני, המתחלף לעתים קרובות עקב המשברים בהיסטוריה היהודית הכללית" (שם, עמ' 7).

דובנוב הקדיש לבעיה מחקר מקיף, שהופיע כמאמר ראשון בכתב־העת החדש של החברה היהודית להיסטוריה ולאתנוגרפיה בעריכתו — וניגש לפתרונה ללא כל מגמה או דעה קדומה, כפי שהוא מעיד על עצמו:

„מאחר שאינני חסיד הקזואיסטיקה ההיסטורית, הרוצה להסוות את מיעוט החומר העובדתי, הריני מעדיף להפוך את סדר החקירה: לקחת כבסיס המבצע את המאה שהיא בעלת תעודות רבות למדי, לקבוע בוודאות בקטע זה של ההיסטוריה

2) S. Dubnov, Razgovornyj jazyk i narodnaja literatura polsko-litovskich jevrejev v XVI i pervoj polovine XVII veka. Jevrejskaja Starina I (1909), 7—40.

את צורות לשון־הדיבור היהודית וזאת בקשר לספרות שבלשון זו ורק אחר כך ממשלט זה לערוך סיורים לתקופות שקדמו ושהן מעורפלות יותר, ולברר את שאלת הלשון לפי תעודות מעטות או לפי חישובים היסטוריים כלליים" (שם, עמ' 8).

בראשונה ניתח דובנוב עדויות לפי שו"ת רבות וממחוזות שונים של פולין וליטא מן המאות הט"ז והי"ז. הוא לא התעלם כלל וכלל מן העובדות, שבשו"ת מצויות גם עדויות אחדות בסלאבית ואף ציטט מ„גבורת אנשים" (שו"ת לר' מאיר כ"ץ) את ההערה המעניינת בקשר לכתיב השם של העיר בריסק. „כי זה המנהג נתפשט שבני בריתנו היושבים בקרבנו רובם מדברים בלשון רוסי"א והיו קורין אותה עיר ברסט"י... אם יתן ה' תמלא הארץ דעה וידברו כולם שפה אחת לשון אשכנז לא יכתבו כי אם בריס"ק". ומסקנתו שאליה הגיע על סמך העדויות שניתח היא, „כי במאה הט"ז ובמחצית הראשונה של המאה הי"ז היה הניב, יידיש־דויטש', אשר מזמן התפשט בין היהודים בגרמניה השכנה, הלשון המדוברת של היהודים בכל שטחי פולין וליטא, ואף בשטחים הגובלים עם רוס' המוסקבאית" (שם, עמ' 21). כן לא הכחיש דובנוב, שוודאי רבים מבין יהודי פולין וליטא בתקופה זו ידעו לדבר פולנית או סלאבית־מזרחית (בילורוסית או אוקראינית)[3], אבל אין עובדה זו קובעת עדיין, לדברי ההיסטוריון, כי אמנם סלאבית היתה לשון־הדיבור של יהודים אלה.

באותה דרך מנתח דובנוב את הלשון של אותן הרשומות בפנקסי קהילות או של כרוזים לקהל, שמשום מה לא נכתבו עברית, אלא בלשון הדיבור של „עמך", כלומר ב„יידיש" והוא מסיק: „בתעודות הרשמיות במאות הט"ז והי"ז נחשב הניב יידיש־דויטש כלשון עממית יהודית יחד עם הלשון הלאומית העתיקה" (שם, עמ' 30).

בסוף מחקרו מוכיח דובנוב, בנתחו את הדפוסים הראשונים היהודיים בפולין („מרכבת המשנה" או בשם אחר „ספר של ר' אנשיל"; „מלכים בּוּך", „שמואל בּוּך" וכו'), כי בראשית הדפוס היהודי בפולין החלו להדפיס בבת אחת ספרים בלשון הלאומית העתיקה של היהודים וכן בלשון־הדיבור החדשה שלהם, היא יידיש, ומסיים: „לאור ההוכחות הנ"ל, אין כל ספק בכך, כי לשון הדיבור של היהודים הפולניים־הליטאיים־והרוסיים במאה הט"ז ובמחצית הראשונה של המאה

---

3) ותוכיח זאת, נוסף על הדברים שהובאו במחקרו של דובנוב, בקיאותו — ממש בלשנית — של אותו הרב בבריסק דליטא בסוף המאה הט"ז או בראשית המאה הי"ז, אשר הקפיד מאד בכתיבת השם הפרטי „ליובקה", „ליובקה" דווקא באות ב ולא חו"ל באות פ, כי טען ובצדק, כאילו היה אטימולוג סלאבי מודרני, כי השם הזה נגזר מן השורש „ליובּיט" (אהוב) ולא מ„לוּפּיט" (שדוד, פשוט עור): „לובקא שם אשה בלשון רוסיא, ורצו קצת לכתוב לופקא בפ, אמרתי זה לא יוכל היות, כי לובקא ב„בית" בלשון רוסיא היא אהבה, כמו שאומרים ברוסיא „לוביש" שפירוש אתה אוהב אותה, ולופקא בפ' הוא לשון גזלה כמו שאומרים „לופיש" אתה גוזל לכך אמרתי לכתוב ב־ב' והודו לי וכתבתי זה להזהיר שצריכין לדקדק בכל לשון בכתיבת השמות כי כל לשון יש לו דקדוק במלים" („לבוש הבוץ וארגמן" להרב ר' מרדכי יפה, סי' קכ"ט, מובא ב„לקורות היהודים ברוסיא פולין וליטא" לבן ציון כ"ץ, הוצאת „אחיאסף", ברלין תרנ"ט, עמ' 32).

דבר בקיאותם של היהודים בסלאבית מזרחית יכול להתבאר גם מן הספרות המדעית על חלקם של יהודים בתרגומים מעברית לרוסית־עתיקה ברוס' הקיובית ובדוכסות הגדולה של ליטא (בילורוס') — ועיין פרטים על כך בבקורת שלי על המהדורה החדשה של פלאביוס ה„סלאבי" („ב„קרית־ספר", כ' ל"ה, תש"ך, עמ' 203—209) וכן במאמרי ב„לשוננו", כ' כ"ה, תשכ"א, עמ' 24—26 על הנושא: „הגיית שמות תנ"כיים בתרגום סלאבי־מזרחי של מגילת רות".

הי"ז היה הניב יידיש־דויטש, אבי ה„זשארגון" של שבעת מיליוני היהודים הרוסיים והגליציאיים בימינו" (שם, עמ' 40).

דובנוב התכוון במחקרו „לא רק למלא מקום ריק, אלא לנקותו ממבנים בלתי־נכונים, המסלפים את הפרספקטיבה ההיסטורית" (שם, עמ' 9).

אם כי נמצאו מעררים על דעותיו של דובנוב[4], הרי מבחינה מיתודית, דיוק בציטוט מקורות היסטוריים, זהירות בהסקת מסקנות — נתקיימו דבריו של דובנוב גם כיום, למעלה מ־50 שנה מאז נכתבו, ובייחוד במה שנוגע למצב במאה הט"ז והי"ז (ובזה ערער את דבריהם של קודמיו שעסקו בשאלה זו). אבל לעומת זאת: דובנוב לא „ערך סיורים" לתקופות שקדמו למאות קדומות יותר, כפי שהבטיח זאת בראשית דבריו ולא פתר את השאלה, מה היתה לשון הדיבור של אותם היהודים שישבו בפולין ובליטא במאות שלפני המאה הט"ז, כלומר של אותם היהודים שבאו לשם מן המזרח, ויותר נכון — מדרום־מזרח.

שאלה זו לא מצאה עדיין את פתרונה המלא, למרות שרבים קפצו על ה„תגלית" של יעקב מאן, שנתפרסמה בספרו האנגלי „היהודים במצרים ובארץ־ישראל תחת שלטונם של הכליפים הפאטימיים", חלק ב' (אוכספורד 1922, עמ' 192 — הכוונה לתעודה, אשר לדעת המהדיר היא מן המאה הי"א ואף קודם לכן, והיא מכתב המלצה של יהודי סאלוניקאי ליהודים בא"י בשביל יהודי „שהוא מקהל רוסיאה", אשר ביקר בקהילת סאלוניקי... „ואינו יודע לשון־הקודש ולא לשון יווני גם לא ערבי כי אם שפת כנען מד[ברים] אנשי ארץ מולדתו...".

לשון כנען, כידוע, מציינת בטרמינולוגיה העברית של ימי הבינים לשון סלאבית (עיין במאמרי על התיבה הסלאבית אצל רש"י, הערה מס' 1). אולם, לדעתי, טעונה תעודה זו שיקול וליבון נוספים, אם אמנם הכוונה היא ליהודי מרוס, וזאת בגלל העירבוביה בטופונומאסטיקה של ימי־הבינים, המייחדת, כידוע, שם אחד לארצות שונות וכן שמות אחדים לארץ אחת, ואין עדיין כל וודאות, אם כאן הכוונה לרוס' וללשון סלאבית־מזרחית.

סיכויים הרבה יותר טובים לפתרון הבעיה הם לגישה בלשנית, שבעזרתה אפשר:

א) לבאר תכונות אחדות של הניבים האידיים בליטא ובוולין (העלם ה"א האורגנית והופעת ה"א משנית לפני תנועות בראש מלה והברה — ההגיה „אייר" במקום „היי" (שחת); „הייער" במקום „אייער" (ביצים) וכו'; העלם האריכות; הגבלות בשימוש במין הסתמי וכן כמה תכונות תחביריות ולכסיקאליות) כתוצאה של ה„מצע" הסלאבי הקודם, כלומר ההנחה, כי לפני שקיבלו היהודים ממחוזות אלה את הלשון האידית מאחיהם שהגיעו ממערב עם גל ההגירה ההמונית בסוף ימי־הבינים — דיברו באחת הלשונות הסלאביות המזרחיות והן אשר השפיעו על השינויים בניבים אידיים אלה[5].

---

4) כגון בן־ציון רובשטיין ב„פנקס" הווילנאי (1913) עמ' 21—35 וש. דובנוב הגיב בו במקום על בקורת זו (שם, עמ' 36—38). רובשטיין חזר לשאלה בצורה מקיפה יותר במאמרו „די שפראַכלעכע אַנטוויקלונג פון די יידן אין די רוסישע געגנטן" בספרו „די אנטשטייונג און אַנטוויקלונג פון דער יידישער שפראַך" (ווארשא, 1922, עמ' 71—114).

5) השווה, למשל, אצל: נח פרילוצקי, „יידישע דיאַלעקטאַלאָגיע", בדו"ח מוועידת ייוו"א בשנת 1929 (ווילנא, 1930, עמ' 151), וכן במחקריהם על נושא זה של נ. שטיף ואחרים.

עלי לציין, כי הצלחת שיטה זו מותנית, כמובן, בדיוק מדעי, בהתחשבות בכרונולוגיה

ב) לנתח ניתוח בלשני־סלאביסטי מדויק את מהותם והשתייכותם הלשונית של התיבות הסלאביות אצל הפרשנים בימי הביניים ומתקופה מאוחרת יותר ולקבוע — לפי צורת השאילות — את הכרונולוגיה של שאילת מלים סלאביות על־ידי הניבים האידיים לסוגיהם.

שאלות אלה היו מחוץ לתחום התעניינותו של ההיסטוריון דובנוב — ואולי גם מחוץ לבקיאותו — על כן נעדרה במאמרו התשובה לבעית הלשון הקמאית של המתישבים היהודים במזרח אירופה והשאלה טעונה עדיין תשובה סופית.

ובגיאוגרפיה לשונית, וראשית כל בזהירות רבה לגבי מסקנות, אותה הראה ש. דובנוב במחקרו על בעיה זו. ויש להסתייג בהחלט מאותן המסקנות, אליהן הגיע א. פולק בספרו „כזריה", אשר מצא אצל ראשוני המתישבים היהודים במזרח אירופה שרידים של מלים כוזריות ואף שאילות־תרגום (קאַלקות בלע"ז) סמנטיות מכוזרית ב...יידיש (כגון בשימוש המלה „עולם") וכן טען, כי ראשוני המתישבים היהודים במזרח־אירופה הבינו יפה ואף קלטו בנקל את היידיש מפי אחיהם שבאו ממערב, כי הבינו ואף דיברו גוטית, אותה הגוטית שהיתה שגורה בפי פלג הגוטים שישבו בקרים עד למאה הט"ז...

בהזדמנות זו אולי רצוי לשים קץ למעשיה מדעית אחרת, הקושרת שמות־מקומות אחדים בארצות סלאביות של מזרח־אירופה במוצא כוזרי (כלומר, ציונים ליישובים של ראשוני המתישבים היהודים־הכוזרים ברוס' ובפולין) — מעשיה שאביה היה מ. גומפלוביץ' והיא הוליכה שולל היסטוריונים רציניים, כמו י. שיפר (בספרו „מחקרים על התנאים הכלכליים של היהודים בפולין בימי־הביניים", בפולנית, לבוב, 1911), מ. בלבן (השווה בספרו „תולדות היהודים וספרותם, בהדגשה מיוחדת של תולדות היהודים בפולין", בפולנית, לבוב 1920, כרך ב', עמ' 257), ברוצקוס ואחרים.

כך, למשל, השם Kawiory, המופיע במחוזות שונים בפולין, זהה לדעתו של שיפר עם השם של ענף אחד משבטי הכוזרים, Kawaroi, לפי ההגייה היוונית בתקופה זו.

והנה התברר ללא כל ספק, שאחד משמות אלה Kawiory, שהוא כיום שם רחוב בקראקוב ובעבר היה שם של שכונה בפרבר העצמאי „ארנה וויאס" קשור ב„קברים" שבבית־קברות יהודי ישן, שהיה קיים במקום זה עוד מתחילת המאה הי"ד, כפי שמסתבר מן התעודות ההיסטוריות הבאות:

א) ב„קודכס דיפלומטי של העיר קראקוב", כ' א', עמ' 124, נמצאת תעודה הנוגעת לסכסוך בין העיר קראקוב לבין המנזר בזביאז'ינייץ, ובה דובר בין השאר על החלקות: "...iacentibus inter Kawyori, sepulturas Judeorum...", כלומר „הנמצאות בין Kawiory, קברות היהודים לבין...";

ב) ההיסטוריון הפולני יאן דלוגוש בתארו ב„ליבר בֶּנֶפיציורום", כ' א', עמ' 387, רכוש השייך למוסד כנסייתי בסאנדומיאז' (צוזמיר במקורות היהודיים) מזכיר בין השאר כרם הנקרא Kawyary והנמצא:

"...circa coemeterium sive sepulturam Judeorum ab una, et inter agros..." —

כלומר, חלקת הכרם קיבלה את השם של בית־הקברות היהודי לשעבר.

הרשומות הנ"ל, שאינן ידועות לקורא עברי, הובאו בתוספת למאמרי בשם "W sprawie kirkutu" (בכתב־העת Język Polski, כ. ל"ד, 1954, עמ' 202—206, המוקדש למילה הפולנית „קירקוט", המציינת כיום „בית קברות יהודי") פרי עטו של פרופ' ק. ניטש המנוח, שנעזר בחלק ההיסטורי של דבריו בידיעות שנמסרו לו על־ידי ההיסטוריון פרופ' ר. גרודצקי. לא ארחיב כאן את הדיבור על־כך, כי שמות מקומות דומים ברחבי פולין מסתברים כולם כשמות סלאביים טהורים, שמשמעותם „ביצה, בור־מים וכיו"ב" ואין להם ולא כלום עם השבט הכוזרי.

יוחנן טברסקי

שמעון דובנוב ורעיון האבטונומיה

הראייה הראשונה, ראייה מדעת, שהיתה זכורה לו בחייו, היא שריפה בעיירת מולדתו מסטיסלאב שבפלך מוהילוב. בסוף ימיו ראה את כל היישוב היהודי במזרח אירופה עומד באש. בנעוריו נלהב ממלחמתו של ברנה לחופש המחשבה, הושפע מבוקל, דרפר והפוזיטיביזם של אוגוסט קונט. במקום האמונה הישנה שם כל מבטחו בשכל האנושי. ב־1890 התחיל לפרסם ב„ווסחוד" מונוגראפיות רבות־ערך בקורות יהודי פולין, ליטא ורוסיה. הוא התחיל כתלמידו של גרץ. אחר־כך יצא לדרך משלו. נתפס כולו להשקפותיו החדשות. „עבד אני לרעיון שכבש פעם את לבי", כתב למי שעתידה היתה להיות אשתו. „ההיסטוריה הכללית של העם היהודי" (1901), שנכתבה רוסית, תורגמה לכמה וכמה שפות.

גישתו של דובנוב להיסטוריה של עמנו שונה מזו של גרץ. האחרון הלך בעקבות צונץ — גם הוא ביקש לתאר את „קורות רוחנו וייסורינו". בעיני דובנוב עם ישראל הוא לא כת דתית, שנתקיימה בכוח ייעוד מיטאפיסי בעולם, אלא עם חי, שלם, שבכל חילופי הזמנים לא פסק מהילחם על קיומו האוטונומי. גם עם נטול־קרקע־ומדינה יכול, לדעתו, להיות נושא פעיל בדברי הימים, ולא בתחום חיי הרוח בלבד. מכאן דרישות האוטונומיזם של דובנוב. „כמה הוטעו כל אלה — משלנו ומשלהם —", כותב הוא ב„מכתבים על היהדות הישנה והחדשה", „שהיו מאנים ועודם ממאנים להודות בזכות היהדות להיקרא ‚אומה', משום שחסרות לנו כמה תכונות חיצוניות של אומה, שאבדו לה או בוטלו בדרכה ההיסטורית הארוכה, תוך כדי חיזוקן המתאים של תכונות הרוח". והרי עוד שני קטעים מה„מכתבים": „העם היהודי הוא הטיפוס הגבוה ביותר של אומה תרבותית־היסטורית או רוחנית". „הגורמים הסובייקטיביים או הרוחניים מהווים את שיא התפתחותו של הטיפוס האומי וכל הגורמים החמריים אינם אלא מדרגות, המוליכות לאותו שיא". ובמבוא לפינקס מדינת ליטא, 1924, אנו קוראים: „חרבה המלוכה והגוף האומי נפרד לחלקיו שהם הקהילות. ומשום שלא פסק הכוח החיוני בתאים אלה של הגוף, הם מתחברים שוב לגופים קטנים בארצות הגולה... כך יוצר לו העם בכל מקום כעין מלוכה בזעיר אנפין".

מה היו מקורותיה של תורת האוטונומיזם? „משטר החופש המדיני והציבורי שנקבע אחרי המהפכה הצרפתית... האינדיווידואליזם של האסכולה הרדיקלית ברוסיה שלפיה זכותה של כל אישיות להגדרה עצמית בחברה מהווה היסוד והבסיס לכל התקדמות; וגם הגישה המוסרית לשאלה הלאומית של ולאדימיר סולוביוב, שראה והעריך את ההשתייכות הלאומית של כל פרט כהגדרה פסיכית ומוסרית... גם הגישה הליברלית של גרדובסקי בניסוח היחסים האידיאליים שבין המדינה והאומה שלפיה „כל חברה לאומית מוכשרת לחיים עצמיים היסטוריים יש לה הזכות להוות צורה מדינית משלה בהתאם לשאיפותיה וצרכיה"; ...גם העיון ההיסטורי בגורלו של העם... בדורות הקודמים, בייחוד בפולין, ותפקידו וערכו של השלטון

העצמי בימים ההם" (בן ציון דינור: שמעון דובנוב ליובלו ה־75. ציון, א', 128—95, תרצ"ו).

השקפותיו של דובנוב עוררו בשעתו מלחמה קשה בספרותנו. אחד העם כתב: „אם אפשר היה ליהודים להשיג בתוך רוב עמי אירופה זכויות אזרחיות, הנה היה זה רק מפני שהבטיחו להתבלע בעמי הארצות ולהיות עמהם ברבות הימים לבשר אחד'. אבל זכויות לאומיות — בזה לא יטיל ספק מי שמרכין דמיונו לפני המציאות — לא ישיגו בתוכם. ולא רק בזמן הזה, שכל אומה המושלת משתדלת לעשות את לאומיותה ליסוד חיי המדינה כולה; אלא אפילו באחרית הימים, כשישתנה מהלך הדעות וההרגשות בכל העולם, עד שהאומות המושלות יודו בזכויותיהן של האחרות ויתנו להן לפתח את חייהן הלאומיים כחפצן, מבלי להשתדל במאומה להביאן לידי טמיעה, — גם אז לא תמצא באירופה שום אומה אשר תודה גם בזכויות הלאומיות של בני ישראל היושבים בתוכה" (כל כתבי אחד העם: חזון הרוח, עמ' קנב).

ויחזקאל קויפמן כתב: לפי דובנוב „עם טריטוראלי" הוא עם שהוא „רוב בחבל־הארץ ההיסטורי או בפרובינציה ההיסטורית שלו", אף על פי שהוא מיעוט כלפי המדינה כולה (הפולנים בשלוש האימפריות, הצ'כים באוסטריה וכדומה); „עם לא־טריטוריאלי" הוא עם „שאינו רוב היישוב בפרובינציה הנידונה — היהודים בכל הארצות, הפולנים בליטא וכו'" (מכתבים, מכתב ד', עמ' 83). הגדרה זו עשויה להבליע את המושגים „ארציות" ו„לא־ארציות" במושגים „רוב" ו„מיעוט"... עם היושב על אדמתו ההיסטורית, גם אם... אדמה זו... מפוררת היא לכברות ארץ קטנות..., אינו יכול להחשב לעם „לא־טריטוריאלי". הגרמנים שבטירול או הבסקים שבצרפת יושבים על אדמתם הלאומית... היהודים הם לא „מיעוט" סתם אלא יש בהם עוד מידה נוספת מיוחדת להם הראויה באמת להיקרא בשם „אי־טריטוריאליות": היהודים אין להם בגלות שום נחלת ארץ; הם עם גטואי, גלותי" (גולה ונכר. כרך שני, ספר שני, 308, תר"ץ).

אולם לזמן מה זכה דובנוב לראות את השקפותיו מנצחות והולכות. ב־5 לאוגוסט 1919 הכריזה בפאריס המשלחת של הריפובליקה הליטאית החדשה את ההצהרה הידועה שלה. בסעיף 7 כתוב: „היהודים בליטא אוטונומיים הם בעניניהם הפנימיים, כלומר, בענייני הדת, הצדקה, העזרה הסוציאלית, השכלת העם, ובענייני התרבות הרוחנית בכלל". חשוב ביותר הוא גם סעיף 8: „מוסדות האוטונומיה היהודית הלאומית... נחשבים למוסדות המדינה". אבל עוד קודם לכן, ב־9 לינואר 1918, קיבלה ה„ראדא" (המועצה, בית הנבחרים) באוקראינה פה אחד את חוק האוטונומיה הלאומית־האישית, שהוצע ע"י המזכירות היהודית. בעיירות ובערים של ישראל היתה ההתלהבות רבה מאוד. „את החוק שקיבלנו ניתן להשוות רק לתעודות המהפכה הצרפתית הגדולה; אז הוכרז על זכויות האדם, היום הכריזו על זכויות האומה", הודיע המזכיר הכללי לענייני היהודים — ומיניסטר לאחר־מכן — מ. זילברפאַרב. מ. ראַפּס, באַ־כוח ה„בונד", ברך על החוק, כ„תעודה של חשיבות גדולה ביותר, שעוד לא זכתה לה שום מדינה באירופה". ברוח זו דיברו גם נציגי הציונים ומפלגות אחרות. נ. סירקין, המנהיג הציוני, כתב בשמחה: „חלום ישן הולך ומתקיים" (א. טשעריקאָווער: אנטיסעמעטיזם און פאַגראַמען אין אוקראינע 1918—1917. ברלין, 1923. עמ' 71—70). אולם בקרוב הוצפה אוקראינה כולה, כבימי חמלניצקי, דם יהודי.

גם באַסטוניה ניצח רעיון האוטונומיה. אבל שוב נתעוררו הטענות הנושנות

והשגאה הנושנה ל„אומה בתוך אומה". האוטונומיסטים טענו, שבשלטון הבית היהודי אין כל שאיפות מדיניות. ישראל אינה אלא אומה „רוחנית", „תרבותית". האוטונומיה גססה.

בערים שונות התגורר דובנוב — פטרבורג, וילנה, אודיסה. אחרי מלחמת העולם הראשונה שימש פרופ' באוניברסיטה היהודית בבירת רוסיה. משם עבר לברלין והמשיך בעבודה מדעית רבה. „ומתי נזכה לראותך יושב בתוכנו?" כתב לו ביאליק מתל־אביב ב־1924. „איני רואה מה מעכב אותך מעלות לארץ ומה הם היתרונות — ביחס לך ולעבודתך — אשר תמצא בישיבתך בגרמניה. מה תתן ומה תוסיף לך זו " אבל זקן היה האיש והיסוסיו רבים — ועם זאת הוסיף עוד לקוות לנצחון דעותיו.

בספרו „מעולם לעולם" תיאר כותב הטורים האלה פגישה בין דובנוב וטשריקובר, הרב ותלמידו, בברלין בשנות השלושים. הרי כמה שורות: בקצה השדרה נראה זוג של זקנים. האיש יש בו מרחוק דמיון־מה ל„סבא" ר' מנדלי מוכר־ספרים: ראש שיבה, זקנו הגזוז ושפמו מכסיפים... „סמיון מארקוביץ'", — אומר צ'ריקובר, — „מי יתן ויכולתי להאמין כמוך! כן, הרבה הושפעתי ממך... ראיתי את עצמי בדעה אחת עמך. כן, שם היה מרכז חיינו בתוכנו ולא מחוצה לנו!... ואולם עכשיו... הלוואי ואתבדה — האם לא ייחרבו עתה, חלילה, כל יישובינו במזרחה של אירופה? אנו עומדים לפני תמורה גדולה בחיינו. האומנם לא נבוא קידי שינוי בדעותינו?"... „לא ידידי. מלחמת העולם הכרחית, ולפיכך לא אלמן ישראל!... והאין בזה מן הסמל שהגה הולך עכשיו וקרב גם יום הזכרון המאה וחמישים למאורע ההיסטורי היותר גדול — המהפכה הצרפתית?"

דובנוב עזב את ברלין והמשיך עבודתו בריגה. משפרצו הנאצים לבירת לאטוויה העבירו את הזקן מדירתו לגיטו. החרימו את ספרייתו. חולה שפעת וקודח, קשה היה להיסטוריון בן ה־81 לעלות לאוטובוס ושוטר לאטי ירה בערפו. נקבר בקבר האחים בבית הקברות היהודי הישן שבגיטו ריגה.

את הכרך השלישי של „ספר חיי" (ריגה, 1940) חתם במלים אלה: „אין עוד גישה להיסטוריון היהודי למה שהיה פעם המרכז הגדול ביותר של היהדות, אין הוא יכול אפילו לבוא שמה לבכות על אותן החורבות".

בנק דיסקונט לישראל בע"מ

שרות בנקאי יעיל

סניפים בכל רחבי הארץ

★

סך האַקטיב המאוחד עולה על 325 מיליון ל"י

ד"ר זאב רבינוביץ

CHASSIDIANA

ההיסטוריה של החסידות היא עבודת־הבכורה המקיפה ביותר של דובנוב. במשך שש שנים — משנת 1888 עד 1893 — פרסם דובנוב בצורת מאמרים בשפה הרוסית בירחון „ווסחוד" את מחקריו לתולדות החסידות. אהבת נעורים זו לחקר החסידות שמר דובנוב בלבו כל ימי חייו. הוא המשיך ואסף לאחר מכן חומר היסטורי ופרסם את המחקרים: „החסידים הראשונים בארץ ישראל" („פרדס" 1894), „חסידים פורצי גדר" („השלח" 1901), „מבוא לתולדות החסידות" („העתיד" 1911), Chassidiana („העבר" 1918), „כתבי התנגדות על כת החסידים" („דביר" 1923), „אגרות הבעש"ט ותלמידיו: אמת או זיוף?" („קרית־ספר" 1925) ואת האוסף הגדול של התעודות מהארכיון המלכותי שבפטרבורג, שמצא י. גסן, השייכות לפולמוס בין החסידים למתנגדים משנות 1799—1801 Еврейская Старина 1910). ולעת זקנתו — בשנת 1931 — ארבעים ושלוש שנה לאחר שהתחיל במחקרים אלה — הוציא דובנוב את ספרו העקרי „תולדות החסידות". וכך הוא מעיד על עצמו במבוא לספר: „סוף פעולתי המדעית נעוץ בתחילתה. בכורי וראשית אוני בחקירת ההיסטוריה נעשה לי בן־זקונים".

מכיוון שדובנוב פרסם לכתחילה את מחקריו בשפה הרוסית היו קוראי מאמריו בעיקר מבין אנשי האינטליגנציה היהודית בערים הגדולות, שהשפה הזרה היתה שגורה בפיהם. אולם לבני העיירה היו מחקריו כ„ספר החתום" ואף בערי השדה לא הגיעו אלא ליחידים. ואין צריך לומר שמאמריו היו בלתי־ידועים לחכמי ישראל שבמערב אירופה, כגון בגרמניה משום כך בהופיע ספרו „תולדות החסידות" זכו מחקריו, נוסף להשלמות ולמלואים, גם ל„תיקון" שלהם מבחינת השפה. יתר על כן: „תולדות החסידות" הוא הספר היחידי, שנכתב על־ידי דובנוב בשפה העברית. רצה המקרה ובקשר למחקריו על החסידות הביע דובנוב הלכה למעשה את יחסו לשפה העברית, נושא שחלקו בו רבים. „הרגשתי מכבר צורך — מדגיש דובנוב במבוא לספר — לכתוב לכל הפחות ספר אחד בשפתנו הלאומית, שבה קבלתי חינוכי הספרותי הראשון בילדותי". וכן מאחל דובנוב גם לאחרים: „הלואי שתזכה להוציא את הספר גם בלשונו הטבעית — בעברית", מטעים דובנוב באחד ממכתביו אל כותב הטורים האלה (הספר „תולדות החסידות" יצא אחר־כך לאור בשפת אידיש בתרגומו של ז. קלמנוביץ ובשפה הגרמנית בתרגומו של א. שטיינברג).

נוסף לשפה יש למחקרי החסידות שלו ערך מיוחד בתוך שאר עבודותיו המדעיות. על כל תקופה בה דן דובנוב ב„דברי ימי עם עולם" מטביע הוא את חותמו: פעמים בשיפוט והערכה היסטורית כללית, פעמים בברור גורמים והשתלשלות המאורעות ופעמים בפרטים כרונולוגיים. אולם בכולם קדמוהו — ברב או במעט — חוקרים אחרים; מה שאין כן בחקר ההיסטוריה של החסידות. וכי מה זן עבודות המחקר לתולדות החסידות, שהיו מצויות על שולחנו בשעה שהתחיל במחקריו אלה? קטעים קצרים בלבד בספרי ההיסטוריה של יוסט ושל גרץ, שלא באו אלא להוכיח באיזו מדה לקוי פרק זה עדין מראשיתו ועד סופו ומחכה לגואלו. כתבי צדרבוים („כתר כהונה"), יוסף פרל („מגלה טמירין"), יצחק ערטר („הצופה לבית ישראל"), צווייפל („שלום על ישראל"), לוינזון („דברי צדיקים"), סמולנסקין,

לילינבלום ויל"ג („עולם כמנהגו") לא היו אלא דברי סופרים, העוסקים בהערכתה של החסידות מבחינה תרבותית או צבורית ודנים בעיקר במהותה, כל אחד לפי דרכו והשקפתו, רובם לגנאי ומעוטם לשבח. הספרות הענקית שיצרה תנועת החסידות לא זאת בלבד שהיתה מונחת בקרן זוית ולא זכתה עדין לעלות כראוי על שולחנו של חוקר אלא דבריה היו לרוב דברי אגדה שהצלו על הגרעין ההיסטורי שבהם ומחוסר פרטים כרונולוגיים הקשו לפענח את היסוד ההיסטורי ולקבוע הלכה היסטורית. הספרות המתנגדית מאידך היתה גנוזה, שכן החסידים היו דנים את כתבי המתנגדים לשרפה והטפסים הבודדים, שניצלו מאבדן ונשארו לפליטה — בכתב־יד או בדפוס — היו מצויים בידי יחידים או בספריות בודדות ואין להעלות על הדעת לחקור ולכתוב את תולדות החסידות בלעדיהם. שתי משימות אלה: לדלות נתונים היסטוריים מתוך הספרות החסידית הענפה, חיפוש ואיסוף של מקורות מתנגדיים — אבני היסוד לחקר תולדות החסידות — נטל על עצמו דובנוב. יגע ומצא. זאת הוכיח בפרסומיו ב„העבר" וב„דביר" שנזכרו לעיל ובביבליוגרפיה לספרו. צדק דובנוב בדברי המבוא שלו: „כשיצאתי ראשונה... לחקור בתולדות החסידות מצאתי במקצוע זה בספרות המדעית מדבר שממה ומעט נטעים נובלים... במדבר זה אנוס הייתי לעשות מגרגירי חול חמר, מחמר לבנים ומכל אלה לבנות בנין על פי תכנית מדעית... שבע שנות עבודה נתנו לי את היכולת להתגבר על כל הקושיות שבאספת החומר ובחקירתו". „עבודת הקודש" כך כינה דובנוב באחד ממכתביו את מחקריו אלה.

שלושים שנה חלפו מזמן שכתב דובנוב את „תולדות החסידות" שלו, המכילה את תקופות הצמיחה וההתפשטות, עד שנת תקע"ה (1815). במשך שלושים שנה אלה הופיעו ומופיעים עד היום ספרים על החסידות חדשים לבקרים. ולולא דמסתפינא הייתי שואל: מה הם החדושים העקרוניים אשר חידשו החוקרים בתולדות החסידות נוסף על דברי דובנוב? ואף אם נאמרו דברים שיש בהם לכאורה משום חדוש הרי אינם אלא דברי השערה מופשטת בלבד, דרך מחקר, שלא היתה מקובלת על דובנוב. יתר על כן: במשך שלושים שנה אלה לא נמצא בקרבנו היסטוריון, אשר המשיך לאחר דובנוב בחקר תולדות החסידות במאה התשע־עשרה ועד ימינו. ואף כתבי המתנגדים, אשר מצא דובנוב לא זכו למחקר ממצה ולראות אור בשלמותם עד היום הזה. האין עובדא זו תעודת עניות היא לנו? ומאד היה רצוי הדבר לדובנוב. זכורני, כשאלתי את דובנוב בזמן פגישתי אתו בשנת 1931 אם ימשיך בהוצאת תולדות החסידות במאה התשע־עשרה לאחר שסיים את תקופת ההתפשטות, שחלה בראשית המאה הזאת, ענה לי בשלילה מתוך מבט פנים שכולו אומר: גילי אינו מאפשר לי להתחיל בעבודה כה רבה. ואף הוסיף ואמר: „לחסידות במאה התשע־עשרה היה ערך הווייתי".

לאור האמור לעיל מובן שדרכו של דובנוב בחקר החסידות היתה יותר סינטתית משהיתה אנליטית ומוקדשה יותר להיסטוריה של תנועת החסידות מאשר לתורתה. כלשון דובנוב: במקום הדיון על הדוגמטיסמוס בא ההיסטוריסמוס. ומכיוון שכתבי־היד של המתנגדים הכילו יותר פרטים היסטוריים משנכללו בספרות החסידית, בה האגדה וההלכה ההיסטורית משמשים בערבוביה, רבה מאד השפעת כתבי המתנגדים במחקריו. הוא מצטט ומפרט את הספרות הפולמוסית, את כתבי הלוחמים הקנאים בחסידות ר' ישראל לייבל ור' דוד ממקוב, את תעודות הדילטוריה של הרב ר' אביגדור מפינסק, את החרמות והכרוזים נגד החסידים, לפעמים לנוסחאותיהם השונות, וכדומה. ניכר, כי תולדות המתנגדות העסיקה את דובנוב לא פחות משהעסיקה אותו תולדות החסידות, וכאילו היתה המתנגדות כוח פועל וגורם בתנועת החסידות לא מלבר אלא מלגו. זאת מציינת במיוחד העובדה: לכתבי המתנגדים נגד החסידים אשר פרסם קרא בשם Chassidiana הוא מבכר את הפרוט של דברי הפולמוס והחרמות שיצאו מהיריד בזלווה (תקמ"א, 1781) על הערכה

מפורטת של תלמידי־חבריו של הבעש"ט או של החסידות בגליציה בראשית המאה הי"ט וכדומה. בשעה שהיו נגד עיניו שתי עדויות: האחת חסידית והשניה מתנגדית ניכר, שנאמנה עליו המתנגדית יותר מהחסידית. מכאן הערכתו כפי שהעריך את הצדיקים ר' חיים־חייקל מאמדור, ר' מרדכי מלאכוביץ', ר' אלימלך מליז'נסק, ר' ישראל מקוז'יץ ועוד. הוא האמין ב„תורה שבכתב" המתנגדית והטיל ספק במקוריותם של ספרים חסידיים רבים, החשודים באפוקריפיות, מכיוון שדברי צדיקים רבים היו לכתחילה בבחינת „תורה שבעל פה" ולא העלו על הכתב אלא לאחר פטירתם של הצדיקים. ואף־על־פי שמצא בספרי החסידים דברים הסותרים זה את זה לא נהג לגנוז אותם, אלא העביר אותם תחת שבט הביקורת והשתדל למצוא בהם את הגרעין ההיסטורי. על בקיאותו, זהירותו וקפדנותו בביקורת המקורות הספרותיים מעיד הקטע המענין ממכתבו אלי מיום 26.8.1930: „מסופק אני — כותב דובנוב — אם אפשר לדבר בדרך מדעי [ההדגשה של דובנוב] על תורת ר' שלמה [מקארלין] על יסוד ליקוטים ממקורות חשודים, שהשתמש בהם מ. בובר. וגם בספר „בית אהרן" [לר' אהרן מקארלין, ברודי 1875] צריך להשתמש בזהירות, כי גדולה בו הערבוביה בין ר' אהרן הראשון והשני וגם במה שמיוחס לר' אשר הראשון". דובנוב חשש, שמא לא הקפידו החסידים וערבבו את דבריו של האחד בדבריו של השני. ואמנם, בנוגע למסמך אחד חשוב אישרה כבר החקירה את החשש של דובנוב. ההיסטוריון של „דברי ימי עם עולם" הקפיד אפילו בפרט קטן זה. כך היתה דרכו של דובנוב בהיסטוריה בכלל ובתולדות החסידות בפרט: הוא לא היה מחשיב מחקר שאין בו מקוריות ואינו מבוסס על כתבי־יד או על מקור נאמן אחר. הוא לא חיבב השערות וחזרות על האמור — היה בו מחוקר הטבע שונא ההיפותיזות, המבסס את עבודתו על נסיונות ונסויים. זכורני, כי בשעת שיחה הביע את רוגזו על י. ח. טביוב, ש„מילא" בתרגמו את האבטוביוגרפיה של שלמה מימון את השמות, שמימון כתבם רק בראשי־תבות.

קשה היה לפלס את דרך ההיסטוריה בין ספרי החסידים וכתבי־היד של המתנגדים. שבעתיים קשה היה לבנות את הכרונולוגיה של המאורעות — השלד של כל תהליך היסטורי. הספרות החסידית לקויה מאד בפרטים כרונולוגיים. צדיקים רבים היו נוהגים לרשום במכתביהם את יום ופרשת השבוע ללא ציון השנה. החסידים ידעו בדיוק את יום ה„הסתלקות" — „יומא דהילולא" — של הרבי, אולם לעתים רחוקות היתה ידועה להם שנת הפטירה. ספרים רבים הופיעו ללא ציון מקום ושנת הדפוס. מחבר הספר „סדר הדורות מתלמידי הבעש"ט", ורבים כמוהו, אינו מביא תאריכים בכלל. דובנוב עמל ויגע, הסתייע בפרטים, אשר מצא בפנקסים שונים, ב„הסכמות" לספרים, בכנויים ותאורים, המציינים את הגיל, ואף בתאריכים של אירועים פוליטיים כלליים, בפולין ורוסיה. וכך יצר את הכרונולוגיה של תולדות החסידות. הוא קבע את תקופת צמיחתה של התנועה ואת תקופת התפשטותה, את שנות הפולמוסים המתנגדיים, אשר באו גלים גלים (תקל"ב/1772, תקמ"א/1781, תקנ"ו/1796). הוא השתדל לברר את שנת לידתו של הבעש"ט וזמן „התגלותו" של ר' חיים־חייקל מאמדור על סמך כינויים, אשר מצא במקורות; שאף לקבוע את סדר ושנות כהונתו של ר' לוי־יצחק כרב על סמך מכתבים ואת שנת עזיבת ר' שלמה את קארלין וגלותו ללודמיר על סמך הסכמה שלו לספר „כתר שם טוב" וכדומה. וכקפדנותו בבחינת המקורות כן קפדנותו בבחינת התאריכים. כשיש לפניו תעודה היסטורית בשתי נוסחאות עם תאריכים שונים — ואפילו כשהנידון הוא הבדל בימים — הוא קובע את התאריך הנכון על סמך השוואה עם תעודות אחרות. כגון, התאריך של חרם הורודנא משנת תקמ"א/1781, שנקבע על ידו: ראש חודש אלול, כנוסח צווייפל, ולא ד' באלול, כפי שהובא בנוסח החרם שהיה ברשותו. הוא בודק אף את ימות השבוע ומגלה שבושים, כגון ברצותו לזהות את האיש, שלא נוקב בשם באגרת הקהל ווילנא נגד ראש החסידים בפינסק וקארלין ו„הוקם... למורה

גלגאון... מהראוי הי' שירימו המצנפת ויסירו העטרה מהרב הגאון". בכדי לא לעייף את הקורא בברור הדיוקים הכרונולוגיים מביא דובנוב את ניתוח המקורות לא בגוף הספר, אלא בהערות ובתוספות, המהוות בספרו מדור בפני עצמו מיועד בעיקר לחוקרים. אלו ארבעה דורות מבחינה כרונולוגית מעביר לפנינו דובנוב: הבעש"ט ובני־דורו, המגיד הגדול והמרכז במזריץ, תלמידי המגיד הגדול ולאחרונה אחדים מתלמידי תלמידיו של המגיד.

דובנוב מבדיל ומטעים בתנועת החסידות שני עיקרים: עיקר החסידות ועיקר הצדיקות. מכאן ניתן להסבר שגוי ההשקפות בהערכת החסידות על־ידי החוקרים. בימיו הוסיפו סופרים רבים לדון בערכה של החסידות בהמשך לדיונים שקדמו למחקריו ההיסטוריים. הצד השווה שבין הראשונים והאחרונים ששניהם דנים במהותה של החסידות, אלא שהסופרים מהמאה התשע־עשרה רובם דרשו את החסידות לגנאי ומיעוטם לשבח ובמאה העשרים להפך: רובם דרשו אותה לשבח ומיעוטם לגנאי. מתוך קביעת שני העיקרים לפי הגדרתו של דובנוב — החסידות והצדיקות — יש לומר, כי הדורשים אותה לשבח דבריהם מכוונים לעיקר החסידות, בהעלותם את הדמות הרוחנית של הצדיקים מתוך חזות חסידית ובהביאם דברי־תורה ואגדה — המשובחים שבהם — מהספרות החסידית (ניאוחסידיסמוס: הורודצקי, בובר, הלל צייטלין, ברדיצ'בסקי, פרץ, יהודה שטיינברג), והסופרים הדורשים אותה לגנאי דנים בעיקר ביסוד הצדיקות (ש"י איש הורוויץ). צדק מי שאמר: כל תנועה רוחנית יש בה שלוש תקופות. הראשונה — בה נוצרת תורתה המופשטת, האתיקה שבה. התקופה השניה — כשהתורה המופשטת לובשת צורה מסוימת על־ידי יצירת חוק ומנהג והיתה לדוגמה; והתקופה השלישית, כשהאתיקה, המאור שבתורה, נלחצת לקרן זוית על־ידי הדוגמה השולטת. הסופרים שלימדו סנגוריה על החסידות עיקר מעיניהם היה לתקופה הראשונה שבתולדות החסידות, והמקטרגים — פניהם לתקופה האחרונה, כשעקרון הצדיקות שרר בחברה החסידית. גלגל חוזר בהיסטוריה. כידוע הטעימו רבים ממוריה הראשונים של החסידות, כי הרבנות הגיעה בימיהם, לפי ההגדרה על שלוש התקופות, לתקופה השלישית. זאת מדגים יפה הספור המאלף דלקמן, שמצאתיו בין ספורי־המעשיות של החסידים. מעשה בשני אחים: הבכור, תלמיד־חכם, והשני — עם־הארץ גמור. הגיעו ימי חג הפסח והאחים סדרו סדר־פסח איש איש בביתו. למחרת עם שחרית בבית־המדרש שואל הצעיר את אחיו הבכור: „הסדרת סדר־פסח כהלכתו?" — „ככל משפטו וחקתו ובתכלית ההידור", משיב האח הבכור. „היינו מסובין אני וביתי עד חצי הלילה ולא פסק פומי מגרסה, דברי אגדה ביציאת מצרים וחוקת הפסח בסברה דקה מן הדקה ואף יישבתי רמב"ם חמור, כהלכות גוברין יהודאין. ואתה אחי, כיצד סדרת עם בני ביתך את סדר־הפסח?" מוסיף ושואל האח הבכור. משיב לו הצעיר: „הן גלוי וידוע לפניך שלא קראתי ולא שניתי מימי. אמרתי' את הכתוב בהגדה של פסח וכוונתי את מחשבותי ולבי כל הזמן לאבינו שבשמים". — „אוי לי", קרא הבכור, „ואני שכחתי אותו כליל". ספור זה מביע ביקורת על האדיקות הממושמעת, „מצות אנשים מלומדה", של היהדות הרבנית, שנמצאה אותה שעה, לפי דעת החסידים, בתקופת שלטון הדוגמה, לאחר שנשכחה מלבה האמונה התמימה. בהערכה זו את הרבנות זהה דעתו של דובנוב עם דעתם של החסידים. שכן בתארו את אישיותו של הלוחם הקנאי בחסידות, גולת הכותרת של יהדות ליטא, הגאון ר' אליהו מווילנא מציין דובנוב את הרבנות כ„שיטת הספר, דת שכולה לימוד". מאידך מדגיש הספור החסידי הזה את ערך האמונה התמימה — „תוריה שבלב זו תפלה" — הצפונה בתורת החסידות, והמתכוונת להחיות אמונה זו עם כל סגולותיה. אולם גורל כל התנועות הרוחניות לא פסח גם על החסידות. גם אותה פקדו בהתפתחותה שלוש התקופות, ואף היא הגיעה לתקופת שלטון הדוגמה, אלא שבמקום „דת הספר" שורר וקובע כאן פולחן האישיות והיא הצדיקות. כללים אלה משתקפים בהערכת דובנוב את דרך התפתחותה של החסידות.

רוב סופרי ישראל במאה העשרים, שנתפסו לחסידות, „נכוו בגחלתה" ובסופם היו שבויים בידה. כך קמה האסכולה הידועה בשם „ניאוחסידיסמוס". מה שאין כן דובנוב. הוא נשאר נאמן לדעותיו על ערכי החסידות, לשבט או לחסד, כחצי יובל שנים, החל מהתקופה, כשהדפיס את מאמריו ב„ווסחוד" עד הופעת ספרו בלבושו העברי. „נכנס בשלום ויצא בשלום", ההבדל בהערכת החסידות על־ידי הסופרים האלה ועל־ידי דובנוב מקורו במנטליות. אין אדם נתפס לחסידות אלא אם כן יש בו — ביודעים או שלא ביודעים — זיקה למיסתורין. זיקה זו היא שמכניסה אותו לטרקלינה של החסידות וכל העולם אינו נראה לו אלא מתוך חזות חסידית, כי אין חבוש מתיר את עצמו. דובנוב לא היה בעל זיקה למסתורין. הוא היה מטבעו רציונליסט, ונוסף על כך מתנגד מבית אבא ומשכיל. מכאן — ואף מסבות אחרות — הערצתו את ר' שניאור־זלמן מלאדי בתוך שאר מורי החסידות. („עברנו מחדר אפל לחדר מואר במקצת".) את ר' שניאור־זלמן מכנה דובנוב בשם: „הענק שבתנועת החסידות" ומציין אותו כאחד האישים הגדולים, שקמו בישראל במאה השמונה־עשרה. „שלטון המוח על הלב", חכמה־בינה־דעת, ספר „התניא" — „מורה נבוכים" של החסידות — כל אלה היו עקרונות ומושגים קרובים לדעותיו ולדרכו של דובנוב. הערצת ר' שניאור־זלמן עלולה היתה לקלקל את השורה ולהשפיע על דובנוב בהערכתו לשלילה את ר' אברהם מקאליסק, יריבו של ר' שניאור־זלמן, ואת ר' ברוך ממז'יבז', בר־פלוגתא שלו.

כשם שלא היה לפניו משוא־פנים בהערכתו את דרכה של החסידות וצדיקיה כן נהג באוביקטיביות בשעה שחרץ משפטו על המאור שבתורת החסידות ועל הצדיקים, שעיקר החסידות היתה להם השאיפה לשלמות מוסרית, בגון על ר' משה־לייב מסאסוב, ר' וולף מזברז', ר' אברהם המלאך, ר' אפרים מסודילקוב, ר' וולף מז'יטומיר והוא מרבה בשבחם. מאידך היה זהיר מלהביע דעה לכאן או לכאן מחוסר מקורות בטוחים, כגון בנוגע לצדיקים ר' אורי מסטרליסק, ר' זוסיה מאניפולי, ר' השיל מאפטה ועוד. זה היה הכלל הנעלה ביותר שנקט במחקריו על החסידות: הוא שאף להבדיל בין קודש לחול ובין אור לחושך שבתורתה ובהיסטוריה שלה.

דובנוב היה אמן ההגדרה והגדרותיו היו למושגים. הוא שהבדיל בין חסידות לצדיקות, בין הפנתיאיסמוס הדתי של ר' שניאור־זלמן מלאדי לפנתיאיסמוס הפילוסופי, בין מלחמת הדת שבין החסידים והמתנגדים למלחמת התרבות שבין החסידים והמשכילים.

את המבוא שלו לספר „תולדות החסידות" מסיים דובנוב לאמר: „בשעה שאני כותב את השורות הללו הגיעה אלי השמועה, שבאוקריינא הבולשביסטית גזרו שלטוני המקום להרוס את קבר הבעש"ט במידזיבוז וקברי נכדו ר' נחמן באומן. השלטון נתעורר לזה מצד „הכופרים באלהים' מבני ישראל, שאולי יש בהם נכדי נכדיהם של אותם הצדיקים". אולם המצבה הרוחנית, אשר הקים דובנוב לבעש"ט, לתלמידיו ולתלמידי תלמידיו לא תמחה לעולם ותונצח לעד בתור אחד הפרקים הנעלים בדברי ימי עם עולם.

ד"ר נ. מ. גלבר

קשרי גליציה-דובנוב

מה היה מצב ההיסטוריוגרפיה בגליציה בשטח תולדות יהודי פולין בזמן ראשית פעולתו המדעית של שמעון דובנוב?

בשנות 1860—1894 עבדו בשטח ההיסטוריה היהודית-פולנית שני סוגי היסטוריונים:

א. היסטוריונים בעלי השכלה יהודית-תורנית, מחוסרי השכלה מדעית כללית, שהשתמשו ברובם המכריע רק במקורות עבריים — כגון פנקסי-קהלות, שו"ת, ספרי דרוש ומוסר ונוסחאות-מצבות.

נציגיהם הקלאסיים היו:

1. גבריאל סוחוסטאָב, מחבר ספר „מצבת קודש" ב-4 קבצים ובהם העתקות מצבות בבית העלמין הישן בלבוב (לבוב 1860—1869).

2. ר' חיים נתן דמביצר (1821—1893), מחבר ספר „כלילת יופי"; חלק א': תולדות רבני לבוב (קראקא תרמ"ח—1888). חלק ב': תולדות הרבנים בפולין וליטא (קראקא 1893); ג': „מכתבי בקורת" בעניני הועדים דארבע ארצות בפולין (קראקא 1892).

3. שלמה בובר (1827—1906), מחבר: א) „אנשי-שם" (לבוב תרנ"ב); ב) „קריה נשגבה היא העיר זולקווא" (קראקא תרס"ב). שני הספרים מכילים נתונים ביוגרפיים של הרבנים, ראשי מתיבתא, מו"ץ, דיינים, מגידים, פרנסים ומנהיגים בלבוב ובזולקאָב וגם קטעים מפנקסאות לבוב וזולקאָב.

4. פייבל הירש וַאטשטיין (1859—1924), תלמידו של חיים נתן דמביצר, הרשפע מדרך חקירתו של מורו וחקר את תולדות יהודי קראקא. פרסם מקורות — תעודות — מפנקסי קהלת קראקא „ביקור-חולים" לתולדות יהודי פולין: א) „דברים עתיקים" (קראקא 1900); ב) „מפנקס הקהל בקראקא" (ברסלאו 1901); ג) „קדמוניות מפנקסאות ישנים"; ד) „לתולדות גדולי ישראל"; ה) „לתולדות ישראל וחכמיו בפולין"; ו) „תולדות אנשי-שם בקראקא", ומאמרים ב„המגיד", „אוצר הספרות", „המצפה", „אשכול", „השלח".

5. חיים דוב פרידברג (1876—1961), מחבר „לוחות זכרון לתולדות חכמי קראקא ורבניה" (1897), כתב מחקרים לתולדות המשפחות לנדא, הורוויץ, שור ועל הדפוס העברי. עיקר עבודותיו מוקדש לביבליוגרפיה העברית.

חוקרים אלה השקיעו מאמצים רבים בחקירות והעלו חומר רב, אולם בלי שום שיטה מיתודולוגית מדעית, לא הבחינו במאמריהם וספריהם בין דבר חשוב ובלתי חשוב, בכל מימצא ומיסמך ראו מקור היסטורי חשוב.

למרות הליקויים המתודולוגיים תרמו חוקרים אלה תרומה גדולה לקידום החקר ההיסטורי ואיפשרו להיסטוריונים הבאים, שניצלו את החומר במחקריהם, להקים על אבני היסוד שקבלו מהם, היסטוריוגרפיה מותאמת לצרכי המדע ההיסטורי.

ב. לסוג השני שייכים היסטוריונים בעלי השכלה כללית ואף אקדמאית, בקיאים במתודולוגיה של המחקר המדעי.
נציגיהם בתקופה המדוברת:

1. ד"ר לודביג גומפלוביץ (1838—1909), פרופיסור למשפטים ולסוציולוגיה בגראַץ, פנה עוד בשנים 1861/62 ב„יוצ'ענקא" (שבועון) הורשאית בקריאה לאסוף חומר לתולדות יהודי פולין והדגיש את הצורך לארגן בעזרת הקהלות ארכיון כללי לתולדות יהודי פולין. פרסם ביוצ'ענקא 1862/1863 שורה של מאמרים היסטוריים על „חוקי היהודים בפולין".
מאמרים אלה הרהיב ופרסם בשנת 1867 ספר מיוחד: Prawodawstwo Polskie względem Żydów (Kraków 1867), מחקר מבוסס על המקורות הפולניים. דובנוב העריך מאד את הספר כמחקר יסודי חשוב מאד להכרת הצד המשפטי־התחוקתי. גומפלוביץ שהתעניין מאד בבעיה היהודית בפולין — כמובן בכיוונה להתבוללות בעם הפולני — כתב מאמרים היסטוריים ובשנת 1876 הוציא לאור ספרון על „תכניתו של המלך סטניסלב אוגוסט פוניאטובסקי לתיקון היהודים" Stanisława Augusta: Projekt reformy żydowstwa polskiego (Kraków 1867).

2. נחמיה לאַנדאַס (1833—1899), היה מורה דת, אח"כ מנהל בית הספר היסודי ע"ש תאדאַוש צאצקי בלבוב ומשנת 1891 מפקח על בתי הספר היהודיים בגליציה מקוץ הבארון הירש. התענין בתולדות היהודים, כתב בפולנית ספר לימוד על תולדות־ישראל (2 כרכים), אסף תעודות לתולדות יהודי פולין ופרסם מאמרים עם תעודות לתולדות קהלות סטאניסלבוב (ב„בן־חגגיה") בוליחוב (ב„אלגעמיינע צייטונג דעס יודענטומס" וכן ב„איזראַליט" הלבובי של הארגון היהודי הפוליטי הראשון בגליציה „שומר ישראל". במספר מאמרים דן על הצורך להקים מוסד לאיסוף תעודות ומיסמכים היסטוריים, אולם בלי תגובה מצד הגורמים הציבוריים.

3. מאקסימיליאַן אַרנסט גומפלוביץ, בנו של לודביג (1864—1897). היסטוריון פולני ידוע במחקריו היסודיים לתולדות פולין בימי הביניים. כתב גם ספר בתולדות יהודי פולין: „ראשית הדת היהודית בפולין" Początki religji żydowskiej w Polsce, Warszawa 1903) בו הוא טוען שיהודי פולין באו לא ממערב אלא ממזרח עוד בתקופה טרום־נוצרית. הוא עורר את ד"ר משה שור לעסוק בחקר תולדות יהודי פולין.

4. ד"ר יחזקאל קאַרו (1844—1915) בנו של הרב יוסף חיים קארו בוולוצלאסק (1800—1895) ואחיו של ההיסטוריון הידוע פרופ' ד"ר יעקב קאַרו (1835—1904), היה משנת 1891 רב ומטיף בלבוב. כתב מונוגרפיה על תולדות יהודי לבוב בימי פולין העצמאית (עד 1772) Geschichte der Juden in Lemberg (1891) על יסוד חומר ארכיוני ויהודי.

יש להזכיר פה גם את ההיסטוריון היהודי הידוע בוינה ד"ר גרשון וולף (1823—1892) מהחוקרים היהודיים הראשונים שעבד בארכיונים מלכתיים בוינה ופרסם בשנים 1860—1880 מחקרים בעלי־ערך ותעודות לתולדות יהודי גליציה בראשית השלטון האוסטרי.

לא נזכיר את המחקרים של ההיסטוריונים הפולנים לא־יהודים בגליציה שפרסמו חומר לא מעט מארכיונים ממלכתיים, עירוניים, ארציים ופרטיים — ביחוד מאחוזות האצילים — לתולדות יהודי פולין ביחוד ברייסין, כגון ד"ר צ'ולובסקי, יאבלונובסקי, לוזינסקי, קיצאַבא, יאוורסקי, פרוהאסקה, פאזדרו ומחברי מונוגרפיות על ערי־גליציה.

אין להכחיש שהאינטליגנציה היהודית ברובה התיחסה באדישות לכל פירסומים ופעולות אלו.

רק עם התעוררות התנועה הלאומית־הציונית החל משנת 1880 גדלה בנוער היהודי ביחוד האקדמאי התעניינות בתולדות ישראל. בארגוני הנוער הגימנסיסטי ובחוגי תלמידי האוניברסיטאות התחילו עוד בשנים 1884—1893 לארגן קורסים להיסטוריה יהודית ולעודד איסוף ושמירת חומר תעודתי הנמצא בקהלות, מוסדות ובידים פרטיות — דבר שבאותו הזמן דרש גם שמעון דובנוב ברוסיה במאמרו אל הציבור היהודי ברוסיה „ע"ד העבודה המשותפת לקבוץ חומר לתולדות היהודים ברוסיה"[1]) ובשנת 1892 בקונטרסו „נחפשה ונחקורה" (אודיסה 1892), המוקדש לזכרון נשמת סבו (של דובנוב) ר' בן־ציון דובנוב.

פרופ' משה שור היה הראשון מבין חוג האקדמאים הציוניים בגליציה שבחר לנושא עבודת הדוקטור שלו אחד הפרקים החשובים ביותר בתולדות יהודי־פולין — הארגון הקהילתי.

ביוזמתו ובעזרת הארגונים הציוניים עם בטאונם הפולני „פשישלושץ" נעשו גם מאמצים ע"י האינטליגנציה האקדמאית בערים ובעיירות, שהושפעה כבר מהסיסמאות הלאומיות־הציוניות, שהקהלות תרכזנה בידיהן את שרידי הפנקסאות, תעודות היסטוריות שהיו מפוזרות בידי הרבנים, הדיינים או פרנסי הקהלה — אולם המנהיגות היהודית השלטת בקהלות ובמוסדות היתה מחוסרת כל הבנה וגם מבחינה אינטלקטואלית בלתי מעונינת ביסוד ארכיונים, מוזיאונים.

אך עם כניסת יסודות לאומיים להנהלות הקהלות נעשו נסיונות בשטה זה. אולם כבר היה מאוחר, כי החומר התעודתי ברובו לא היה כבר קיים.

מתעודות הקהלה בלבוב לא נשארו מיסמכים מלפני 1772 והתעודה העתיקה ביותר היא משנת 1792. מהפנקסאות מתקופת פולין נשארו רק דפים בודדים, שנאספו בכרך אחד ונמסרו לספרית הקהלה.

יותר טוב היה המצב בקהלת קראקא. הארכיון העשיר של הקהלה נשרף בשנת 1655. מה שניצל רוכז באוסף שהיה קיים עד פלישת היטלר לפולין.

פנקסאות יחידים היו נמצאים בפשמישל, דרוהוביץ, ברודי. נשארו רק חפצי בתי הכנסת העתיקים בקהלות מספר שהוצגו בתערוכה הארצית הגליצאית של דברי חפץ עתיקים שהתקיימה בשנת 1894 בלבוב ונרשמו בקטלוג מדעי[2]). יותר טוב היה המצב בשטה הספריות: קהילת לבוב וקראקא קיימו ספריות יהודיות טובות.

כך היה המצב ונשאלת השאלה האם ועד כמה היו ידועים לחוקרי גליציה המבצעים שדרש מארגן המדע ההיסטורי ברוסיה שמעון דובנוב במאמריו לקידום החקר בתולדות יהודי פולין, ליטא, ורוסיה, ובאיזו מדה השפיע על ההיסטוריונים היהודים בגליציה?

מחוקרי גליציה הראשונים עמד בקשרים עם דובנוב שלמה בובר. הוא שלח בשנת 1895 לדובנוב את ספרו „אנשי־שם".

דובנוב ענה לבובר ב־25.10.1895[3]) במכתב, בו הודה לו על משלוח ספרו, שהיה כבר בידיו, כי „היגעתיו תיכף כשיצא לאור עולם, בכל־זאת יקרה לי תשורתך כאות זכרון מחכם זקן אשר זה ימים כבירים הנני שותה בצמא את דבריו. חומר רב מצאתי בספרו לקורותינו בפולין ורוסיא".

---

1) Woschod 1891, XI.

2) Katalog wystawy starożytności we Lwowe w roku 1894. Lwów 1894.

3) נדפס ב„ספר שמעון דובנוב", בהוצאת „אררט" תשי"ד, מדור אגרות דובנוב, עמ' 340, מס' ע"ו.

במכתבו התאונן דובנוב שארכיוני הקהלות „הולכים לטמיון" בניגוד לארכיונים הכלליים. הוא הבטיח לו לכתוב ב„ווסכוד" מאמר על ספרו.

ב־21 ביוני 1897 יצא דובנוב מאודיסה לשווייץ דרך פודוליה וגליציה. „גליציה עניינה אותי והחלטתי לעשות לכל הפחות תחנה קצרה בלבוב ובקראקא"[4] לדובנוב היתה קרבה משפחתית לעיר לבוב. אחד מאבות משפחת אביו ר' יהודה יודל בר משה מלובלין נבחר בשנת 1667 אחרי מותו של הגאון ר' דוד הלוי בעל „טורי זהב" לרב וראש מתיבתא בקהלת לבוב מחוץ לעיר, וישב על כס הרבנות עד שנת 1687.

בנו ר' יוסף יוסקי, שהיה גם מספר שנים בלבוב, היה משנת 1687 עד פטירתו בשנת 1706, רב בדובנא. להנצחת זכרו כרב בדובנא בחרו אבות אבותיו של שמעון דובנוב בשנת 1804 לשם המשפחה „דובנוב".

כפי שלמדים מספר זכרונותיו התרשם דובנוב מאד מההווי היהודי בגליציה וביתוד בשנת 1804 את שם המשפחה „דובנוב".

„הרובע היהודי הישן בלבוב עשה עלי רושם כביר. המאה הי"ז חיה פה עוד בסימטאות הצרות ע"י המאה הי"ט. כתבתי ביומני: „אתמול בערב בקרתי באחד מבתי המדרש החסידיים בזמן התפלה: אי־סדר דחוק, רעש קולות, נהימה מוזרה במקום הזמרה, לכלוך, אויר דחוס. הנסיעה ברכבת ללבוב, הובילה אותי על פני זלוצוב, זבאראז' ומקומות היסטוריים אחרים של החסידות. בעברנו את היערות, נקיקי ההרים, היה נדמה לי שאני רואה חזון: בעש"ט המתפלל בתוך הטבע ומקבץ עשב־סממנים, או את צללי מיכאל מזלוצוב, וולף מזבאראז' ואחרים. האם לא הרדימו הם למאה שלמה את ההמון האפור הזה בקאפוטות עם האבנטים הרחבים". ולא בלי מרירות הודיתי ביומני: „אני מרגיש את עצמי פה כזר. הרגשה כזו במשכן היסטורי מפורסם של אחי מוזרה, אולם הקשר שלי עם השרידים החיים האלה של העבר כה מעט הוא מבחינת השפה והמושג, שרגש הזרות מתגנב שלא מדעת לתוך הלב"[5].

ד"ר משה שור היה הראשון מההיסטוריונים היהודיים בגליציה שקרא את מאמריו ההיסטוריים של דובנוב בכתבי העת הרוסיים.

הוא גם הראשון שהשתמש בהם לעבודת הדוקטור שלו על „ארגון היהודים בפולין". Organizacja Żydów w Polsce od najdawniejszych czasów do r. 1772 (Lwów, 1899) בה נתן את התיאור הכללי הראשון על הארגון הקהילתי והתהוותם של הועדים הארציים. ספרו נשאר עוד היום, לאחר התקדמותה הרבה של ההיסטוריוגרפיה לתולדות יהודי פולין, המחקר המופתי, בעל ערך יוצא מן הכלל מבחינת הקונסטרוקציה, שימוש במקורות ותאור הנושא. הוא נדפס ברבעון ההיסטורי הפולני החשוב ביותר Kwartalnik historyczny כרך XIII ואח"כ בצורת ספר, שנתקבל ע"י הבקורת הפולנית בהערכה יוצאת מן הכלל. ד"ר שור הוזמן גם להרצות על תולדות יהודי פולין בכינוס השלישי של ההיסטוריונים הפולנים (לא־יהודים) שהתקיים בקראקא בשנת 1900, שנה אחת לאחר צאת ספרו[6].

במחקרו מצטט שור בפרק המדבר על „המבנה הקהילתי" את התקנות מרוסיה הלבנה שדובנוב פרסם בווסכוד 1894, חוב' II[7], וכן בפרק על „סוגי הועדים" את מאמרו Oblastnije kahalnije sejmy. שנדפס ב„ווסחוד" 1894, חוב' IV[8].

---

4) ספר זכרונותיו בתרגום הגרמני Mein Leben, Berlin 1937, p. 109.

5) עי' „ספר חיי", ע"ע 109—110.

6) Historja Żydów w Polsce, Referat wygłoszony na trzecim zjeździe historyków polskich w Krakowie 1900 (4 עמודים).

7) Schorr: Organizacja Żydów, p. 20.

8) Organizacja Żydów, p. 62.

הוא מצדיק גם את השקפתו של דובנוב[9]) בענין מעמדו של הועד דארבע ארצות בנימוק שמאזוריו עמד כח אחר מאשר יהודי — מדובר פה על איסור הועד (משנת 1581) להחזיק חכירת מס־משקאות, מטבעיה, מכרות מלח ומסי־מכס — ואין להניח שהועד מרצונו וביזמתו הוא היה אוסר על בני עדתו איסור כזה — ע"כ מאשר שור את השערתו של דובנוב שהיוזם — היא האצולה או אפילו הסיים הפולני.

בהזדמנות זו מציין שור ש„המאמר המצוין" הזה של דובנוב הוא אחד הפרקים מסדרת מחקריו על יהודי פולין.

בפרק על ועדי המדינות[10]) מציין שור, שעל פעולותיהם מדבר בפרוטרוט דובנוב בשני מאמריו על : Oblastnije kahalnije sejmy.

מתוך הערכה והוקרה שלח לו הדוקטור הצעיר — כנראה זמן קצר אחרי הדפסת מחקרו — את ספרו.

מתוך מכתבו של דובנוב מאודיסה אל שאול פנחס רבינוביץ (שפ"ר) מיום 27.2.1900 (לפי הלוח הרוסי) למדים שדובנוב העריך את ספרו של ד"ר שור הערכה עמוקה. הוא כותב לשפ"ר :

„הד"ר שור בלבוב כבר שלח לי את ספרו Organizacja ומצאתי בו לשמחתי פרקים כתובים בסגנון מדעי ומצוינים ברוחם המתאים למקורי היסטוריה. מימי גומפלוביץ (לודביג) לא הופיע בספרות הפולנית ספר קטן אך רב הערך כזה — וכבר כתבתי למחבר הצעיר וזרזתי אותו לעבוד במקצוע זה, כי לפניו נפתחו שערי איזה ארכיבים בגאליציה ויש תקוה כי בו נמצא פועל הגון במקצוע החביב לנו. גם עוררתיו ליסד חברה לחקירת ההיסטוריא שלנו בגאליציא. והוא הבטיח להקדיש כוחותיו למטרה זו"[12]).

עד כמה הערין דובנוב את ספרו יש לראות שבשנת 1900 הדפיסו את התרגום הרוסי ב„ווסכוד". מאז עמד ד"ר שור בחליפת מכתבים עם דובנוב. הוא נשמע לעצתו והמשיך בעבודתו, פרסם בשנת 1903 את המונוגרפיה על הקהילה בפשמישל שהוכתרה ע"י האוניברסיטה בלבוב בפרס וואולברג.

כפי שספר לי ד"ר שור ז"ל השתדל גם ליסד בלבוב חברה היסטורית — אולם לא הצליח. הזמן היה עוד מוקדם, אולם השפיע על מאיר בלבן, שהתענין בהיסטוריה, לעזוב את הפקולטה למשפטים ולעבור ללמוד היסטוריה.

אבל הוא בעצמו עזב את המקצוע ההיסטורי. כשנתגלה בשנת 1902 הקודקס של חמורבי, החליט להתמסר לחקר מזרחני ונסע כסטיפנדיסט של המיניסטריון האוסטרי לחינוך והשכלה לברלין ושם השתלם במזרחנות. דובנוב עודד אותו לא לעזוב את תולדות יהודי פולין ולהמשיך. אולם ד"ר שור לא נכנע — אמנם קיים עוד קשרים רופפים עם חקר יהודי פולין ובשנת 1909 פרסם ב„ירייסקאיה סטאריגא"[13]) את אוסף כתבי קיום הכלליים של יהודי פולין מתוך הסיכום המקורי (Sumarjusz) — היחידי שהיה קיים, — של פריבילגיות, שהמלך סטניסלב פוניאטובסקי העניק ליהודי קראקא בשנת 1765, עם מבוא מפורט.

בהיותו עוד בלבוב התחילו ביזמתו של שור, תלמידיו — הוא היה בשנים 1899—1902

---

9) ע' 67 שור מצטט את מאמרו של דובנוב בווסכוד 1894, כ' 9, ע' 111 — Historiczeskija soobszczenja.

10) ע' 77.

11) Woschod 1894.

12) „ספר דובנוב", ע' 397, מספר קנ"ב.

13) כרך I, ע' 247—264, כרך II, ע' 76—1000, 223—246. את המבוא פרסם בגרמנית ב־ Festschrift Adolf Schwarz, Wien 1917, p. 517—538.

מורה־דת בגמנסיה ובסמינריון למורים הממשלתי בלבוב — להתענין בתולדות ישראל ומספר מהם התמסר אח"כ למדעי היהדות.

במיוחד הושפע ממנו בלבן והתחיל לקרוא — בעזרת ידיעותיו בשפה האוקראינית — את מחקריו של דובנוב לתולדות יהודי פולין שיצאו לאור ברוסיה.

בהזדמנות זו כדאי להזכיר, שבלבן היה בשנים 1897—1899 כסטודנט צעיר ב„פשי־שלושץ" (השבועון הציוני בפולנית בלבוב) המגיה שלא עמל"ם. מזמן לזמן כתב גם מאמרים פובליציסטיים. אולם העורך, אדולף שטאנד, ראה שהוא מוכשר יותר להיסטוריה ועודד אותו לכתוב מאמרים בשטח זה. את מאמריו ההיסטוריים הראשונים של בלבן פרסם שטאנד בשנת 1902—1903 בשבועון הציוני הלבובי „ווסכוד"[14]). בשנת 1903 — בזמן שחקר את תולדות יהדות לבוב — פנה בלבן ל„חברת מפיצי השכלה" בפטרסבורג בבקשה לשלוח לו את ספרו של סרג'י ברשדסקי „ליטובסקיה יבריי" ואת „רוסקיי־יעוורעיסקי ארכיון". הוא קבל את הספרים המבוקשים וגם כרכים אחדים של „ווסכוד" והתחיל להתעמק במחקריו של דובנוב.

השפעה מיוחדת התרשמה בחוגי האינטליגנציה היהודית בגליציה מדובנוב בשנת 1898 כשיצא לאור בהוצאת ש. קאלוואריי בברלין ספרו בתרגום הגרמני בידי ישראל פרידלנדר Die jüdische Geschichte. Ein Geschichtsphilosophischer Versuch.

שמו של דובנוב נתפרסם בחוגים רחבים מחוץ לחוג המצומצם של ההיסטוריונים. בקורסים לתולדות ישראל שהיו קיימים בחוגים החשאיים של גימנסיסטים ובאגודות תלמידי־האוניברסיטה נעשה הספר הקטן לספר־מבוא ללימוד היסטוריה יהודית.

האינטליגנציה הציונית לא התרשמה ביחוד מפרסום התרגום הגרמני המקוצר של שני המכתבים הראשונים על היהדות הלאומית מספרו על היהדות הישנה והחדשה, שנתפרסמו ב„ווסכוד" 1897 (XI) 1898 (I), בשם: Die Grundlagen des Nationaljudentums, Berlin 1905 מתורגם בידי ד"ר ישראל פרידלנדר.

הירחון הציוני „מוריה" בלבוב הגיב מיד על הספר במאמר[15]). כותב המאמר לא הסכים לדעותיו בנוגע ליחס היהודים לגבי המדינה, בה הם מתגוררים ואינם רואים את עצמם כבני אומת המדינה, וכן לתיזות שלו על האוטונומיה הלאומית, שלפי דעת סופר „המוריה" אף פעם לא תוכל לפתור את הבעיה היהודית. אפילו במקרה שישיגו את האוטונומיה הלאומית אזי תהיה היא רק עזרה ותופעה זמנית. מסקנותיו של דובנוב עומדות לפי כותב המאמר, בסתירה מוחלטת לעקרונות הציונות, ביחוד אמונתו שההומניזם וההשכלה יעזרו להשגת שוויון־הזכויות ליהודים.

„דובנוב ההיסטוריון והפובליציסט המצויין — כותב הוא — בא לידי טעותם של כל קודמיו שטפלו בבעיה היהודית, בחידוש הדעה שיש לצפות לתהליך האבולוציוני של האומות". „הטעות השניה שלו, שמסתפק בדרישותיו בזכויות מעטות ואינו דורש דבר שיפתור את הבעיה היהודית פתרון רדיקלי — מדינה יהודית בא"י".

הגם שהספר מכיל דברים חיוביים ביחוד החלק המדבר על ההתבוללות, יחסים הדדיים שבין נוצרים ויהודים, אינו מוסיף לבירור הפרובלימטיקה היהודית.

אולם „מוריה" לא הסתפקה בתרגום הגרמני. בשנתון 1907 פרסם ירמיהו פרנקל, שהיה חבר המערכת ושלט בשפה הרוסית, תרגום פולני של המכתב הראשון מספרו של

---

(14) Zajazd żydowski, Wschód, 1902, Nr. 113;
Z zamierzchłych czasów, Wschód, 1903, Nr. 115.

(15) Moriah 1906, p. 270—274.

דובנוב Pisma o starom i nowom jewrejstwie שנדפס בשם: O jewrejskom duchowno-istoriczeskom nacionalismie.[16]

למרות עמדת הירחון „מוריה" ראו רבים בדובנוב את ההיסטוריון והתיאורטיקן המובחר של הלאומיות היהודית.

בינתיים נתהדקו הקשרים בין דובנוב לבין דור החוקרים הצעירים שקם בגליציה.

ד"ר מרדכי (מרק) וישניצר, שעבר בשנת 1907 לפטרבורג, נכנס למערכת האנציקלופדיה הרוסית־היהודית, השתתף בקביעות ברבעון „יברייסקאיה סטארינא", הכיר יפה את דור ההיסטוריונים בגליציה — משה שור, מאיר בלבן ויצחק שיפר שנתפרסמו בשנות 1906—1909 במחקריהם ושלשתם עוטרו ע"י האוניברסיטה הלבובית בפרס וואָלבּרג בעד ספריהם המבוססים על מקורות ארכיוניים.

גם דובנוב העריכם והיה מעונין לרכוש את השתתפותם ביחוד ב„יברייסקאיה סטארינא", החל מצאתה בשנת 1909.

ד"ר וישניצר התקשר אתם ובזמתו התחילו לשלוח מאמרים וערכים לאנציקלופדיה היהודית־רוסית ול„ייברייסקיה סטארינא". בין דובנוב ובלבן התחילה חליפת מכתבים ערה בעניני המחקרים והחיפושים בארכיונים שנמשכה עד פרוץ מלחמת העולם.

אחד המשתתפים האחרונים מגליציה ב„יבר. סטארינא" היה כותב מאמר זה עצמו. במאי 1914 שלחתי ליבר. סטארינא מאמר על „רב המדינה בגליציה" קבלתי באמצעותו של ד"ר וישניצר, שתרגם את מאמרי מגרמנית לרוסית, מכתב מאת דובנוב בו עודד אותי לאסוף בארכיוני וינה וגליציה חומר לתולדות יהודי גליציה ולהכינו לכתיבת ספר. ביולי 1914 שלחתי שוב מאמר על המצב הכלכלי של יהודי פולין במאות 17—18 על יסוד החומר בארכיונים הפולניים ושו"ת. מאמרי על רב המדינה נדפס אך בדצמבר 1914 — כבר בימי המלחמה[17], אולם כתב היד של מאמרי השני הלך לאבוד ולי לא נשאר אפילו העתק.

בימי המלחמה ואחריה נותק הקשר עם רוסיה. מתוך העתונים נודע על יום הולדתו הששים. מוקירו פרופ' ד"ר משה שור פרסם ביאנואר 1921 מאמר עליו ב־"Nowy Dziennik" בקראקא שנדפס גם ב„הצפירה" הורשאית (פברואר 1921 גל. 24, 30, 36).

כשהצליח דובנוב לעזוב את רוסיה הסוביאטית ולהשתקע בברלין חודשו הקשרים שלו עם ההיסטוריונים מגליציה. ד"ר בלבן ביקר אצלו עוד לפני בואו לברלין — בברזנו, ע"י דאנציג ביולי 1922[18]). אח"כ בכל פעם כשהיה בא לברלין בילה אתו שעות בשיחות על ענינים מדעיים[19]).

בינואר 1926 בקר אצלו פרופ' ד"ר משה שור והזמינו להרצות במכון למדעי היהדות בורשא שהוקם אז. אולם דובנוב הוכיח לו „באריטמטיקה" שהשנים אינן מספיקות לו לסיים את עבודותיו הנחוצות[20]).

---

16) ווסכוד 1897, בתרגום הפולני: "Zasadnicze pierwiastki nacionalizmu żydowskiego', Moriah 1907, p. 144—153.

17) Oblastny rabinat w Galicji (1776—1786); Jewrejskaja Starina 1914, t. VII, p. 305—317.

18) S. Dubnow: Knyga Żyzny, t. III, N.Y. 1957, p. 12.

19) בספר זכרונותיו כרך ג' כותב דובנוב ב־31/8, 1927, ע' 73: „שני ערבים שיחה מדעית עם בלבן מורשא".

בדצמבר 1927 שוב היה בלבן בברלין, הוא הכיר באמצעותו את רבידוביץ והציע ל„עיינות" ולהוצאת שטיבל כמה מספריו לפרסום. „ספר דובנוב", אגרות דובנוב, ע' 428, מספר ר"ב.

20) III, p. 68.

כך חודשו קשריו עם החוקרים הותיקים.

בקרב החוקרים הצעירים שעלו לזירת ההיסטוריוגרפיה היהודית הלך וגדל מספר אוהדיו ומוקיריו, שנטו לתפיסתו במדעי ההיסטוריה — פרט ליחידים שראו בהשקפתו תפיסה בורגנית וקבעו שדובנוב לא הצליח לפתור אף אחת הבעיות העיקריות בהיסטוריה היהודית. לדעתם לא הבין להתפתחות הדיאלקטית של האגושות המתגלית. אולם על־אף דבקותם במאטריאליזם המרכסיסטי לא יכלו להעלים את חשיבותו וכוחו בחקר תולדות יהודי פולין ובחקר החסידות. לא סלחו לדובנוב את האנטימרכסיזם נגדו יצא דובנוב עוד בשנות 1905—1906 בחריפות גדולה [21], וביהוד לאחר סבלו תחת השלטון הבולשביסטי עד צאתו מפטרבורג באפריל 1922.

*

אך בשנת 1931 זכיתי להכיר את דובנוב פנים אל פנים.

בשנת 1931 בקרתי עם ד"ר וישניצר ז"ל בביתו בברלין, היתה לנו שיחה ממושכת. השתוממתי שזכר כי שלחתי ב־1914 שני מאמרים ל„ייבריישקאיה סטארינא", שמהם הלך אחד לאבוד בסערת המלחמה.

הוא הודה לי ששלחתי לו באמצעותו של ד"ר וישניצר את הספרים והתדפיסים שלי, שיצאו לאור בשנים 1923—1927, וציין שהשתמש בהם בכרך השמיני והתשיעי של ספרו „דברי ימי עם עולם".

לאות תודה נתן לי כמתנה בהקדשה אישית את ספרו „תולדות החסידות" שיצא בימים ההם בתרגום הגרמני. התרשמתי מאד מאישיותו, יחסו האדיב ושיחתו הערה והמעניינת. שוחחנו כל הערב על המצב במדע ההיסטוריה היהודית. התעניין בפרסומי הועדה ההיסטורית של קהילת וינה, בה הייתי חבר, בקשני להשתדל שיקבל את הכרכים האחרונים שיצאו לאור — מפרוץ המלחמה (עזבונות של טאגליכט, תעודות של א. פשיבראד, העבריישע פובליציסטיק של ואכשטיין, טאגליכט וקריסטיאנפולר).

שאל אותי אם אני ממשיך בתולדות יהודי גליציה ועודד אותי לאסוף בארכיוני וינה את כל החומר הנמצא ולזרז את כתיבת הספר. במיוחד התעניין בחומר בספרי „פארגעשיכטע דעם ציוניסמוס (1645—1845)", איך הגעתי לנושא זה וכיצד מצאתי את החומר בארכיונים. הדגיש שקרא את מאמרי על „שאלת היהודים בסיים הפולני הגדול" שהדפסתי ב„ספר היובל" שהוגש לו ליום הולדתו השבעים (1930). היות וידע מפי ד"ר יוסף מייזל שזה פרק מספרי הנמצא בידי בכתובים על „יהודי פולין בסוף המאה הי"ח" אמר לי שישתדל בהוצאת „עייניות" שיפרסמוהו [22]. בזמן שהותי בברלין נפגשתי אתו עוד פעם בביתו וסיפר על שנותיו האחרונות ברוסיה ותכניותיו המחקריות. היה זה ביקורי האחרון אצלו. לא הזדמנתי עוד לברלין כי בינתיים עליתי ארצה. זמן ממושך עמדתי עוד תחת הרושם של ביקורי אצל דובנוב.

---

21) ראה את ספר זכרונותיו Mein Leben, p. 145—146.

22) בשנת 1932 ניהל את ד"ר רבידוביץ מו"מ, באנו לידי הסכם. בינתיים עלה היטלר ומכל הענין לא יצא כלום.

מתרגמי דובנוב

י. ל. ברוך
(עברית)

י. א. טריוש
(עברית)

אהרן לובושיצקי
(עברית)

ברוך קרוא
(עברית)

ז. ה. קלמנוביץ
(אידיש)

נחום שטיף
(אידיש)

ישראל פרידלנדר
(אנגלית)

א. שטיינברג
(גרמנית)

מ. שנדריי
(ספרדית)

מאיר בלבן

משה שור

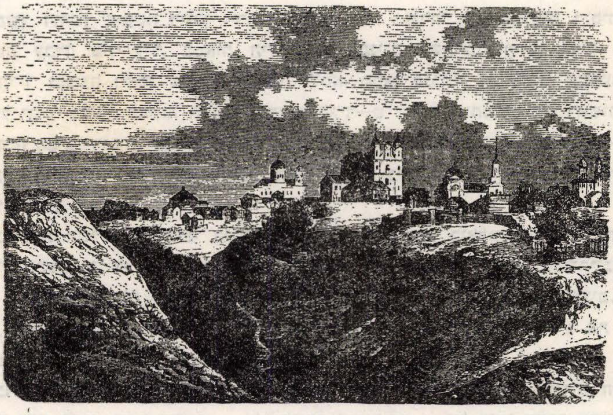
יצחק שיפר

ד"ר חיים ליפשיץ (ירושלים)

אמטשיסלאוו

(עיר מולדתו של שמעון דובנוב הי"ד)

יד ושם לקהילת הקודש אמטשיסלאוו ולקדושיה־יקיריה הי"ד.
זכר לסבי, אבי אמי, מורי ומחנכי להועיל הרב ישראל יוסף בר' משה הלוי ז"ל, ראש בית עוזיאלי.

נוף העיירה מסטיסלאוו (אמטשיסלאוו), שבה נולד וגדל שמעון דובנוב
(מתוך „ידיעות ייוו"א")

דומים הזכרונות של העבר לשלשלת ברזל, שרובה שקועה במי הים, וקיצה האחד מיטלטל על פני חולות החוף, וחוליותיה אינן סדורות, ובא האומן ומתקינה ומאחה חוליותיה, ומשהתקין קיצה שביבשה, הולך הוא ושולה קמעא־קמעא אף את החלק הטבוע במצולות הים.

כל מקום ומקום, ישוב וישוב, עיר ועיר מהווים שלימות סגנונית אחת. הנוף הטבעי והאקלים, עקבות העבר ההיסטורי הטבועים באבני המקום ובלבות אנשיו; תבנית הישוב על צורת רחובותיו ובנייניו; רוח תושביו, הלכותיהם, הליכותיהם ושאיפותיהם; משנות חכמיו ותקנות פרנסיו — כל אלה בצוותא מתלכדים ומהווים מעין „נשמת המקום" — מקום זה דווקא, ואין שני לו בכל

העולם כולו. אכן, כשם שאין פרצופיהם של בני־אדם דומים זה לזה, כך אין טיפוסיהם של ישובי בני־אדם דומים זה לזה. ישוב־ישוב — ו„נשמתו". ו„נשמה" זו היא־היא הנוסכת מ„חן המקום על יושביו" ועל מסיריו וחוקריו.

הבה ננסה לשזור חוטים־חוטים, לצרף קוו אל קוו ולהתוות את דמותה הממשית והרוחנית של זו העיר אמטשיסלאוו, ואולי בכך גם להציץ קט בחביון נשמתה.

א. אמטשיסלאוו בתוככי רייסן

העיר אמטשיסלאוו — כשמה העממי החביב בפי היהודים — או מסטיסלאוו (ובמילוי השם „מסטיסלאוול" — Мстиславль כשמה הרוסי הרשמי)[1] היתה תחומה בחבל רייסן — **היא** רוסיה הלבנה (**ביאלורוסיה**).

רייסן גבלה עם רוסיה הגדולה — מוסקוביה — ממזרח ומצפון, **עם מדינת פולין** — ממערב, **עם** אוקרינה — **רוסיה הקטנה** — מדרום. תחום זה וגבולות אלה גרמו **למאורעות היסטוריים** — מדיניים וצבאיים — **ולהשפעות תרבותיות ודתיות מיוחדות, וקבעו בהרבה את הגורל ההיסטורי ואת האופי הרוחני** — **התרבותי והדתי** — המעורב **של חבל רייסן.**

משך דורות שימשה רייסן זירה למלחמה תמה ו„קרה" בין ממלכות רוסיה ופולין, ולא פעם עברה מיד ליד. במאות הי' והי"א למניינם השתייכה רייסן לרוס הקיבית. במאה הי"ד נכבשה רייסן על ידי נסיכות ליטא. מכאן כנראה גם שורש השפעת יהדות ליטא **על יהודי רייסן. לאותה תקופה** (המאות הי"ד—ט"ז) יש לייחס **גם את ראשית ייחודה של האומה הביאלורוסית. באמצע המאה הט"ז** (1569) — **עם איחוד ליטא־פולין — הוכללה רייסן בתחום ממלכת פולין. בסוף המאה הי"ח** (1772), **בימי המלכה יקטרינה השניה, סופחה רייסן לקיסרות רוסיה.**

בתקופת השלטון הסוביטי הוגדרה רייסן כ„ריפובליקה ביאלורוסית סוביטית סוציא־ליסטית". בשנת 39 צורפו לביאלורוסיה גם חבלי המערב הביאלורוסי, שהשתייכו תחילה לפולין. במלחמת העולם השניה נכבשה רייסן על ידי קלגסי הרוצחים הנאצים, שפלשו לרוסיה, בחדשי יוני־יולי לשנת 44 חזרו הסוביטים לביאלורוסיה והקימו מחדש את הריפוב־ליקה הביאלורוסית במסגרת ברית המועצות.

ברייסן בכלל, ובעיר אמטשיסלאוו בפרט, נשתמרו שרידי העבר, תעודות היסטוריות וזכרונות זקני הדור, אשר העידו — מפי סביהם וסבותיהם — על אותו מאבק מאות השנים, שנסתיים בנצחונה של מוסקבה.

יהודי רייסן ויהודי ליטא

ליהודי רייסן הוגבלו בתחום המושב ליהודים שבאימפריה הרוסית שלושה פלכים — פלך מוהיליב, פלך וויטבסק **ופלך** מינסק.

היהודי של רייסן היה „כמעט ליטאי", אך עם גוון ושוני משלו, שאולי יקשה להגדירו בנוסחאות ובמונחים מדויקים, ושאפשר ימצא את ביטויו הפנימי ביצירות הפולקלור — בשירי עם וכיוצא בהם. דומה, שבתפיסה רחבה ניתן לקבוע, שהיתה יהדות רייסן סניף

---

1) **על אופן כתיבת שם העיר אמטשיסלאוו עי' להלן (בפרק „אמטשיסלאוו של מעלה"). מרובות הגירסות של כתיב העיר אמטשיסלאוו נוסף לנ"ל, כגון** „אמצ'יסלב", „מסטיסלאב", „מאסטיסלאוו" **ועוד.**

רב־פארות לעץ הדעת של יהדות ליטא [2]). ואמנם, מחוץ לתחומי רוסיה הלבנה היה היהודי, יוצא רייסן, מוגדר, מבחינת המנטליות שלו, במונח הכולל „ליטוואק".

בצל היערות והגנים ועל חופי הנהרות והאגמים של רייסן היו יהודים, עמלים ברובם, שהתפרנסו בדוחק מיגיע כפיהם וממסחרם הזעיר, ומהם במיוחד שמקור כלכלתם היו היערות המקיפים את העיירות, או גינות ירקות וכיוצא בזה.

שרשיו החיוניים של היהודי ברייסן — כאלה של אחיו הליטאי — הסתעפו והשתרגו בקרקע התורה וההלכה. בית הכנסת ובית המדרש היו בתי מועד לתפילה ולקביעת עתים לתורה יום־יום. שבתות המנוחה ומועדי ישראל קבעו את סגנון ההיים והווי הבית והרחוב. החדר וה„תלמוד תורה" היו בתי היוצר לנשמת הילד והנער, ומהם שהיו גולים למקום תורה — לישיבות הגדולות.

יהודי רייסן קבלו ברובם את השראתם מהגדול מאחיו, מחדש הוד התורה ותפארת לומדים בדורות האחרונים — הגאון מוילנא ותלמידיו הגדולים זצ"ל. המקום הידוע ביותר מערי מוצאם וממרכזי פעולתם היה דווקא־ברייסן — בעיר שקלוב המפורסמת: בשקלוב גם התארגנה תנועת „חזון ציון" ונתכנסו כינוסיה, ומשם יצאה הקריאה אל תלמידי הגר"א לעלות לציון [3]).

אמנם, בשולי חבל רייסן, בעיירות הצפוניות — במחוזות הסמוכים לרוסיה הגדולה שם היתה הורתה ולידתה של זו החסידות הלמדנית־ההגותית המיוחדת, האופייניות ליהדות רייסן מבחינת צירופי שכל ורגש, התבוננות ועבודה שבלב — חסידות חב"ד, מיסודו של בעל התניא, האדמו"ר הזקן, ר' שניאור זלמן מליאדי זצ"ל, וממשיכיו הגדולים האדמו"רים לבית ליובאוויץ. מכאן התפשטה תנועת חב"ד לעיירות הדרומיות של רייסן הסמוכה לאוקראינה, והלאה מזה — לארצות קרובות ורחוקות — מגדות הויסלה ועד לחומות ירושלים וחברון, ומעבר לאוקינוס האטלנטי ביבשת המערבית ועד לחופי אפריקה הצפונית.

רוחות התקופה הסוערות בעולם הכללי, ברוסיה רבתי, במיוחד ביהדות של המאה האחרונה — תנועות ההשכלה, חיבת ציון והציונות, גלי המהפכה הרוסית, ולאחר מכן — נחשולי הדמים של מלחמת העולם הראשונה, השתלטות הבולשביזם, ואחרון־אחרון האיום והנורא שבכול — נסיון „הפתרון הסופי" של הארכיליסטים הנאצי — השואה וההחרבן — כל אלה עברו־תחילה כרוחות חרישיות, ולבסוף כרוחות זועה והשמד, על פני עיירות רייסן, והשאירו אחריהן קברות אחים ואודים מוצלים מאש. אולם מעל כל אלה, תינון מורשתם הרוחנית של יהדות רייסן לעולם וזהרה לא יועם לעדי־עד.

אמטשיסלאוו במחרוזת ערים ועיירות יהודיות

העיר אמטשיסלאוו משובצת בתחום המערבי של רוסיה הלבנה, סמוך לגבול רוסיה הגדולה, והיא קרובה יחסית לעיר הרוסית הידועה בתולדות רוסיה מימיה הראשונים ועד למלחמות נפוליאון — סמולנסק [4]).

---

2) עי' אלבום „יהדות ליטא" (תמונות בתי כנסיות בליטא, שצולמו על ידי י' ד' קמזון), הוצאת מוסד הרב קוק, ירושלים תשי"ט, 256 עמ'; ועי' שם במיוחד המסה של אברהם קריב „ליטא מכורתי", המהווה הימנון נאדר בשירה שבפרוזה ליהדות ליטא וליהודי הליטאי (עמ' ז—ט"ז, יצאה גם כחוברת מיוחדת); וכן עי' כרך ראשון של „יהדות ליטא", הוצאת „עם הספר", תל־אביב, תש"ך.

3) ע' בספר „חזון וציון", תש"ז.

4) ואמנם, בימינו הוכללה אמטשיסלאוו במסגרת החבל המערבי של הרפובליקה הרוסית הפדרטיבית הסוביטית (ר.ס.פ.ס.ר.), שסמולנסק היא מרכזו האדמיניסטרטיבי והתרבותי

קשרי התחבורה והמסחר של אמטשיסלאוו הובילו בכיוון צפוני־מזרחי אל תחנת הרכבת הקרובה ביותר — היא פוטשינוק — במרחק של כששים ווירסטאות (למעלה מ־60 קילומטר) מאמטשיסלאוו[5], ומשם הלאה הובילה מסילת הברזל לסמולנסק ועד למוסקבה הבירה — מזרחה, לוויטבסק — צפונה, ולמרכזי תעשית הטכסטיל, ביאליסטוק, וורשה ולודז' — מערבה.

תחנת־ביניים בנסיעה בעגלה בין אמטשיסלאוו לבין פוטשינוק שימשה העיירה חיסלאוויץ. התזכרו את השיר העממי־החסידי: „מחאסלאוויץ ועד ליובאוויץ", שהיה מושר, כנראה, ע"י אברך חב"די בחאסלאוויץ, ש„התמרד" במשפחת חותנו ה„מתנגד", והיה נוסע, או הולך ברגל, אל הרבי לליובאוויץ.

ערים ועיירות יהודיות רבות היו סמוכות לאמטשיסלאוו, כמו מוגאסטירשצ'ינה, זאכארינו, קאדין, טאַטאַרסק, שאַמובו, ולהלן — טשריקוב, קריטשיב, קלימוביץ', פטרוביץ', חוטוביץ', שומיאץ' ועוד. ומשם הלאה — ביחוב, עיר הפלך מוהיליב על הדניפר(גם אמטשיסלאב, שהיתה עיר מחוז בתקופת האימפריה הרוסית, השתייכה לפלך זה), רוגאטשוב והומיל — דרומה; שקלוב, גורקי, ליאדי, ליובאוויץ, דוברובנה, אורשה ועוד — צפונה. כמה מהערים והערות הללו היו ידועות לתהילה בשמות רבנים, ששכנו כבוד בתוכם, או בשמות סופרים וחכמים, שנולדו או שגרו בהן.

הקשרים בין הישובים השכנים לבין אמטשיסלאוו היו הדוקים: היו אלה קשרי מסחר, ובמיוחד קשרי משפחה וחיתון, וזכורות נסיעות ברוב עם מעיר לעיר לחתונות ולשאר שמחות משפחתיות. מחרוזת הערים והעיירות הללו, ואמטשיסלאוו בכללן ובתוכן, היוותה, מבחינה מסוימת, מדינה בתוך מדינה — מלכות יהדות ריסין.

ב. אמטשיסלאוו ההיסטורית

העיר אמטשיסלאוו, שנקראה על שם אחד הנסיכים הרוסיים מסטיסלאוול, קדומת יומין היא וידועה בתולדות המאבקים שבין מוסקבה ופולין. בתבנית העיר ובסביבתה נשתמרו שרידי ההיסטוריה, שהוסיפו לאפייה ולנופה של העיר מהודם של דורות עברו. שם, מאחורי בקעה עמוקה (שהיתה ידועה בשמה „דער רוה") מתנוסס הר המצודה („שלאסבערג" — היא Замковая Гора וסמוך לה „הר השילוש" Троицкая Гора ומהעבר השני, מוקפת העיר חיל („וואל" — Вал וסוללות גבוהות מימי מלחמת השווידים.

לימים, כשאמטשיסלאוו וסביבתה נספחו לרוסיה, היא הוכללה ברשימת התארים המלכותיים, שקיסר רוסיה היה מקשר לכתרו: בפירוט תארי הקיסר במנשרים רשמיים הוא היה מכונה, בין השאר, גם כ„הנסיך דאמטשיסלאוו"

אמטשיסלאוו בתולדות ישראל; ה„מרד" ו„פוריים דאמטשיסלאוו"

מוניטין יצאו לעיר גם בדברי ימינו. ישוב יהודי היה קיים באמטשיסלאוו עוד במאה הט"ז למניינם. בראשית המאה הי"ז נזכר על קיום בית כנסת באמטשיסלאוו. בתחילת המאה הי"ח ניסו חיליו של קיסר רוסיה, פיטר הגדול, לערוך פרעות ביהודי אמטשיסלאוו. הפרעות הופסקו בהתערבותו של המלך עצמו.

יהודי מחוז אמטשיסלאוו היו מחלוצי היזמה להתישבות החקלאית ברוסיה. בראשית

---

5) סמוך למלחמת העולם הראשונה „התקרבה" מסילת הברזל לאמטשיסלאוו (התחנה הקרובה — במרחק 15 ווירסטאות).

המאה הי"ט נגזרה גזירת גירוש על רבבות משפחות של יהודים, שהתגוררו בכפרי תחום המושב ברוסיה. אז פנו חבורות אחדות מיהודי פלך מוהיליב — זבכללם ממחוז אמטשיסלאוו — לשר הפלך בבקשה להושיב אותם על הקרקע ב„רוסיה החדשה", ובעקבות פניה זו שפעו בקשות גם מחבורות יהודים בפלכים אחרים.

בימים ההם (תר"ג—תר"ד — 1844) אירע בעיר אמטשיסלאוו מאורע, שזעזע את יהודי הקהילה ואת היהדות ברוסיה בכלל, ושזכרו נשאר לדורות. המאורע ידוע גם בארכיונים של ממשלת רוסיה בשם Мстиславское буйство

היה היה הדבר בימי ניקולאי הראשון, קיסר רוסיה האכזר. תחילת המעשה, שהתגלגל והתרחב — בתגרה בשוק בין המון יהודים לבין פלוגת חיילים רוסיים, שהחרימו סחורה מובחרת מהמכס. המאורע תואר על ידי הרשות המקומית בפני שר הפלך כמרד של קהילה שלימה במלכות. הדבר הגיע לפני הקיסר, והוא ציווה לאסור את ראשי הקהילה ולמסור לעבודת הצבא כל יהודי עשירי מבני העיר, ללא הבדל גיל. כשדבר הגזירה הגיע, אבל גדול היה ליהודים, צום ובכי ומספד. בעיר השתררה אימה. רבים נחטפו ונמסרו לצבא. ראשי הקהל וטובי העיר נכלאו בבית הסוהר, כבני תערובת, וביניהם גם סבו של ש. דובנוב, ר' בן־ציון. ביהודים האסירים התעללו: גלחו את ראשם ושפמם מימין, ואת זקנם משמאל. רבים ברחו לערים אחרות.

המושיע ליהודים — שליח ד' — היה הגביר השתדלן הידוע, ר' יצחק זליקין מהעיירה מונאסטירשצ'יזה, הידוע בשמו „ר' איצלה מונאסטירשצ'ינר". הוא יצא לעיר הבירה פטרבורג, ובצוותא עם הסוחר האמטשיסלאווי ליוטין, הם התערבו, בתוקף קשריהם, בפני הגרף בנקנדורף, שהיה בימי ניקולאי הראשון ראש הבולשת הפוליטית (המכונה „המחלקה השלישית של משרד הוד מלכותו").

החקירה החדשה, שנערכה בפקודת המלך על־ידי מבקר חדש, שנשלח מפטרבורג (הנסיך טרוביצקוי), גילתה את מזימת פקידי השלטון והוכיחה, שאין יסוד להאשמת קהילה שלמה במרד. האסירים שוחררו כתום עשרה חדשים ממאסרם. המעלילים נמסרו למשפט, והטירור נפסק.

יהודי אמטשיסלאוו קיימו קבלו עליהם לצום ביום, שבו נגזרה הגזירה (ערב ראש חודש אדר) — היא „תענית רחל" — על שם רחל לבית פרומקין (מנכבדי העיר וסוחריה) — זאת האשה, שהחיילים החרימו סחורה שלה. ואילו יום ביטול הגזירה (ג' בכסלו תש"ד) נקבע ליהודי אמטשיסלאוו כיום שמחה, משתה והודיה לד' — בחינת „פורים דאמטשיסלאוו".

„ואיש לרעהו אמר: אבלו ושתו אחי,

היטיבו לבכם על גביעים וכוסות מלאי יין,

יצהלו כל עם העיר ויהללו לא—ל עליון.

קיימו וקבלו היהודים תושבי עיר מסטיסלאוו ועל בניהם

לעשות יום ג' כסלו ליום משתה ושמחה,

יום גילת ורנן, יום נפדינו מידי צר." [6])

---

6) על „מרד אמטשיסלאוו" עיין: ש' דובנוב „מפנקס הקהילה של מסטיסלאוו" במאסף „העבר", כרך א', פטרוגרד תרע"ח, ובמאסף „רשומות" כרך ד', וע' ברוסית במאמרו של ש' דובנוב בכתב העת „וואסכוד", 1899, חוב' 9, במאסף ההיסטורי היהודי־רוסי „פרז'יטויה", כרך ב' (מאמרי יוליוס האָסן וש' אנ־סקי), ובאנציקלופדיה היהודית־רוסית, כרך XI. ע' גם ב„דברי ימי עם עולם" לש' דובנוב, ספר ט', וב„ספר החיים" שלו (ספר א', עמ' 19).

פנקס קהילת אמטשיסלאוו

שיחק לה מזלה של אמטשיסלאוו, שהתנהל בה — כדוגמת קהילות עתיקות בישראל משך שנים רבות — פנקס הקהילה עוד משנות המאה הי"ז והי"ח. פנקס זה גילה הרבה מאד ממאורעותיה ומסדריה הפנימיים של הקהילה בימים שעברו.

את הפנקס גילה אחיו של ההיסטוריון, זאב דובנוב, בספריתו של זקנם, ר' בן־ציון, ואילו שמעון דובנוב פרסם את הפנקס.

אפשר מאד, שייעודו ההיסטוריוגרפי של ש. דובנוב הושרה מצללי אותו עבר היסטורי — הכללי והיהודי, שרחף על העיר, זה הר המצודה וזה החיל, בהם טייל הילד, מאותם הפנקסים הבלים של קהילת אמטשיסלאוו, שנתגלו לאחיו ולו בתקופה מאוחרת יותר. דובנוב עצמו מספר ב„ספר החיים" שלו, שתגלית זו הביאה בלבו את הרעיון לאסוף פנקסים ישנים בקהילות ישראל, ובו בזמן התגלם אצלו הרעיון לכתוב את תולדות היהודים בפולין וברוסיה — תולדות, שהובלעו אחר כך ב„דברי ימי עם עולם" שלו.

לא בכדי בחר לו ש. דובנוב כאחד הכינויים הספרותיים החביבים עליו, בשפה הרוסית — С. Мстиславский — לאמר „ש. איש אמטשיסלאוו".[7])

ויהי בימי אלכסנדר השלישי

בימי הקיסר אלכסנדר השלישי, בהתחדש שלטון הריאַקציה ברוסיה, שוב התפרסמה קהילת אמטשיסלאוו בקרב הציבוריות היהודית והרוסית, אף עלתה על דפי העתונות — וגם הפעם על רקע יחסו העוין של השלטון ליהודים. והתקופה — תקופת שלטון החוקים המיוחדים של „שמירה מעולה", שעה שניתן שלטון בלתי־מוגבל לשרי הפלך ולמשטרה, והללו הפעילו שלטון זה, ראשית כל, כדי להתעלל ביהודים.

והנה שר פלך מוהיליב דימוביצקי — שלה, לפי הקו הכללי הזה של הממשלה, הוראה לפקידי המשטרה, ללמד את היהודים פרק ב„דרך ארץ", והם צוו בפגישות עם אנשי השלטון לגלות את ראשיהם, ובדרך כלל נתבעו להתנהג ב„גימוס" בחברת נוצרים. שרי המחוז, שקבלו את ההוראה, עוד הוסיפו פירושים משלהם. הם חשו, שהיהודים נתונים בידיהם לעשות בהם כטוב בעיניהם.

גם ראשי השררה באמטשיסלאוו החליטו „לטפל" ביהודים „שלהם", כפי תפיסתם הם. ראש האצילים, הנסיך משצ'רסקי, הזמין את נציגי הקהילה, מטובי העיר, ובמעמדם של שר המחוז וסגן הקטיגור, קרא את פקודתו של שר הפלך, אף „הוסיף נופך משלו". בנאומו, שנשא בפניהם, האשים את היהודים, שהנם עוברים על החוק ואינם נוהגים לחלוק כבוד לבאי כוח הרשות. „ראש האצילים" תבע מראשי הקהילה לעקור ליקויים אלה מהשורש, ולא — יוטלו עונשי קלון על נציגי הקהילה. אז קם „איש החוק והמשפט", סגן הקטיגור, סושקוב, ופירש בפשטות את דברי קודמו „האציל": „פשוט, תקבלו מלקות בככר העיר", אף הסביר בתנועותיו, איך יממשו איום זה. באי כוח היהודים נדהמו. הם גם לא הבינו כהלכה את ההאשמות, שהטילו עליהם, ומלאו את פיהם מים.

שמעון דובנוב, ששהה אז באמטשיסלאוו, מספר ב„ספר החיים" שלו על התפקיד שמילא בפרשה זו. הוא כינס אחדים מנציגי הקהילה, עודדם שילכו יחד אתו אל „ראש האצילים", כדי להתריע על התקפתו על יהודי העיר. ואולם, בהגיעם אל משצ'רסקי, לא נתקבלו מתוך תואנה, שהוא כביכול אינו בבית.

בין כה וכה וסערת הרוחות בעיר גברה. אמיצי הלב התמרמרו, הפחדנים רעדו. אז

---

7) אף הכינוי הספרותי של בתו ס. דובנוב־ארליך הוא София Мстиславская

החליט דובנוב להשיב מלחמה שערה בנשק העתונות. הוא שלח לבטאון היהודי־הרוסי „ווסכוד", שהיה סופר קבוע בו, את תיאור התקרית האנטישמית באמטשיסלאוו. המאמר נדפס, לפי בקשת דובנוב, ללא חתימת הכותב, ואולם עורך הבטאון באותו זמן, גרוזנברג, הקדים לכתבה מאמר ראשי חריף, שהיה מכוון כלפי שרירות הלב של האַדמיניסטרציה בערי השדה. הידיעות על התקרית באמטשיסלאוו עברו מעל דפי ה„ווסכוד" ונדפסו בכמה עתונים רוסיים לרבות העתון „נובויה ווריימיה", שהיה ידוע כצורר היהודים. ומאידך גיסא, גם בעתון הליברלי „נובוסטי" נדפס מאמר נלהב נגד השערוריות באמטשיסלאוו ובערים אחרות. האינפורמציה הגיעה גם לעתוני חו"ל וחוזקה את הידיעות הקודמות על מצבם הנורא של יהודי רוסיה.

דובנוב המשיך במערכה שפתח בה. תוצאות הרעש שנתעורר והשפעת דעת הקהל היו מפתיעות. ראש האצילים וסגן הקטיגור „זכו" מאת השלטונות הגבוהים לנזיפה על כך שהגדישו את הסאה. בעלי השררה המקומית נאלצו להיכנע. סגן הקטיגור נתבקש לגשת לפטרבורג לשם הסברים והתנצלויות. הוא פרסם מכתב ב„ווסכוד", שבו ניסה להכחיש לגמרי את עצם העובדות על האיומים, שהפליט בשעת שיחתו עם משלחת הקהילה. העתון „נובויה ווּרמיה", שחזר לסורו, עמד לימינו של סגן הקטיגור ושפך אש וגפרית על הכּתב האַנונימי מאַמטשיסלאוו. ואולם דובנוב, שהשקיע מאמצי שכנוע רבים בשיחות עם נציגי קהילת אמטשיסלאוו, שהתייצבו בשעתו בפני השלטונות, הצליח להחתים אחדים מהם על גילוי דעת, שאישר את כל דברי הכתבה. על הצהרה בנוסח משלו חתם באותו ענין גם הרב מטעם של העיר.

האוירה הציבורית טוהרה. היהודים נוכחו, שאף עם השלטונות המקומיים אפשר להילחם על כבוד ישראל ולנצח.

ג. קהילת אמטשיסלאוו — בגלים הסוערים של התקופה

מאת השנים האחרונות בתולדות היהודים והיהדות בעולם, וברוסיה בפרט, היתה תקופה רבת מאורעות מבחוץ והרת חליפות ותמורות מבפנים. סערת הזמן הגיעה בשוליה גם לשעריה של העיר השקטה.

אמנם, יסודות בנין היהדות בעירנו היו מוצקים מלגו. בתי הכנסיות לתפילה ובתי המדרש לתלמוד תורה היו מלאים בימות החול, בשבתות ובמועדים מתפללים ולומדים. שירות ותשבחות של העומדים בתפילה ונגינות נוגות ומתעגעות של לומדי התורה ומתמידיה בקעו מחלונות בכנ"ס ובמד"ר — מלפני עלית השחר ועד לאשמורות הלילה המאוחרות. צפצוף קולותיהם של תינוקות של בית רבן הגיע מחלל ה„חדרים" ו„תלמודי־תורה". הילדים היו נוהגים לחזור בלילות משעוריהם אצל ה„מלמדים" לבתיהם בשירה ובזמרה, כשפנסי ניר בידיהם מאירים להם את דרכם.

אמטשיסלאוו זכתה בראשית המאה הזאת לישיבה משלה. רבנים גאונים ורועים רוחניים, ששמם יצא לפניהם מעבר לעירם, ואף מעבר למדינת רוסיה, כיהנו על כס רבנות אמטשיסלאוו. ולא לרבנים בלבד, אלא גם ליקירי אמטשיסלאוו, ראשי משפחות מכובדות וידועות שם, (וביניהם גם סבו של ההיסטוריון ר' בן־ציון דובנוב ז"ל), יצאו מוניטין מחוץ לגבול קהילתם.

רוחות ההשכלה: האוטוביוגרפיה הרוחנית של דובנוב כאב־טיפוס

ואולם קמעא־קמעא התחילו לנשב רוחות אחרות — רוחות אותו הדור, בני דור ההשכלה, ששאפו לפתיחת אשנבים אל „העולם הגדול", מהם שתבעו תיקונים בדת, מהם, שבסופו של דבר רצו לעקור את הכול.

דרך חייו של ההיסטוריון לעתיד, שמעון דובנוב עצמו בילדותו, בנעוריו ובבגרותו, יפול לשמש דוגמה מצויינת להשפעת רוחות הזמן על יליד אמטשיסלאוו זה, אפילו בתקופת חייו בעיר מכורתו זו.

לאחר למדו בארבעה „חדרים" והגיעו לגיל בר־מצוה, השקיע עצמו בספרי השכלה ובכתבי עת של אותו הזמן, נכנס לבית־ספר יהודי־ממשלתי, שנפתח באמטשיסלאוו, ושהמורה לרוסית בו היה מחניכי בית המדרש לרבנים. תקופה חדשה התחילה בחייו של דובנוב, כשעזב את תחומי עיר מולדתו ויצא לוילנא, ולאחר כך לפטרבורג, תקופה שנמשכה גם, כשהוא חזר מפעם לפעם לאמטשיסלאוו. בשנים ההן התמסר דובנוב לספרות, להיסטוריה ולפילוסופיה הפוזיטיביסטית, ששלטה אז בכפה במוחות האינטליגנציה הרוסית והמערבית. ספריהם ההיסטוריים של בוקל האנגלי, הטנר הצרפתי, דרפר ועוד, ספרים במדע החברה והפסיכולוגיה, ולאחר מכן הספרים של ה„מתקדמים" הרוסיים טשרנישבסקי וחבריו, הכתבים של הפילוסופים האנגליים מיל, בנטאם וספנסר — היוו משך שנים רבות מזונו הרוחני של דובנוב.

בחוג המשכילים באמטשיסלאוו

בעיר אמטשיסלאוו עצמה נוצר חוג משכילים, שבו השתתפו בנים למשפחות אמידות (האחים הורביץ, האחיות פריידלין, האחיות פרומקין ודובנוב עצמו). החוג היה מתכנס ב„מועדון" ב„ספרית פריידלין": היתה זאת ספריה פרטית של ספרים רוסיים, שנועדו להשאלה, אשר התקיימה בביתו של הסוחר המקומי חיים פריידלין. שתי בנותיו שימשו בה כספרניות (האחת מהן — אידה — נישאה לאחר מכן לשמעון דובנוב).

התפתחות אידיאית זו של דובנוב בתקופתו הספרותית־הציבורית הראשונה הובילה אותו להטפת תיקונים בדת ולהשקפת עולם קוסמופוליטית, השקפה, שרק ברבות הימים, עם התבססות התנועה הלאומית בעמים ובישראל, השתנתה לתפיסה לאומית־היסטוריה חילונית.

כאמור, הדוגמה של דובנוב, יליד אמטשיסלאוו, משמשת אב־טיפוס לגלגולים רוחניים של בן הדור — גלגולים, שהחלו עוד בנעוריו בבית אבא וסבא בעיר מולדתו אמטשיסלאוו.

„חיבת ציון" והתנועה הציונית באמטשיסלאוו

שמעון דובנוב נולד באמצע המאה הי"ט. תקופת התפתחותו הרוחנית חלה בשנות הששים והשבעים לאותה מאה — ערב שקיעתה של תנועת ההשכלה.

תנועת התחיה הלאומית, חיבת ציון והשאיפה לעליה וליישובה של ארץ־ישראל, שהחלה מראשית שנות השמונים, ולאחריה — תנועת הציונות המדינית — כל אלו נתנו אותותיהן, כבשאר ערים ועיירות שבתחום המושב ברוסיה, גם בעיר אמטשיסלאוו.

זכור שמו של „חובב ציון" והציוני הידוע, איש אמטשיסלאוו, ר' הלל קורובקוב ז"ל. אשר היה גם ציר בקונגרס הציוני הראשון. הוא עשה מעשה רב ונועז בשנים ההן: העלה את בנו הנער לארץ ומסרהו ללמוד חקלאות בבית הספר שבמקוה ישראל.

בימי הקונגרסים הראשונים נוסדה באמטשיסלאוו אגודה ציונית, שעם הפעילים בה

נמנו הרוקח רוזין ז"ל ועוד. מטיפים ציוניים היו מגיעים לעיר ונושאים דרשות נלהבות למען ציון בבתי הכנסיות (המטיף הציוני הידוע יבזרוב ז"ל היה איש חאסלאוויץ הסמוכה לאמטשיסלאוו).

יליד אמטשיסלאוו הוא גם העסקן הציוני הנודע, משה עוזיאלי ז"ל, בנו של תלמיד־חכם חשוב בעיר, הרב אברהם יצחק הלוי עוזיאלי ז"ל. משה עוזיאלי הצטיין בפעילותו הציונית־הציבורית והתרבותית־העברית — תחילה במוסקבה (היה המזכיר הכללי של ועד העזרה לפליטי המלחמה „ייוופו", מזכיר ועד הקהילה, חבר בהנהלת „תרבות" ועוד), ואחר כך בארץ ישראל (מזכיר ועד הקהילה העברית בתל־אביב—יפו, ממנהיגי מפלגת הציונים הכלליים ועוד).[8]

חידוש גדול היה באמטשיסלאוו בשנים ההן (בראשית המאה ה־כ') יצירת חדר מתוקן, מיסודו של המורה המחונן ר' משה ברוק־שפונוב ז"ל.[9] גם בשאר החדרים הוגבר, בצד לימוד הגמרא, גם לימוד התנ"ך, כמו בחדרו של ר' שלמה חשין ז"ל (בו למדתי גם אנכי).

עונת ה„אכסטרנים" והסטודנטים באמטשיסלאוו

השאיפה להשכלה כללית נמשכה ואף גברה בתקופה החדשה, שבה התגברה התנועה הלאומית והציונית, אך אולי עוד יותר מזה היא היתה גם תקופה של התעוררות חברתית גדולה ברוסיה. רבים מבני הנוער — מהצעירים והצעירות של אמטשיסלאוו — גלו למקומות השכלה לכרכי רוסיה, כדי להיבחן שם כנבחני חוץ („אכסטרנים"). אם ישחק להם המזל ויתגברו על הגורמה של אחוזים, שנקבעה למתלמדים יהודים, יוכלו גם להימנות עם „המאושרים", שיזכו להתקבל לגמנסיות ולאוניברסיטאות רוסיות, והיה אם יכשלו בכך — ייאלצו, בלית ברירה, לנדוד לאסכולות שמעבר לגבול רוסיה.

לימי החופש, ובפרט לחדשי הקיץ, היו התלמדים, בני אמטשיסלאוו, שבים ברוב המולה לעיר מולדתם, מהם הלבושים במדים של גימנזיסטים או סטודנטים. כפתוריהם הנוצצים, כובעי השרד עם ה„קוקארדות" והכותרות („עפאלעיטען") שעל הכתפים היו מעוררים את קנאתו של הנוער הפרובינציאלי, שעוד לא זכה ליהנות מ„זיו" ההשכלה וחיי החברה ההומים של הערים הגדולות.

אמטשיסלאוו — במעגלי המהפכה הרוסית הראשונה

אותה תקופה — של ראשית המאה העשרים ברוסיה הצאריסטית — היתה כאמור תקופת התעוררות ותסיסה סוציאלית ומהפכנית. היו אלו שנים של התהוותן ופעילותן הדינאמית של תנועות ומפלגות סוציאליסטיות וריבולוציוניות — כלליות ויהודיות.

גם באמטשיסלאוו הצטרפו חברים ואוהדים למפלגות — מהנוער האקדימאי, שחילק את זמנו בין הערים האוניברסיטאיות לבין עיר מוצאם ובני הנוער המקומי.

המאורעות הגדולים של אותו הזמן — מלחמת רוסיה—יפן (5—1904), ולאחריה המהפכה הרוסית הראשונה, הידועה בשם „מהפכת 1905", הדהדו גם בעירנו.

בגיוסי חיילים, שנשלחו למערכות המזרח הרחוק כ„בשר לתותחים", לא נעדר אף מקומם של בני אמטשיסלאוו.

---

8) עי' „קובץ זכרון למשה עוזיאלי ז"ל" (מאמרים ונאומים על חייו ועבודתו הציבורית והציונית, בהוצאת הועד להנצחת שמו של המנוח), תל־אביב, תש"ז, ק"י עמ'. ועי' בקובץ זה ביוגרפיה, שחיברתי על יסוד זכרונותי על בן־דודי זה („משה עוזיאלי ז"ל — מוצאו ודרכו בחיים" — עמ' ז'—כ"ד).

9) עי' מאמרי הנ"ל עליו ועל חדרו.

בתקופה ההיא נעשה — בהשראת ראשי השלטון המקומי והכמורה הפרובוסלבית — נסיון של פרעות ביהודי אמטשיסלאוו מצד המון עממיים וחיילים מוסתים. ההמון התחיל בשוד חנויות של יהודים, אך הנסיון נכשל בעודו באיבו, כנראה הודות לאיום נגדי של התגוננות מצד צעירי ישראל.

בעיצומן של שנות המהפכה התבלטו הניגודים בין האבות והבנים. הנלהבים שבין חברי המפלגות המהפכניות, ובפרט מחברי ה„בונד", שראו עצמם כ„נציגים יחידים של הפרוליטריון היהודי", היו „כובשים" באלימות במות של בתי כנסיות בשבתות וגואמים נאומי תעמולה מהפכניים בפני קהל המתפללים, לדאבון לבם של הרבנים ויקירי העיר, שנאלצו להבליג. יש ומגידים הגיעו מחוץ לעיר וניסו לעורר נגד התערבות נוער יהודי במהפכה הרוסית, אך הם נתקלו בהתנגדות של אנשי המפלגות והושתקו.

„לילות שימורים" היו ל„בעלי בתים" שבעיר. הם לא היו מובטחים מהתקפות פלוגות המחץ של צעירי המפלגות, אשר היו מתפרצים לבתיהם ומקיימים מסיבות לילה סוערות עם שולחנות ערוכים כל טוב „על חשבון הגביר".

שם מוזר הוקנה למסיבות אלו, השאול ממשק הלול והבית — והוא „קוואקוכעס" — כינוי באידיש לתרנגולות דוגרות. אחד מגבורי הימים והלילות ההם באמטשיסלאוו היה ידוע בשם „בלתי־מצלצל": „חאטשע פוכטשער" — לאמור: יחזקאל בעל גוף.

אמטשיסלאוו בשנות מלחמת העולם הראשונה והמהפכה הבולשביסטית

השמים, שהתקדרו על פני העולם וכפליים על פני רוסיה בתקופה הבאה, בשנות מלחמת העולם הראשונה ובשנות המהפכה הבולשביסטית והמשטר הסובייטי, שבא בעקבותיה, לא חסו גם על עירנו אמטשיסלאוו. דם חיילים — בני אמטשיסלאוו — נשפך על פני החזיתות. תנועת גייסות חיילים היתה ניכרת באותה סביבה עוד בימי מלחמת העולם הראשונה, כשהמטה הכללי של צבאות רוסיה — בהנהגת דודו של קיסר רוסיה האחרון, ראש הפורעים ביהודים בימי המלחמה, ניקולאי ניקולאייביץ, ולאחר כך, ב„ראשותו" המדומה של „הוד מלכותו" הקיסר ניקולאי השני „בכבודו ובעצמו" — היה בעיר הפלך של אמטשיסלאוו — במוהיליב שעל הדניפר.

בימי מלחמת האזרחים היו ידועים לשמצה ברוסיה הלבנה — בסביבת אמטשיסלאוו („סביבה" במובן הרחב, אם כי לא באמטשיסלאוו עצמה) גדודי הפורעים של בולאק־בולאכוביץ ואחרים למיניהם ועוררו גם מרחוק את פחדם בלב תושבי העיר.

אנשי ה„ייבסקציה" — המחלקה היהודית של המפלגה הבולשביסטית, ברובם מיוצאי ה„בונד" ומפלגות סוציאליסטיות יהודיות אחרות — עשו במיטב יכולתם, כדי להביא לשמד רוחני ודתי של הקהילה היהודית — על ידי הפיכת בתי כנסיות למועדונים, וכיוצא בזה מ„מעשי גבורתם". לא פעם הופיעו מעל דפי העתונים הקומוניסטיים היהודיים „עמעס" (שיצא במוסקבה) ו„שטערן" (מינסק) כתבות מאמטשיסלאוו על עלילות גבורי הייבסקציה, שביתרו את הבשר החי של העיר היהודית המהוללת, בתוספת אגרות דלטוריה ומלשינות על רבנים, שוחטים, גבאים ומלמדים, שכביכול עושים במחתרת את מלאכת התעמולה והחינוך הדתיים וחותרים נגד השלטון הסובייטי.

שנות האימה

התקרבו שנות האימה והשואה, שלא היתה דוגמתה בתולדות האומה למודת הייסורים והפרעות. קול מצעד המגפים של גייסות המרצחים הנאציים נשמע תחילה בחללה של גרמניה ובארצות שנכבשו על ידה, והדיהם מבשרי הרעה נשמעו בכל ארצות אירופה.

ההיסטוריון דובנוב, שהתגורר בשנותיו האחרונות בבירת לאטביה, ריגה, התגודד כנראה בשנים ההן בין תקוה ליאוש. את הכרך האחרון של „דברי ימי עולם", המגיע עד סף מלחמת העולם השניה, הוא מסיים בשאלה היסטורית־גורלית: „לאן פניך מועדות, ישראל?" ובשלאה כללית יותר: „לאן מועדות פני אירופה והאנושיות כולה", התוהות ונאבקות, כפי שהוא כותב, בין „האידיאלים של חירות, שוויון וצדק סוציאלי" — לבין הכלל „כל דאלים גבר"?

לכאורה, הוא מכריז ואומר, ש„אין אנו יכולים לשרש בנפשנו את האידיאלים של האנושות, את האמונה בהשלמתו של המין האנושי בדרך מן הבהמיות אל ההומניות", ש„ניתנה לנו למורשה על ידי נבואות המקרא על אחרית הימים", אך בו בזמן סח אז ההיסטוריון, שצפה בעין פקוחה על ההתרחשויות הנוראות היום־יומית (זה היה בחורף שנת תרצ"ח — תחילת ש' 38) בשיחה פרטית באידיש „בייזט ווינטען בושעוועט אציגנד אין דער וועלט, ווער ווייסט, צי וועלן זיי ניט אפמעקען אט דאס אלץ פון דער פלאך פון דער ערד" [„רוחות רעות משתוללות עתה בעולם, מי יודע, אם לא ימחו את כל זאת — (הוא התכוון במיוחד לבתי כנסיות בליטא, שראה בתצלומיהם) — מעל פני האדמה"][10]

חזות זו על רוחות רעות בעולם התגשמה בדם ואש ותמרות עשן, שהפכו למדבר שממה ולגלי שאיה של עצמות שרופות ערים ועיירות ברחבי אירופה. במסע ההשמדה הכללי לא נשארה לפליטה גם העיר היהודית המפוארה בדברי ימיה, ברבניה ובחכמיה, שהיתה גם מולדתו של ההיסטוריון היהודי בדור האחרון — אמטשיסלאוו. לא נודעו פרטים על קורות ההשמדה בעירנו, פרט לרשימות קלושות בעתונות הסובייטית היהודית מאותה התקופה. ווי־וי על האי קרתא דשופריא דבלי בארעא!

ד. אמטשיסלאוו כמות שהיא

„יפה נוף"; פני העיר ותבניתה

העיר אמטשיסלאוו היתה לא רק עיר היסטורית, מוקפת מצבות העבר ומתגודדת מסערות הזמן. היא היתה גם עיר יפת נוף כפשוטה.

יערות של עצי ארנים ואשוחים ושל עצי לבנה, שדות בר נרחבים וגני פירות וירקות, שהובילו לכפרים סמוכים, סובבוה. נהר קטן ויפה — ויכרה, Bexpa שהשתפך לנהר סוז'. פלג של נהר דניפר הגדול — חצה בין העיר לבין פרבר הפודול שמעבר לנהר.

בתוך תוכה היתה אמטשיסלאוו עיר פרובינציאלית שקטה ונקיה. היא שמרה שנים רבות על צורתה הישנה. במרכז העיר השתרע הגן הישן — ה„בולבר" על שדרותיו, שאורות וצללים השתעשעו בהן חליפות בצהרי היום. גן „הבולבר" היה מוקף בתי יראה פרבוסלבייים, בעלי כיפות צבעוניות, ובראשם ה„סובור". לידו חסתה גם ה„בורסה" — סמינר לפרחי כמורה, שהיתה סגורה מעין זר בגדר אבנים גבוהה. הרחק, מהעבר השני, הסתתר בצל גן עבות ה„קוסציול" — כנסיה פולנית עתיקה, עם זגוגיות מגוונות בחלונותיו.

---

10) בשיחה עם הסופר י'ד' קמזון (ע' בהקדמתו לאלבום „יהדות ליטא", הוצאת מוסד הרב קוק, ירושלים תשי"ט).

הכנסיות הנוצריות היוו ביטוי ארכיטקטוני מובהק להתגוששות הדתית שבין הדת והאוכלוסיה הביאלורוסית־הפרבוסלבית המרובה מחד גיסא, לבין הדת והאוכלוסיה הפולנית־הקתולית המעטה מאידך גיסא. (ההבדלים בין שני סוגי האוכלוסיה הנוצרית ניכרים היו ברחובה של עיר גם ב„חיתוך הלשון" — זה ריבוי ה„פתח" בתנועות, והיגוי ה„גימל" כ„ה".

בין אלה ואלה שכן כבוד, להבדיל — ה„שולהויף" — חצר בתי הכנסיות: בית הכנסת הגדול של „הקהל" („קהל'שער שול"), בית כנסת „לויה", ושם הלאה היו מפוזרים בתי כנסיות „פועל צדק", „בית כנסת של שרה" („שרה'קעס שול") ועוד. באחד הרחובות מצא לו מקלט גם „שטיבל של חב"ד, אשר היה שונה משאר בתי כנסיות, שבהם היו מתפללים נוסח אשכנז. לא בתפארתם החיצונית ולא בגינוני טקסיהם, כי אם בהוד הפנימי המאופק, שהיה דחוס ומשומר במקדשי המעט, ספוגי דמעות מתפללים ושקלא וטריא של עמלים בתורה — באלה הם רכשו לבבות אלפי יהודים. בתי־הכנסיות — מהם שהיו מרוכזים בסביבה הקרובה ל„שולהוייף", מהם שהיו משובצים בפרברים הקרובים והרחוקים, במבואות העיר, כמו „פארשטאט", „סלובודה", „פטשקובקה", פרוגובו" ו„פודול".

שריפות

העיר היתה בנויה — כרוב הערים בריין ובליטא — בתי עץ, ושריפות גדולות, שהיו מכלות מפעם לפעם את רוב בניני העיר, פקדוה תכופות. היו מונים בעיר את המאורעות משריפה לשריפה: כך וכך שנים לפני השריפה הגדולה, או לאחריה. היו מתלחשים, שכנופיות אנשי בליעל מהעולם התחתון הוי מעורבות בהצתות.

באמטשיסלאוו זכרו דליקות מלפני עשרות בשנים (משנת 1858 ומימי המרד הפולני בשנת 1863). הדליקה הגדולה האחרונה הידועה היתה ב־1897. דובנוב מתאר ב„ספר החיים" את השריפה שהוא זוכר מימי ילדותו בשנת המרד הפולני: „מצלצלים פעמוני בתי היראה בקול מחריד המשמיע על השריפה. בני אדם צועקים ורצים הנה והנה. ברעש נופלות תקרות העץ הבוערות... לשונות להבה ארוכות פורצות דרך החלונות השבורים בתוך משאות העשן".

„עיר שרובה ישראל"

אמטשיסלאוו היתה עיר שרובה ישראל. לפי המפקד הכל־רוסי ב־1897 מנה הישוב היהודי חמשת אלפים נפשות מתוך כלל האוכלוסיה בת שמונת אלפים ומחצית האלף תושבים.[11])

אין להתעלם מהחלוקה הכלכלית־החברתית של האוכלוסיה היהודית. את השכבה העליונה היוו הסוחרים היהודים האמידים, בעיקרם בעלי חנויות ל טקסטיל („שניץ־געשעפטען"), שהתגוררו והחזיקו את עסקיהם במרכז העיר — מסביב לבולבר. שם, סמוך ל„אופרבה" — בנין העיריה — התגוררו גם הפקידים הרוסיים, קרוב לשוק, בו היו לעתים נערכים גם „ירידים", שהיו מכנסים כפריים רבים מסביבה קרובה ורחוקה, השתרעו רחובות של בעלי מלאכה יהודיים וחנוונים פעוטים, של מוגים, עגלונים וכו'.

בפרברי העיר גרו ברובם העממים הרוסים — בעלי גנים של פירות וירקות, שהיו

---

11) המספרים מובאים לפי האנציקלופדיה היהודית־הרוסית, כרך XI, ערך „מסטיס־לאוול". דובנוב ב„ספר החיים" (ספר א', עמ' 29) מעגל כנראה את המספרים וכותב על אוכלוסיה של עשרת אלפים, שמחציתה יהודים (ואולי היו בידו הערכות מספריות מתקופה שלאחר מפקד 1897).

משווקים את תוצרתם בשוק העיר. אך גם יהודים נמנו עם תושבי הפרברים, ובפרט הפרבר המכונה „פּאַרשטאָט" („מבוא העיר") — בואך דרך המלך לעיר הפלך מוהיליב, היה מאוכלס יהודים בעלי אמצעים, מהם שהיו פונדקאים ובעלי בתי מרזח, שהיו מוכרים לעממיים הכפריים יי"ש וכלי עבודה בחקלאות תמורת תוצרתם בשדה ובגן, וכך היו „מתפרנסים מהגויים". בבתי המרזח רבה תמיד ההמולה של עגלונים עם סוסיהם ושל גויים שכורים.

„שם ויפת" באמטשיסלאוו

בחייהם הפנימיים והרוחניים, בכתלי בתי הכנסיות ובתי החדשות, בצל קורות דירותיהם היו היהודים „עם לבדד ישכון ובגויים לא יתחשב" — ולא יתערב. ברם, בעסקי יום־יום ובחיי הכלכלה והפרנסה לא גבהה חומה המפרדת ביניהם, וזה גרם גם לתקלות ולמקרים בודדים — בודדים בתכלית — של המרת דת. כך, למשל, מספר דובנוב בזכרונותיו מעשה — הזכור גם לו מימי ילדותו — על פלוני ליזר המשומד, אשר התחבר לנזירים במנזר העתיק שלהם בכפר פוסטינקי, הסמוך לאמטשיסלאוו. ליזר זה, בטופו של דבר, נעשה — כדאמרי אינשי — „קתולי יותר מהאפיפיור": הוא בדה מלבו סיפור על דמות איקונין, שהופיעה לפניו בחלום לילה, ובקשה אותו שיעבירוה מדי שנה בשנה בתהלוכת צלב מפוסטינק דרך אמטשיסלאוו אל בית היראה מַזְלוּבְשְׁצִ'יְנָה שמחוץ לעיר, וכעבור חודש יחזירוה למקומה הקודם. הצעת תהלוכות חוזרות אלו אושרה על ידי הכנסיה. הכמרים היו מפיקים מהתהלוכות תועלת חמרית מרובה. הם היו מקבלים דורונות מהאכרים, שהשתתפו בתהלוכות — אריגים ובדים מתוצרת יד שלהם וכיו"ב, והיו מוכרים את הסחורות מיד ליד ליהודים.

אך כאמור היו אלו מקרים יוצאי דופן לגמרי, שאך אישרו את כלל שמירת היהדות בתחומיה העצמיים הפנימיים.

„משוט בנהרות" — ברפסודות

אמטשיסלאוו היתה מוקפת יערות וסמוכה לפלגים של אגן הנהר הגדול — הדניפר, שממנו הובילו דרכי תחבורה על פני הנהרות אל הימים הפתוחים. תנאים אלו הביאו להתפתחות סחר העצים, שנחטבו ביערות הסביבה, ולהסטעתם בדרך מיוחדת — ברפסודות — בנתיבות המים. יהודים היו קונים או חוכרים יערות מבעלי אחוזות הרוסיים והפולנים. היו שוכרים פלוגות של אכרים לכרות את העצים בחדשי החורף. לאחר מכן היו מובילים את הקורות אל שפת הנהר הסמוך, ושם היו קושרים אותן בחבלים לשורות של קורות — לרפסודות. עם גאות המים בעונת האביב היו שולחים אותן לשוט מעצמן עם זרם הנהר המושך. האכרים היו משתכנים על פני הרפסודות באהלים והיו מכוונים במשוטים את מהלך הרפסודות — מהלך, שהיה נמשך כחודש ימים — עד הגיע המסע למעבר המסוכן דרך האשדות של הדניפר סמוך לעיר יקטרינוסלב — בין סלעים ומפלי מים. אם היו הרפסודות מתנפצות במקום התורפה, היו חוזרים ומלקטים את הקורות, מציילים מה שאפשר להציל מהשטפון ומקשרים אותן שוב. משהגיעו הרפסודות לדרום, היו מוכרים את הקורות בערים במשך ירחי הקיץ.

כזה היה אחד מהעיסוקים המסובכים של יהודי אמטשיסלאוו — עיסוק, שעבר שלבים שלבים — במעבה היערות, בלב נהרות, בסחר ערים בדרום רוסיה.

ה. „אמטשיסלאוו של מעלה"

רבני אמטשיסלאוו בשלשלת הדורות האחרונים

בכל שינויי העתים וחליפות הזמנים, שעברו על העיר, נשתיירה ונשתמרה „אמטשיס־לאוו שלמעלה" — עיר של רבנים ידועי שם, של תלמידי חכמים מובהקים, של טובי העיר — פרנסיה ויקירֵיה.

כערים ועיירות רבות ברוסיה ובפולין, בליטא ובריין לא היה גם באמטשיסלאוו יחס ישר בין גדלה של העיר באוכלוסיה לבין גדלם וערכם של רבניה וחכמיה. גם היא היתה עיר קטנה, ולרבניה יצא שם בשער בת רבים. ואמנם, מבהיקה המחרוזת של שמות רבני העיר — זכר כולם לברכה — בק"ן השנים האחרונות.

הרב הראשון המפורסם במחרוזת מפוארת זו היה הרב יעקב בה"ר משה ליפשיץ ז"ל (שכונה גם בשם חיבה „ר' יענקולה).

ידועה השאלה ההלכתית, שבה פנה ר' יעקולה אל האדמו"ר הזקן ר' שניאור זלמן ז"ל מלאדי, בעל ה„שולחן ערוך", בענין כתיבת שם העיר אמטשיסלאוו בגיטין, שכן היא — כדבריו — נקראת בפי ישראל אמציסלאוו ובפיהם (בפי הגויים) מסטיסלאוו, ועל כך ענה לו הרב, ש„הנה מעולם לא עלה על דעתי לכתוב אמציסלאוו בצ', כי זה ידוע לכול, שקריאת הצ' בפי כול היא נכתבת בטש", ולפי זה היתה דעתו של הרב „מתחילה שיכתבו אמטשיס־לאוו", ו„ראוי ונכון לכתוב כן גם בגיטין... כי שם ישראל עיקר", אך „משום דמסתמא נתייסדה העיר שנים רבות קודם שנתיישבו ישראל בתוכה, ואז היה שמה מסתמא מסטיסלאוו לחוד, ומאחר שזהו שמה הראשון, יש להכשיר בדיעבד. אבל לכתחילה ודאי לכולי עלמא צריך לכתוב שם העיקר, שהוא של ישראל".[12]

„שרי המאה" האחרונה באמטשיסלאוו

אחרי הרב ר' יעקב ליפשיץ עלה על כס הרבנות באמטשיסלאוו הרב ר' אברהם שמחה בהר"ר נחמן יצחקין ז"ל, בן אחיו ותלמידו של הגאון ר' חיים מוולוז'ין ז"ל,[13] ואף עוזרו בהגדת שעורים בישיבת וולוז'ין „עץ חיים". הרב אברהם שמחה, מחבר הספרים „בנין של שמחה" ו„שלמים של שמחה", היה ידוע כגאון גדול בנגלה ובנסתר (נפטר בשנת תרכ"ו). על גדולתו כמקובל היו מספרים בעיר, שהיו רואים אש קודש מתנוצצת על קברו.

מעניינת אגרתו, שנדפסה בסוף ספר „דרך תבונות" לרמח"ל ז"ל. באגרת זו הוא מביא בשם דודו הגר"ח מוולוז'ין, ש„רבינו הגדול הגאון הנורא ר' אליהו ז"ל אמר עליו (על הרמח"ל), שהוא ידע הנמשל של כתבי האר"י ז"ל, כי הגר"א ז"ל אמר, שכתבי האר"י ז"ל הוא כולו משל".

בנו של הר' אברהם שמחה, הרב ר' חיים יוסף ז"ל, כיהן כמו"צ (דיין) באמטשיסלאוו. ואילו יורשו של ר' אברהם שמחה ברבנות העיר היה הרב ר' ראובן הלוי לוין ז"ל, תלמידו של הגאון ר' אריה ליב ז"ל מקובנה ומחבר ספר „ראש לראובני". הרב ראובן לוין היה רב בליבידיבה ובעוד כמה ערים, ולאחר מכן נתפרסם כרבה של העיר דווינסק, היא דינא־

---

12) ע' „שולחן ערוך" של הרב ר' שניאור זלמן ז"ל, חלק ה ,„יורה דעה", בנספח „שאלות ותשובות", סימן ל"ז. וע' באותו ענין ב„צמח צדק" לנכדו של הרב הזקן, האדמו"ר מנחם מנדל ז"ל (סי' רנ"ב).

13) על קרבתו של הרב אברהם שמחה לר' חיים מוולוז'ין ויחוסו ע' בס' „דעת קדושים" לר' שמואל וינר ז"ל.

בורג ,והיה ידוע בשם „ר' ראוב'לה דינאבורגר" (נפטר בשנת תרמ"ז). ר' ראוב'לה היה, בין השאר, גם רבו המובהק של מרן ר' אברהם יצחק הכהן קוק זי"ע.

במקום שאתה מוצא את גדולתו של ר' ראוב'לה, שם אתה מוצא את ענוותנותו. מספרים עליו, שפעם אחת, כשלא מצא תירוץ על קושיא חמורה, ששאלו תלמידו העילוי, שנוצר לגדולות, הראי"ה קוק, הסתובב על פני החדר, ולבסוף אמר הרב לתלמידו: „אל תחשוש, איני מצטער כלל על שיש עוד מי שיודע ללמוד כמוני".[14]

במקומו של הרב ראוב'לה נתקבל כרבה של אמטשיסלאוו ר' עזריאל ליב רקובסקי (ראקאווסקי) זי"ל, שהיה ידוע גם בשם „ר' ליבלה פלוצקר" (בנו היה הסופר ר' אברהם אבא רקובסקי ז"ל).

מפורסם בעולם היהודי בגאונותו, בפקחותו ובפעילותו הציבורית הענפה הרב, שבא במקומו של ר' אריה לייב רקובסקי — הוא הרב הגאון ר' הלל מיליקובסקי זי"ל, שהיה ידוע גם בשמות הערים הרבות, שבהן הוא כיהן ברבנות כ„ר' הלל סלנטר", וכן „ר' הלל היסלא־וויטשער", „ר' הלל אמטשיסלאווער" ועוד. ר' הלל היה עמית ותלמיד חבר למייסד תנועת המוסר החדשה בישראל, הגאון ר' ישראל סלנטר ז"ל. שמו יצא לפניו גם כמנהיג וכעסקן בעניני הכלל של יהודי רוסיה, והיה חבר „ועדת הרבנים" Раввинская комиссия מושבים שהיו מתכנסים בפטרבורג מטעם הממשלה הרוסית. היו מרבים לפנות אליו בשאלות ותשובות, בדיני תורה ובבוררויות אף מחוץ לעיר מושבו. (נפטר בשנת תרנ"ט).[15]

מהרבנים, שכיהנו באמטשיסלאוו בדור האחרון, נזכיר את יורשו של ר' הלל — הרב ר' גרשון ראוינסון ז"ל — מעיר קרסלובקה (פלך ויטבסק), ששימש ברבנות גם בערים ולוצלאביק וטשנסטוחוב בפולין, לאחר כך בליברפול שבאנגליה, ובסוף ימיו — בקליבלנד שבארצות הברית.

אחריו היה רבה של אמטשיסלאוו הרב ר' צבי הירש דירקטור ז"ל מסוקולקה (נפטר בשנת תרע"א).

לאחר פטירתו כיהן ברבנות העיר הרב ר' אהרן וואלקין הי"ד, בעל הספרים „מצח אהרן", „בית אהרן", „סביב ליראיו" על „ספר יראים" ועוד, שהיה אחר כך רבה של פינסק וקידש את השם ברבים בשנות השואה. (ספריו נדפסו עתה במהדורות חדשות באמריקה ע"י בנו הרב שמואל דוד וואלקין).

יחד עם הרב אהרן וואלקין כיהן באמטשיסלאוו גם הרב ר' פסח פרוסקין ז"ל, שחידש את ישיבת אמטשיסלאוו ועמד בראשה (לפני כן, בראשית שנות הששים למאה שעברה למנינו, כיהן כראש ישיבת אמטשיסלאוו הגאון, שנתפרסם אח"כ כאחד מגדולי הדור, הרב אלחנן וסרמן זצ"ל, הי"ד מברנוביטש).[16] הרב פסח פרומקין עבר מאמטשיסלאוו לקוברין ונתפרסם בגאונותו (נפטר בשנת ת"ש).

הרבנים של אמטשיסלאוו בתקופת הסוביטים היו: הרב ר' צבי ליפשיץ ז"ל, בעל הספר „חמודי צבי" (עבר אחר כך לעירה הסמוכה לאמטשיסלאוו — חאסלאוויץ —

---

14) ע' „הרב" מאת ר' מ.צ. נריה, הוצאת „בני עקיבא", ירושלים תרח"ץ (ע' עמ' 13).

15) על ר' הלל אמטשיסלאווער ע' ס' „זכרון להלל" לרמ"מ זלמנוביץ, המוקדש לדמותו ולתולדותיו. וע' „שרי המאה" לרב י"ל הכהן מימון. שם מובאים סיפורים נאים על חריפותו ופקחותו, וכן ע' פרק עליו בספרו של יעקב מרק ז"ל „במחיצתם של גדולי הדור", ירושלים תשי"ח (עמ' 31—36).

16) ב„קובץ שעורים" של הרב אלחנן וסרמן (שיצאו בתשי"ט, כותב המהדיר, בנו של המחבר, הרב אלעזר שמחה, בהקדמתו לספר על אביו: „בש' תרס"ג—תרס"ד השתתף ביחד עם הגה"ד הרב יואל בראנצ'יק זצ"ל הי"ד מריגא ביסוד והנהלת ישיבה בעיר אמציסלאוו ברוסיא".

ושם נפטר). יחד אתו כיהן ברבנות אמטשיסלאוו הרב ר' מאיר גינזבורג ז"ל, מקודם רבה של פיטרוביטש הסמוכה לאמטשיסלאוו (נפטר בשנת תרפ"ח).

רבה האחרון של אמטשיסלאוו היה הרב ר' חיים כ"ץ ז"ל מפלוצק. חידושי תורתו נתפרסמו בספר „אגרות משה" — שאלות ותשובות להרב ר' משה פיינשטיין באמריקה.

הרב ר' חיים כ"ץ עשה את שנותיו האחרונות במוסקבה, שם נפטר, כפי המסופר, בשנת תש"ך.

כזאת היא שלשלת הרבנים של אמטשיסלאוו — שלשלת העולה לדורו של תלמידי הגר"א ובעל התניא, ושנמשכה עד זמננו ממש[17].

יקירי אמטשיסלאוו

ברם, שכבת תלמידי החכמים — בני תורה, לומדיה ומלמדיה — לא הצטמצמה בחוגים של מעמד הרבנים, שתורתם אומנותם. כבכל ערי ליטא ורייסן ועיירותיה היה לימוד תורה דרך קבע לחם חוקם של רובם ככולם של „בעלי הבתים", ללא הבדל עיסוק וגיל. מבין כל אלה התבלטו מספר „ראשי בתי אב" ובני משפחותיהם, שמשך דורות נתקיים בהם „ודברי אשר שמתי בפיך לא ימוש מפיך ומפי זרעך ומפי זרע זרעך".

מיקירי אמטשיסלאוו התפרסם ביחוס אבות שלו ובלמדנותו המופלגת ראש משפחת וילנקין, ר' אייזיק, שהיה ידוע בשם „ר' אייזיק מאניעס" ז"ל, אשר התייחס לגאון ר' עקיבא אייגר ז"ל.

אחת מהמשפחות הנודעות גם מחוץ לתחומי העיר היתה משפחת פרומקין, שבה נתקיימו תורה וגדולה במקום אחד. ראשי המשפחה היו בני תורה חשובים וסוחרים גדולים, ששלוחותיהם בפרקמטיה הגיעו למוסקבה ולמרכזים התעשייתיים שבפולין וכו'. (אף העילה ל„מרד אמטשיסלאוו", אשר הזכרנוה לעיל, היתה קשורה בהחרמת סחורה, שהיתה שייכת ל„אשת החיל", שכמנהג הימים ההם היתה הסוחרת העיקרית במשפחה — רחל פרומקין ע"ה.) גם לבית פרומקין היה יחוס אבות משלו. מייסד המשפחה היה ר' יואל חסיד ז"ל — גאון וצדיק, שחי באמטשיסלאוו בימי הגר"א ז"ל, בעל מחבר הספר „חידושי מהרי"ח". בתקופה, שבה נולד וחי באמטשיסלאוו דובנוב, היה ידוע ראש המשפחה ר' מאיר פרומקין ז"ל. בתקופה מאוחרת יותר הסתעף מהמשפחה ענף של אינטליגנציה משכילית ומדופלמת, כמו רופא העיר, שהיה מקובל ברוב בתי ישראל שבאמטשיסלאוו, ד"ר שלמה (סולומון) פרומקין ע"ה ועוד.

מבעלי בתים ותלמידי חכמים ידועים שבאמטשיסלאוו נזכיר עוד את ר' יחזקאל כהן ז"ל, תלמיד הגאון ר' יוסף דובער סולוביטשיק ז"ל; ר' יעקב יקין ז"ל, בנו של בעל „יפה עינים" ז"ל (שפירושו נדפס בש"ס וילנא), ר' שלמה ור' אליהו ז"ל לבית בולוטין ועוד.

עם המשפחות החשובות של יקירי אמטשיסלאוו נמנתה גם משפחת עוזיאלי (או בצורתה המולעזת בסופה „עוזיאלב"), אשר גם כותב השורות הללו מתכבד להתייחס אליה. ראש המשפחה היה סבי הרב ישראל יוסף הלוי עוזיאלי ז"ל[18] — יליד ליאדי, העיר שבה נהג בנשיאות חסידי חב"ד האדמו"ר הזקן ז"ל. ברם, הסב עצמו מוצאו היה ממשפחת

---

17) רשימה מפוארת זו של רבני אמטשיסלאוו (ואף של יקיריה), הושלמה ע"י ידידי הוותיק הרב ר' יהושע זליג דיסקין שליט"א, רבה של פרדס חנה, שבקיאותו המפליאה בתולדות אנשי שם בישראל עמדה לו גם בהצבת יד ושם לרבני אמטשיסלאוו, והריני מחזיק לו טובה מרובה על כך.

18) אבי אמי דיסא רחל ע"ה, וגם סבו של העסקן הציוני, איש אמטשיסלאוו, משה עוזיאלי ז"ל, שהוזכר לעיל.

„מתנגדים", התחתן באמטשיסלאוו והתיישב בה ישיבת קבע. הוא מיזג בקרבו תורה, דרך ארץ ופרנסות בישראל. עם שהיה מרבה לשבת לרגל מסחרו גם במוסקבה (עד לגירוש היהודים משם בתרנ"א—נ"ב — 92—1891), הוא התבלט באמטשיסלאוו כאחד מטובי העיר ויקיריה. היה מעורב עם הבריות. ממייסדיו וגבאיו של „בית כנסת לויה", מייסד חברת „לינת צדק" ועוד. ובו בזמן הוא קבע שעורים בתורה, שהיה מגיד מדי יום ביומו בגפ"ת בפני בחורים, ובשבתות — בפרשת השבוע בפני בעלי־בתים. היה משכים קום לפני אשמורת הבוקר כדי לקבוע עתים לתלמודו. חידושי תורתו, שלמד ולימד, נרשמו בספריו שחיבר: א) „בינה במקרא" — פירוש בדרך הפשט והדרש על חמישה חומשי תורה, כמעט על כל פסוק ופסוק (הדפסת הספר החלה בעיר פטרוקוב שבפולין בשנת תרע"ד ונפסקה לרגל מלחמת העולם הראשונה, ברם כתב היד כולו שמור ומוכן לדפוס); ב) „בינה במגילות" — נדפס בפיטרוקוב, תרע"ד; ג) „אריהו מקומן" — אוסף של למעלה מי"ב אלפי מאמרי חז"ל. ספריו זכו להסכמותיהם של גדולי הרבנים זצ"ל, ר' אליהו חיים מייזל מלודז', ר' אברהם יצחק משכיל לאיתן מהאסלאוויץ', רבני אמטשיסלאוו והסביבה ועוד, אשר ציינו את המזיגות המיוחדות שבאישיותו: „בגפ"ת ידו חדה, וגם במדרש ואגדה", „וגם בלכתו בדרך מסחרו יקבע עתים לתורה ולתעודה".

מעניין, שבספריתו הגדולה של ר"י עוזיאלי נמצאו, בצד הספרות התורנית, הפרשנית, המוסרית והדרושית — גם ספרי המחקר של אבות ההגות היהודית המקורית בדורות. איש מופלא זה מצא לו פנאי גם לאומנות יד, ציורי „המזרח", שהיה גוזר באמנות דקה — מנייר, היו ידועים לתהילה. (הוא נפטר בגבורות, בט"ו בטבת שנת תרע"ח). עזר כנגדו היתה אשתו — חיה מרים ע"ה — טיפוס אופייני לנשי חיל של אותו הדור, עסוקה במסחר הטקסטיל, ועם זאת צדקנית, שבדרכים מיוחדות לה היתה מעודדת ומשבירה נדכאים ונשברי לב.

ו. משפחת דובנוב; הסב והנכד

משפחת דובנוב השתייכה לאותו הסוג של בתי אבות מיקירי אמטשיסלאוו, והיתה קשורה בקשרי ידידות הדוקים עם משפחת עוזיאלי ועם שאר המשפחות החשובות של העיר.

צאצא המשפחה, ההיסטוריון שמעון דובנוב, מספר ב„ספר החיים" האוטוביוגרפי שלו, בסגנונו ההיסטורי, שאבות אבותיו עברו מדובנא לרוסיה הלבנה, שנספחה לממלכת רוסיה, והתיישבו בעיר אמטשיסלאוו. כשהוטלה, לפי החוק הרוסי בימי אלכסנדר הראשון, החובה לבחור בשמות משפחה, קיבל ראש המשפחה באותו זמן את השם „דובנוב", כשם עיר מוצא המשפחה (דובנא).

סבו של ההיסטוריון — הר"ר בן־ציון דובנוב ז"ל

סבו של ההיסטוריון, הר"ר בן־ציון דובנוב ז"ל, היה, כפי שהנכד מעריכו, וכפי שהיה ידוע בעירו, אישיות בעלה ומיוחדת במינה. דובנוב מתאר את המזיגות הטמירות שהתגלו באפיו. היה „מתנגד" ובעל הלכה גמור ורחוק ממסתורין. ספרי קבלה ומוסר תפסו מקום צנוע בספריתו הגדולה. היה מתיחד כל היום בחדרו ועוסק בתורה ויוצא מחוץ לביתו רק לתפילות שחרית, מנחה וערבית ולשעורי התורה, שהיה מגיד ברבים. לפעמים היה מקבל אנשים מפרנסי הקהילה וחבריה, שהיו באים אליו לטכס עמדו עצה. תפילתו היתה ללא התלהבות. היה עומד זקוף קומה, פניו למזרח והוגה בנחת, תוך ריכוז נפשו, כל מלה ומלה. ברם, אש של התלהבות פנימית הורגשה בכל הוויתו, והיא פרצה החוצה, כשהיה עובר

כשליח ציבור בחג ומועד לפני התיבה — היה רגיל לקרוא בפני הקהל בעיצומו של יום הכפורים את סדר העבודה.

„הנה הוא עומד לפני העמוד בכל הדרת פניו" — משרטט את דמותו נכדו — „זקן הכסף שלו יורד לו על פי מידותיו, עטוף בטלית המופשלת מעל ראשו, ותחתיה קיטל לבן, וכפרקליט הלבוש תגא בבית הדין הוא נואם נאום סגנוריה לפני אלקים". הנה הוא קורא את הקינה הנפלאה על מות עשרת הרוגי מלכות, ואחר כך, בתפילת נעילה נשמע קול תחנוניו: „פתח לנו שער כי פנה יום!"

במיטב שנותיו החליט ר' בן־ציון לעזוב את הבלי העולם הזה ולהתמסר כולו לתלמוד תורה. הוא סירב גם לקבל את כס הרבנות באמטשיסלאוו, שהתפנה ושהוצע לו. שמעון דובנוב משער, שאותו ה„מרד באמטשיסלאוו" שתיארנו אותו לעיל, זה המרד הטיפוסי למשטר העריצות הצאריסטי (שגם לר' בן־ציון נועד בו „תפקיד" להיות נאסר כבן־תערובת), הוא שהשפיע עליו השפעה מכרעת לפנות עורף להוויות העולם. ר' בן־ציון היה מגיד שעור בגמרא — בבית הכנסת „הקהל" הגדול — שיעור, שהיה מצוין בכמותו ובאיכותו. השתתפו בשיעור כחמישים לומדים, והיה בו משום חידוש בשיטת הלימוד שלו, ללא חידודי פלפול, לפי שיטתו של הגאון מוילנא. נוסף ללימוד הש"ס היה בערבים מקדיש זמן גם ללימוד פוסקים.

„אלקים שלנו לא נשרף; הוא ידאג לנו"

מסירותו לתלמוד תורה ואומץ לבו של ר' בן־ציון אנו מכירים מזכרונותיו של הנכד־ההיסטוריון על התנהגותו בשעת הדליקות הגדולות, שהיו פורצות אז באמטשיסלאוו. על אחת הדליקות הודיעו לו בשעת שעורו בגמרא. הלומדים קמו בבהלה ממקומותיהם, כדי לרוץ לבתיהם. ואולם מגיד השעור האמין ביקש משומעיו לשמוע את השיעור עד גמירא.

כשביתו בער בלהבות, התבונן הוא בדומיה מאופקת, כיצד עולה באש רכושו. ושעה שבתו התיפחה מרוב צער, היה הוא מרגיעה. הבת טענה לעומתו: „אבא, איכה לא אבכה? הנה גם שכננו הגלח בוכה ליד ביתו הבוער באש". השיב לה האב: „שטיא, הוא יש לו על מה לבכות: הרי אלהיו שלו (האיקונין של עץ) נשרף באש, אבל אלקים שלנו לא נשרף; הוא ידאג לנו".

לאחר השריפה, כשהאנשים היו מחפשים במפולת את השרידים שניצלו מכלי הבית, ביקש הוא משמש בית המדרש לחפש את המסכת הדרושה לו, כדי להכין את השעור למחרת היום.

ר' מאיר יעקב דובנוב ז"ל — אביו של שמעון

בנו של ר' בן־ציון, ר' מאיר יעקב דובנוב, היה שקוע רוב זמנו בעסקי עצים — בעובי היער, או בענייני הסעת העצים ברפסודות, או בערי דרום רוסיה — מקום מכירת העצים. כנראה, שהאב, שמתוך עיסוקיו אלה חלה ונפטר בשנות העמידה, היה ממעט להתערב בחינוך בנו.

„אלכה ואשובה אל אישי הראשון"

הסב, שבדרך כלל הסתגר בד' אמות של הלכה, היה מתפנה לכוון את דרכו של נכדו. דובנוב עצמו קובע: „ימי ילדותי עברו בצלו של איש הרוח הכביר הזה והם השאירו בלבי עקבות עמוקים".

ואולם כבר בראשית ימי התבגרותו של הנער שמעון החלו להגיע לסבא שמועות לא טובות על הנכד, שהחמיץ ושחשקה נפשו בהשכלה ובספרים חיצוניים, שאין בהם חפץ.

לימים, כששמעון דובנוב חזר לאחר עשר שנות נדודי מקום וגלגולי רוח לעיר מולדתו ולבית סבו, מצא את ר' בן־ציון — בן השמונים — והוא עודנו מגיד את שיעורו בתלמוד. שמעון נזכר בימים, שהיה יושב רכון על הגמרא על ספסל בית המדרש ליד סבא — עכשיו, עם שובו הביתה, הוא הרגיש עצמו בחינת אלישע, שהפך לאחר.

כגראה, שבדרך כלל נמנע הסב מלחקור את נכדו בעניני אמונות ודעות. ואולם פעם אחת, בפרוס החגים, פרצה ביניהם — במשים או בלי משים — שיחה עקרונית בתכנה ודרמטית בצורתה. הסב קרא את שמעון לבוא אליו. הוא ישב ממולו ושאלו, היכן הוא מתכוון להתפלל בימי החגים.

אותה שעה התלקחה בלב שמעון, המשכיל הכופר, מלחמה בין רגשותיו המשפחתיים כלפי סבא, לבין „עקרונותיו האידיאולוגיים". הוא ניסה להתחמק מתשובה ברורה, אך בכך הסתבך עוד יותר. הוא השיב, שאת שאלת מקום התפילה עוד לא פתר, מכיון שאין לו עדיין טלית, ששומה על יהודי נשוי להתעטף בה. כשהסב שאלו לסיבת הדבר, ענה הנכד הרציונליסטן ברוחם של המתקנים בדת בימים ההם, כי תשמישי תפילה בפרטי הלכותיהם הם „מדברי סופרים". וכך מתאר דובנוב את תגובתו של ר' בן־ציון:

„קומתו הגבוהה של הסב נכפפה. ראשו הורד מטה עד חזהו. הוא קם והתהלך בלי אומר אנה ואנה על פני החדר. רגעים אחדים במשכה שתיקה קשה. פתאום עמד למולי ואמר בקול חודר לב, שנשמע בו צער אין קץ:

„שמעון, יבוא יום, שבו תאמר יחד עם הנביא: ,אלכה אשובה אל אישי הראשון כי טוב לי אז מעתה'.

פסוק זה מפי הנביא הושע (ב', י"ט), המעיד בעם ישראל, שלבו הולך אחרי אלהי הגויים, כי יתאכזב בהם ועוד ישוב אל אלוהי האמת, נאמר באותו הניגון, שבו קוראים בנביאים ילדי החדר."

ההיסטוריון מנסה בזכרונותיו לנקוט עמדה של הערכה אובייקטיבית לגבי הדרמה המשפחתית והרעיונית הזו — כלפי התריז שקם בין הנכד והסב, בהעירו, שאת הטרגיזם של המצב הוא „מבין כעת יותר מאשר אז, כי ברבות הימים ראיתי תמורות חדשות של דורות האבות והבנים".

חלפו עוד חמש שנים. שמעון דובנוב נזדמן שוב לאמטשיסלאוו, ופה שיחק לו מזלו למלא תפקיד של מציל כבוד ישראל כלפי השלטונות המקומיים בתקרית, שתיארנו לעיל.

ושוב ביקר הנכד — לפני שובו לעיר הבירה, לפטרבורג — ביקור של פרידה אצל סבו. „הישיש בן שמונים וחמש, שבזמן האחרון נעשה סומא, ישב לפני השולחן. את ראש השיבה אשר לו תמך בכפו מן הצד, כאילו היה שקוע בחזיונות התקופה שעברה עליו. פני הזקן נהרו משמחה, כאשר שמע את קולי. דברי הזקן נזלו לאט: „שמעתי, שמעון, כי עשית מעשה טוב, כי עמדת להגן על כבוד ישראל. אומרים עליך: ,יש קונה עולמו בשעה אחת'. אבל אני סובר — הדגיש הישיש — כי מימיך לא היית בנפשך זר לעמנו, יתן לך אלוהים, שתעבוד לטובת ישראל גם להבא."

חצי שנה לאחר מכן הגיעה לדובנוב הידיעה מאמטשיסלאוו על הסתלקותו של סבא.

***

שמעון דובנוב, שכתב את זכרונותיו ב„ספר החיים"[19] שלו, לעת זקנתו, רשם בקשר

---

19) „ספר החיים", כרך א', שימש לי מקור חשוב לתולדות קהילת אמטשיסלאוו ומשפחת דובנוב.

לשיחה הדרמטית שלו עם סבו, שקרא לו את הפסוק מהושע „אלכה ואשובה...", את הדברים האלה:

„עוד היום הזה מצלצל באזני קול נבואה זו, ועומדת לנגד עיני תמונתו היפה של הזקן, שבימי ילדותי הקסימה אותי כמו כוהן גדול במקדש".

בסוף ימיו, כשההיסטוריון חזה ביתר שאת לא רק בחורבן הגולה, אלא גם בחורבן עולמו הרוחני, וחש את אכזבתו הכפולה בתיאוריות שלו — זו השקפת העולם הקוסמו־פוליטית בתקופתו הראשונה, וזו השיטה על צורות חיים יהודיים אבטונומיים בגולה ועל ההתפתחות הרוחנית־החילונית של היהדות, שהוא סיגל לו בתקופתו השניה — באותם הימים הוא רשם את המשפט האחרון בכרך האחרון של „דברי ימי העולם" שלו, שהגיעו עד סף מלחמת העולם השניה: „ובכן, דברי ימי ישראל נמשכים!"

מלים אלו ניתן לפרשן גם כאמונה בהשגחה התולדית של צופה הדורות מראש, כתפיסת הקשר בל ייגתק שבין העבר והמורשה היהודית, ההווה של ישראל בעולם, והעתיד הפונה לקראת הגאולה, ואז אפשר — ונתרגם את משפטו האחרון של ההיסטוריון בפסוק המקראי: „נצח ישראל לא ישקר!"

כלום לא ניצבה לפניו אותה שעה, שדובנוב כתב את דבריו האחרונים, דמותו של סבו ר' בן־ציון, שכדברי הנכד עליו „היה חדור מאבן שלימה אחת, שהתגבשה מדורי דורות"? ואולי צלצלו לפניו שוב דברי הגביא מפיו של סבו: „אלכה ואשובה אל אישי הראשון כי טוב לי אז מעתה".

אמנון הורביץ

הדובנובים בארץ־ישראל

מקור המשפחה ושמה

ב„ספר החיים" שלו נתן ש. דובנוב תאור נרחב על מקור משפחתו ותולדותיה. ראשיתה של המשפחה באמצע המאה ה־י"ז, בימי מלכות־פולין, בעיר דובנא בוואהלין. באמצע המאה ה־י"ח, בזמן חלוקתה של פולין (1772), עברו בני המשפחה לרוסיה הלבנה, שנספחה לרוסיה הגדולה, לעיר מסטיסלב (פלך מוהילב). כשפורסם ברוסיה חוק שדרש קביעת שמות משפחה, קבל אבי אבות המשפחה שהתגורר במסטיסלב את השם דובנאוו, על שם עיר מחצבתו.

אבי אבות המשפחה היה הרב ה„מקובל", רבי יוסף יוסקי, בנו של הגאון המפורסם דאז — יהודה־יודל מעיר קובל. ר' יוסף יוסקי זה ישב על כיסא הרבנות בדובנא בעשרות האחרונות של שנות המאה ה־י"ז ובה כתב את ספרו „יסוד יוסף", אבל בפועל נחשב לאבי המשפחה בנציון חצקלביץ ממסטיסלב.

השם בנציון חצקלביץ נבע מהשם המקורי היהודי בנציון בן־יחזקאל, שברשימת התעודות הרוסיות נרשם — חצקלביץ, ושמו נמצא בין החברים ברשימות הקהל, שהיו נבחרים מדי שנה בשנה, החל משנת 1761, ואל השם היה מוסף התואר: „הראש והקציץ".

בנציון חצקלביץ היה בעל אחוזה חקלאית גדולה בימיהם של יקטרינה המלכה ואלכסנדר הראשון, אבל כאשר הופיע החוק שאסר על היהודים לרכוש אחוזות חקלאיות, הוכרח, למען עקוף את החוק, למסור את אחוזתו, בתנאים מסוימים, לנוצרים, ולאחריו הוסיפו בניו ובני בניו לקבל מאת הבעלים החדשים דמי חכירה. הדבר נמשך זמן רב, עד להכרזת שחרורם של האכרים הרוסיים משעבודם, בשנת 1861.

בראשיתה של המאה ה־י"ט נפטר „הקציץ" בנציון חצקלביץ, ואת מקומו בקהילה מילא בנו זאב־וולף, ששמו נמצא בפעם הראשונה בפנקס הקהילה בשנת 1823, בצירוף השם „דובנא" — או „דובנאוו", ומאז נקרא השם הזה על המשפחה.

הואיל ומחיתו היתה מצויה לו לזאב־וולף דובנא מן האחוזה, שהכנסותיה עברו לו בירושה, התמסר לעבודה רוחנית אשר נטה לה בכל נפשו ומאודו. הוא היה קורא בבית־המדרש שיעור בתלמוד ובפוסקים, ובנו אביגדור היה עוסק בעניני מסחר, אבל הוא מת בדמי ימיו, בשנת 1840 בערך, ובמקומו עמד בראש משפחת דובנוב בנו הבכור, הוא בנציון השני (נולד בשנת 1805 לערך), סבם ומורם של שמעון דובנוב ואחיו.

בנציון דובנוב נוכח עד מהרה כי לא על המסחר פרנסתו, הואיל וגם הוא, כסבו זאב־וולף, נטה לרוחניות ונמשך אל התורה, אשר לה אמנם הקדיש את עצמו, ופרנסתו באה לו מההכנסות של בית־החומה הגדול אשר היה שייך לו והיה משכירו למשרדים לממשלה למחסנים לסוחרים, והוא עצמו היה קורא שיעור בבית־המדרש.

על בנציון דובנוב מספרים, שבשעה שביתו שלו היה מוקף להבות, עמד והתבונן בשקט ובדומיה במראה מחריד ומדכא זה, בה בשעה שרכושו, מקור פרנסתו עלה באש. בתו, שעמדה על ידו יללה והתיפחה והוא השתדל להרגיעה, ובטענתה: אבא, איך לא אבכה? הלא תראה — הנה שכננו ה„גלח" (הכומר) גם הוא בוכה על יד ביתו הבוער באש. — שטיה, ענה הזקן, הוא — יש לו על מה לבכות, הרי אלהיו שלו (האיקונין של עץ) נשרף בתוך ביתו, אבל אלהינו שלנו — לא נשרף. והוא — ידאג לנו.

מאיר יעקב דובנוב, בנו־יחידו של בנציון ואביו של ש. דובנוב, נולד בשנת 1833, וכאשר ירד בנציון מנכסיו לרגל השרפות, והמשפחה נאלצה להיטלטל מדירה לדירה, הוכרח האב לדאוג לפרנסת בני ביתו (כי אשתו ילדה לו חמשה בנים וחמש בנות), ובסופו של דבר קיבל משרה אצל חותנו, אבי אשתו, מיכל הייליקמן, סוחר יערות עשיר מן העיירה אובארוביצ'י, הסמוכה לעיר הומל.

האב, מאיר יעקב, היה ממונה על הובלת העצים על פני הנהרות, בסירות ובדוברות, ובחדשי הקיץ היה יושב ביקטרינוסלאב וחרסון ומוכר את העצים בסיטונות לפירמות שעסקו בבנין, או לבעלי מחסני־עצים. ורק לימי החגים, לסוכות, בגמר החשבונות עם הקונים, היה חוזר הביתה למסטיסלב.

בשכר עבודתו המפרכת היה מקבל משכורת זעומה ובני־ביתו כמעט ולא ראוהו בפנים עליזות, ודבר זה גרם להתמרמרותם על „הסבא־השני" (אבי האם) הקמצן. ברשותו של האב, בטלטוליו, רחוק מביתו, וחייו על־יד הנהרות, — במזג האויר הרטוב תמיד — גרמו לו לברונכיט תמידי, וכתוצאה מכך נפטר בשנת 1887 בגיל 54, וזה לאחר אשר חותנו ר' מיכל הפסיק את עסקיו ונתן לחתנו סכום מצער לבנות לו בית. אבל האב לא זכה, ובטרם נגמר הבנין שבק חיים לכל חי.

אחד מאחיו של ש. דובנוב מת בילדותו. האח הבכור, יצחק, נפטר בדמי ימיו (1890). נשארו לו לדובנוב שני אחים: זאב, שהיה גדול ממנו בשנה וחצי, ונחמן — הצעיר. גורל שניהם קשור בדרכים שונות בארץ־ישראל.

*

זאב דובנוב

זאב (ולאדימיר) נולד במסטיסלב, בשנת התרי"ח (1858). חנוכו היה תורני, מסורתי־יהודי, באדיקות מופרזת, אבל מופלאת בהתלהבותה הנפשית, שהיתה מושפעת מגודל נפשו ואמונתו הטהורה והיפה של הסבא הגדול. אבל יחד עם זאת הושפע גם מהמצב הקשה והמדכא בבית, מדכאונו של האב וסבלותיה של האם.

דרכו נשתלבה, בבחרותו, בזו של אחיו הצעיר ממנו — שמעון, שנתפרסם אחר־כך בתור היסטוריון יהודי. המצב ברחוב היהודי השפיע עליהם לחפש מוצא מן החיים העלובים בקרב היהדות ברוסיה הצארית. ואת המוצא הזה חשבו שניהם למצוא בהשכלה הכללית. ורבות שילמו השניים בעד האפשרות להשתלמות, הן במובן החמרי, באין בידם הכספים הדרושים לכך, והן בבזיונות בתור יהודים, שמקומות שונים במדינה היו אסורים עליהם בישיבה. אבל הם בעקשנותם לא הרפו מהמטרה אשר שמו לעצמם, ורק עובדת השרות הצבאי, בהגיע זאב לגיל גיוס היא שהפרידה בין השניים.

בעוד השניים שוגים בתקוות שבקבלת התרבות הרוסית, שנראתה להם כמתקדמת, ובפעולה למען הקידום הסוציאלי לשחרור העם הרוסי מכבלי שעבודו שעמו תבוא הגאולה גם לאחיהם היהודים מסבלותם. — פרצו הפרעות נגד היהודים בדרום רוסיה בשנות השמונים. עיניו של זאב דובנוב נפקחו. הוא נתפכח מהאשליות של גאולת־ישראל אגב „גאולת העם הרוסי", וכרבים אחרים מצעירי ישראל הצטרף לתנועת ביל"ו (ב"ית י"עקב ל"כו ו"נלכה).

חדשים מספר אחרי עלית קבוצת בי"ל הראשונה ארצה עלה גם זאב דובנוב, ובח' תשרי התרמ"ג (21.9.1882) הגיע לחוף יפו.

בבואו ארצה, הצטרף לחברי הקבוצה הראשונה אשר גרו בבית אנטון אַיוב (אנטון איוב שבלי, נצר ממשפחה ערבית־נוצרית, של סגני קונסולים צרפתיים ביפו ובירושלים) בפרברה של יפו, ועבדו במקוה־ישראל.

*

התמורות שפגעו בחברי הבילויים יושבי בית אנטון אַיוב, פגעו גם בו, ובימים קשים, בשל סכסוכי דעות ורעיונות ואי־הבנות שנפלו בין מנהלה של מקוה־ישראל, שמואל הירש, עבר יחד עם קבוצת חברים מבי"ל לעבוד בראשון־לציון, ומשם שוב למקוה־ישראל.

כאשר התחוללה אי־ההבנה הקשה והגורלית בין שמואל הירש והבילו"יים, אשר שלא כקודמו, קרל נטר, לא ירד לסוף דעתם של בחורים אידיאליסטיים אלה, ולא הבין לרוחם, כי לא יכול לתאר לעצמו התמסרות והקרבה עצמית עילאית, ובלבו החשיבם ל„דון־קישוטים", רבבנים והרפתקנים המחפשים לעצמם ריחיים־של־רוח למען הילחם בהם. ובעצם רתחת הויכוח הסוער שחל ביניו לבינם אמר להם כאילו לשם פשרה: „רשמו את תכניתכם הוקתכם על הנייר, תנו לי ממנה שלשה טפסים, ואשלחם, האחת לחברת „כל ישראל חברים", השנית לרב צדוק הכהן, והשלישית אל הבארון אדמונד רוטשילד ונראה מה תהי תשובתם".

וכך הוה. הם רשמו את חוקתם, אשר רבה בה ההשפעה של חברם הפוליטיקאי, מי שהיה ראש הצירות של בי"ל בקושטא, הד"ר משה מינץ, שלא אבה לשמוע לעצתי של הירש שיעץ לרכך את הצד הפוליטי הסוציאליסטי, והיא נשלחה לנ"ל.

(העתק אוריגינלי מהחוקה, כתוב רוסית וחתום ע"י כל החברים שהשתתפו בחיבורה, נמצא בארכיונו של הבילו"יי צבי בן יעקב הורביץ איש בי"ו וממיסדי גדרה ונמסר לארכיון הציוני המרכזי בירושלים.

לא ארכו הימים ושלוש טלגרמות נתקבלו מצרפת, מחברת „כל ישראל חברים", צדוק הכהן והבארון רוטשילד, שתוכנן אחד היה: לגרש את הניהיליסטים מ„מקוה־ישראל". והירש לא התמהמה מלמלא את הפקודה אשר ציפה לה, וב־20.4.1884 גורשו כל חברי בי"ו ממקוה ישראל. וביניהם גם זאב דובנוב.

*

פטרונם של הבלו"יים, אביהם הרוחני ר' יחיאל מיכל פינס מירושלים, גרס מבראשית התענינותו בבילו"יים, כי לא על עבודת האדמה בלבדה יוכל להתקיים בנין הארץ. כי בלי החרושת יהא המצב כבימי פלישתים שפשטו בישראל בראשית מלכותו של שאול בן קיש (שמואל א', יג—יט—כ) „כי חרש לא ימצא בכל ארץ ישראל, כי אמר פלשתים פן יעשו העבריים חרב או חנית, וירדו כל ישראל הפלשתים ללטוש איש את מחרשתו ואת אתו ואת קרדומו"... הבילו"יים בהיותם קיצוניים ביחסם לעבודת האדמה לא אבו לשמוע לו. אבל עכשיו, בשעת מצוקה קשה, הוציא הרי"מ פינס את תכניתו מתיקה ויסד את ה„שה"ר" (שיבת החרש והמסגר), ויעביר מיד מספר חברים לירושלים למען למוד מלאכת יד שם. בין העולים היה גם זאב דובנוב, שהיה אחד מחמשת דרי החדר בביתו של ר' ליב לוֹמזר (הורביץ) בנחלת שבעה, ולמד נגרות, יחד עם שמשון בלקינד, בבית המלאכה של הנגר מרקל ליד שער יפו, מחוצה לו.

על דרי חדר זה מסופר הספור הבא: המשתמע כאגדה, וממנו נובעים זכרונות בל־ימחקו ולא ישכחו בדברי ימי החלוציות והמלחמה הנפשית של החלוצים דאז, אשר נכתבו על־ידו במכתביו אל אחיו שמעון.

מבין בני ביל"ו שעלו לירושלים היה אחד, דוד יודילוביץ, שנקרא בשם „הבילו"י הרומני", כי מעולי רומניה היה אשר עלה בכסלו התרמ"ג עם 156 נפש מיסדי זכרון־יעקב, נפרד מהם ועלה ירושלימה, והתגורר עם ארבעת יוצאי מקוה־ישראל בחדרם בנחלת־שבעה.

ריהוטו של החדר מקורי היה ואופיני לדרכי חייהם של הבילו"יים אז בכלל. ארבעת קירותיו ערומים היו כביום היבנותם, כוך מרובע שנקרע ע"י בעל הבית בקירו הצפוני שימש לדיירים ארון לבגדיהם ולספריהם גם יחד, שולחן מרובע בלתי צבוע עמד בעיבורו ושימש שולחן אוכל, מכתבה ו„שולחן עגול" כאחד; שני ספסלי עץ צרים וארוכים, כדוגמת ספסלי בית המדרש, משני צדדיו — ועל הרצפה — מחצלת.

פשוט, ובלתי מסובך היה המצב ביום, כשהחברים נמצאו בחוץ לרגלי עבודתיהם או אפילו אם נמצא אחד בבית לרגלי מחלה... אך בלילה סיבכה שאלת השינה את המצב...

אמנם לדבריו של דוד יודלוביץ היה להם כר, ודוקא כר שלא ככל הכרים, כי היסטורי היה ומכובד. את נוצתו הרכה אספה אמו של יודילוביץ משך שנים ממריטתם של אווזים שמשומנם אגרה שומן כשר לפסח, ותמלא בנוצה זו כר קטן, מטופח, תפוח, ורך, וכאשר נסע בנה לדרכו החלוצית ארצה — ציידה אותו בכר זה בתוספת... נשיקה...

ויחידי היה הכר הזה, כי מכל משמר שמר עליו דוד, והיה בו מבחינת „ושמתו לאות... והיה לטוטפות"... בצירוף מגע יד מלטפת של האם שנשארה שם, בגולה הרחוקה, ומהד קול בכי געגועיה החרישי ונשיקתה המצלצלת החמה... ואת הכר היקר הזה מסר דוד לשימוש לכל חבריו. אבל, גם לכר הזה לא היו יותר מארבעה קצוות, ואילו לשוכני החדר היו חמשה ראשים, ובהגיע שעת השינה של הלילה הראשון שעשו בחדר, והמחצלת שעל הרצפה — שמילאה את מקומן של המטות, כסתות, סדינים ושמיכות ו„שאר ירקות" — טואטאה והוכנה לתעודתה, הכר של דוד הושם כבוד במרכזה והוכן למלא תפקידו, נתעוררה השאלה החמורה:

ארבעה קצוות לכר, וחמשה ראשים לחברים — היכן ינוח הראש החמישי?... ישבו החברים ודנו, תיקנו תקנה והחליטו:

בשעה שארבעה מן החברים, לפי התור, ישכבו ויניחו ראשיהם על ארבעה קצוותיו של הכר, בה בשעה יהא ער החבר החמישי — לפי התור גם הוא — ישב, יקרא, יכתוב, יעשה כטוב בעיניו משך שעתיים, ולאחר תום השעתיים יעיר אחד מן הארבעה שיקום ל„ישיבה", קריאה וכתיבה, והוא עצמו ישכב בפאת הכר שנתפנתה, וחוזר חלילה, לפי התור... ואומרים, שאת השעות האלה ניצלו החברים כך: יעקב שרתוק (אביו של משה שרת) לכתוב מאמרים על תחית־העם ל־„אודיסקי־ליסטוק"; זאב דובנוב לכתיבת „רפורטים" לאחיו שמעון ההיסטוריון *) ומכתבים ל„ראזסביט", ודוד יודילוביץ עצמו, בעלו החוקי של הכר ההיסטורי לכתיבת מאמרים ל„המגיד", „המליץ", ו„הצפירה"...

*

זאב דובנוב שינה באחרונה את שמו ל־בן־יעקב ע"ש אביו מאיר יעקב.

לאחר מאבק קשה מאד עם הקדחת והמחסור ועם הסיכויים הקודרים שנשקפו אז לחלוצים עזב את הארץ בחורף 1885, חזר למסטיסלב „מאוכזב מתקוה להצלחה מהירה של ההתישבות בארץ ישראל", אך „לאומי אדוק באמונתו". הוא נפגש עם אחיו שמעון, וויכוחים לוהטים התנהלו בין השנים „על הלאומיות והקוסמופוליטיות", ואין ספק כי ויכוחים אלה היו בין הגורמים שהביאו לשינוי בהשקפותיו של ש. דובנוב מקוסמופוליטיזם ללאומיות. במסטיסלב עסק זאב דובנוב בהוראה, וסייע לאחיו בברורן ובפענוחן של תעודות היסטוריות. לאחר זמן עבר לרוסטוב אשר על הדן ויסד שם ספריה.

---

*) מכתביו של זאב דובנוב לאחיו נדפסו ב„כתבים לתולדות חבת־ציון וישוב ארץ־ישראל", הוצאת „הועד לישוב א"י" באודיסה, כרך ג', ערוך ע"י א. א. דרויאנוב (ת"א תרצ"ב).

МИНИСТЕРСТВО
ВНУТРЕННИХЪ ДѢЛЪ.

ДЕПАРТАМЕНТЪ
ОБЩИХЪ ДѢЛЪ

Отдѣленіе Ш.
Столъ I.

20 января 1916 г.
№ 1537

От Департамента Общихъ Дѣлъ присяжному повѣренному Л.М. АИЗЕНБЕРГУ /Марсово поле, д. 7/, на поданное прошеніе, симъ объявляется что Министерствомъ разрѣшено его довѣрителю, еврею Симону Меерову Дубнову пребываніе въ Петроградѣ на текущій учебный годъ.

И.о. Вице-Директора

За Начальника Отдѣленія

רשיון לזכות ישיבה בפטרוגראד לדובנוב מטעם מיניסטריון הפנים
מיום 20 בינואר 1916

סעודת־רעים לכבוד הר׳ שמעון דובנוב
בהתארחו באודיסה. □ □ □ □ □ □ □

שלחן ערוך:

סלוחים שלפני הסעודה—ש לש סבוא לתולדות החסידות.
יוש וקוניוק—ש לש חסידים הראשונים.
יון ישן וחדש „כרטלי״—ש לש מבחבים על היהדות הישנה והחדשה.
שכר —ש לש להולדות החסידות.
סים הוידונים—ש לש תנועת שבתי צבי ומיקחו.
דגים מסולאים—ש לש „Еврейская Старина״.
דגים מאיונים—ש לש שהרור היהודים אחרי המהפכה הצרפתית.
בשרא דתורא—ש לש היסטוריה ישראלית.
תרנגל הודו—ש לש קריסיקום.
כיסנין מסולאים בשר—ש לש נחשה ונחקורה.
קנוח סעודה—ש לש לקט אבנים וחומר להיסטוריה.
קפה שחור—ש לש קורות היהודים ברוסיה.
נאומים—ש לש נאום על תחנון העברי.

ו׳ סבת התרע״ר.
23/XII 1913.

בבית הסון „וויניציה״ של ה׳
סימון, רחוב יקאטרינא 22.

Тип. „Мория“. Одесса.

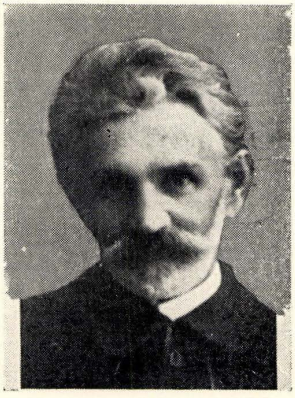
מאיר יעקב, אביו של ש. דובנוב

זאב דובנוב

שמעון דובנוב ורעיתו אידה

ברוסיה נשא אשה בשם דוניה, ונולדו לו ממנה שתי בנות ליובה וסוניה (פרטים שקבלתי מבת אחיו נחמן דובנוב). ליובה למדה נגינה בקונסרבטוריון וכאשר נישאה לאיש נסעה אתו לאירקוטסק. וסוניה, הצעירה, נישאה למהנדס ונסעה עם בעלה למוסקבה. ואחרי מות אשתו של זאב דובנוב עבר גם הוא למוסקבה אל בתו וגר בביתה עד יומו האחרון.

גם בהיותו ברוסיה המשיך את הקשרים עם חבריו בארץ בחליפת מכתבים, בעיקר עם ישראל בלקינד (שניים ממכתביו של ישראל אליו נדפסו ב„מימים ראשונים" (שהיה יוצא בתור הוספה ל„בוסתנאי", בעריכתו של א. דרויאנוב, בכרך א', חוברת א', יוני 1934).

אביא כאן רק מכתב אחד קצר ומאפיין את הקשרים שנשתמרו בין זאב דובנוב והבילו"יים, וגם את אופן חיי הבילו"יים בקשייהם: המכתב הוא מאת פאני חיסין, מגדרה. הואיל ועוד לא היו אז בגדרה בתים או צריפים, פרט לצריפם של הרוקים הבילו"יים, ובאחד מקצוותיו „הדביק" יעקב שלמה חזנוב, „הנגר" של הבילו"יים סככה בשביל חמורם הפילוסוף, פינו את החמור מסככתו, טאטאו אותה, ובה השתכנו פאני וחיים חיסין. וזה תוכן המכתב:

ידיד יקר! איני מעיזה להתנצל וללמד זכות על שתיקתי, אבל די אם אביא רק עובדה אחת — ותצדיקני. אין אני מתהלכת בטלה בראשון-לציון, כפי שנדמה לך, אלא יחד עם חיים יושבת אני בגדרה, ובדירה — שבה ישב קודם „הפילוסוף" הגדרתי, החמור. פירוש: אנו יושבים בסככה, כפי שקוראים לה כאן, ובכן, דובנוב היקר, צדקתי ממך, — — — על כל פנים, מכאן ואילך אשתדל להיות דיקנית יותר, אף לא יכבד עלי הדבר לקיים אותו, משום שעוד מעט ויחדלו הגשמים והיו לנו יותר חום ונוחיות בדירתנו.

היה שלום, ואל תעצב, אף לרגע אחד איני מסתלקת מתקוותי שאתה תשוב אלינו ותחיה יחד אתנו אותם החיים שהנוער הרוסי אין לו שום מושג מהם.

שלך פאני

נחמן דובנוב

נחמן, בן מאיר יעקב ושיינה, נולד במסטיסלב בשנת 1886. גדל באוירה של מסורת והכרתו הלאומית היתה עמוקת שרשים, והוא לא שינה דעתו והשקפתו גם לאחר שאחיו זאב לא עמד במבחן וחזר מן הארץ לרוסיה. ובשנת 1912 עלה ארצה עם אשתו.

הוא פתח בארץ בית מסחר לכלי-נגינה וקיים את משפחתו שגדלה בינתיים, אולם בריאותו נתרופפה, ומאמציו של הד"ר חיים חיסין לרפאותו עלו בתוהו. הוא נפטר ב-ל' שבט תרפ"ד ונקבר בבית הקברות הישן בתל-אביב.

אשתו רחל לבית צייטלין, ילדה לו ארבעה בנים ושתי בנות: מאיר, יוסף, בן-ציון, שמעון, סוניה ודבורה. הם למדו כולם בגימנסיה הרצליה, ולאחר מכן נסעו אחדים מהם לחו"ל להשתלם.

ב-1927 בקרה סוניה דובנוב בברלין, ושם נפגשה עם דודה שמעון דובנוב, והוא אמר לה שאמנם ממשיך הוא בהתכתבות עם אחיו זאב, אבל הוא מקבל ממנו מכתבים נדירים.

הבת סוניה, חברה בקבוץ עין-חרוד ונשואה לנחום בנארי (ראה מכתבי שמעון דובנוב אליו להלן בחוברת זו).

בנימין דובנוב

מבני משפחת דובנוב נמצא עמנו בארץ בנימין דובנוב, שסבו יחזקאל בן אביגדור דובנוב היה כנראה בן דודו של מאיר-יעקב (אביו של ש. דובנוב), והריהו, כנראה, „רביעי בשלישי" עם ההיסטוריון הדגול.

נולדו לו שלושה בנים ובת אחת. הבן הבכור — יואש — מכהן כיו"ר המועצה המקומית בעפולה.

שרשרת „רנולד"

לכל שמוש בתעשיה וחקלאות

להשיג מתוך המלאי
אצל הסוכן היחידי לישראל:

„טכניקה" יעקב בוקשטין!

רחוב רמב"ם 22 — תל־אביב — טלפון: 63216

בנק קופת־עם בערבון מוגבל

(נוסד בשנת 1918)

משרד ראשי:
תל־אביב, רח' אחד העם 13, ת.ד. 352, טלפון 65974

סניפים:

תל־אביב	רח' אחד העם 13, ת.ד. 352, טל' 64468/9
	רח' א. בן־יהודה 57, ת.ד. 3220, טל' 25927
ירושלים	רח' יפו 47, ת.ד. 872, טל' 4409
חיפה	דרך העצמאות 43, ת.ד. 116, טל' 4319
	הדר הכרמל, רח' ביאליק 12, טל' 67241
יפו	רח' תרשיש 19, ת.ד. 8257, טל' 83427
רמת־גן	רח' שילה 2, ת.ד. 3, טל' 72200
רמת־יצחק	רח' ירושלים 50, טל' 72968
גבעתיים	רח' שינקין 29, ת.ד. 5, טל' 73126
הדר־רמתיים	ככר הנשיא, ת.ד. 22, טל.' 220
עכו	רח' בן־עמי 23 (פינת רח' ויצמן), טל' 132
מגדל־אשקלון	רח' הרצל, ת.ד. 34, טל' 64
נהריה	שדרות געתון, טל' 920063

אגרות שמעון דובנוב

אגרות שמעון דובנוב

(תוכן)

עמודים

לח. נ. ביאליק . . . . 109—117

לנ. בנארי . . . . . 118—120

לרוזה גינוסר . . . . . 120—123

למ. דודזון . . . . . 123—124

למ. דיזנגוף . . . . . 124—126

לב. דינבורג (דינור) . . . 127

לש. א. הורודצקי . . . . 125—134

למ. ב. ה. הכהן . . . . . 134—141

לד. פסמאניק . . . . . 141—143

לא. צנציפר 144

לז. רבינוביץ ול. היילפרין . 144—145

לועדת התרבות של הסתדרות
העובדים 146

לחיים נחמן ביאליק

(עיוכ׳ תרע״ז) 23/9.916 פטרוגרד

ידידי היקר!

אחרי שקבלתי מכתבך מן 15 אוגוסט (כנראה ממנו, כתבת לי גם קודם לזה בירחי הקיץ, אבל המכתב הראשון לא בא לידי), מסרתי תיכף להעתקה את מכתבי „שלום עליכם״. באותם הימים שהשיב לי המעתיק את קונטרסו ורציתי לכתוב הקדמה והערות, באה בשורה מבהילה ממוסקבה שבני יעקב שוכב בבית החולים ומחלתו מסוכנת. נסענו אני ואשתי למוסקבה, ואחרי כמה ימים של בהלה וגזר־דינם של הרופאים שאין תקנה להחולה, „נמתקו הדינים״, כלומר נמצאה הבאצילה שחפשוה כמה שבועות ונגלה לעין שהמחלה היא טיפוס קשה אבל לא מסוכן. שבתי לביתי. והנה הגיעה הבשורה על דבר מות פרוג — ידידי מנוער. בימים האלה לא הייתי מסוגל לעסוק בשום דבר. נהגתי בחברי הנפטר מנהג אבלות יותר משבעה ימים — וכתבתי „מחשבות וזכרונות״ אודותיו שיבואו בקרוב ב„ייעוור. ניעדיעלא״, ואח״כ עם הוספות ומלואים ב„סטארינא״ שלי. אתמול גמרתי את מגלת האבל ומהרתי לעבור על העתקת המכתבים של ש״ע, להוסיף עליהם הערות ולכתוב הקדמה קצרה. עכשיו שולח אני לך בזה את „המאמר״ ונותן לך הרשיון לעשות בו כטוב בעיניך: לגנזו, להדפיסו במאספך וגם לקצר בגופי המכתבים במקומות שתמצא לנחוץ, בתנאי שבמקום ההשמטות תבוא הערה או שורה של נקודות המעידה עליהן. אני לא השמטתי מאומה, והמכתבים נעתקו במלואם. מעתיק המכתבים, אחד המש־כילים, איננו רוצה לבוא על שכרו, ורק מבקש הוא שתשלח לו עק״ז אחד מהמאסף שלך כשיופיע אי״ה. תוכל לשלוח ע״פ אדריסתי.

הודיעני נא בכלל את דעתך, וגם מתי יצא מאספך המקוה?

אכיר לך תודה, ידידי, אם תודיעני ע״ד גורל עזבונו הספרותי של חברנו הנפטר ר״ש פרוג. קראתי, שכבר מסר לידי האגודה הספרותית שלכם כתבים ברוסית ויהודית שלא נדפסו, ויש בהם גם זכרונות חייו. אבקש אותך ואת חבריך האפוטרופסים להשתדל — עד כמה שיש לכם רשות — ולברור מתוך עזבונו של פרוג את הדברים שנכתבו רוסית ונוגעים לקורות חייו, ואני אתן להם מקום ב„סטארינא״ שלנו ע״פ התנאים הדרושים לזה.

במכתבך הודעתני שהסבא התחזק קצת ועוסק בזכרונותיו, ולכן לא אוכל להבין, מדוע נפקד מקומו בין הסופרים שהשתתפו בלויתו של פרוג. כנראה מהקורס־פונדנציות מאודיסה שבאו במה״ע. האומנם הורע מצבו? ידידנו רבניצקי הזכירני, שחובה עלי לכתוב מאמר במאסף שהוא עומד להוציא לכבוד מנדלי שלנו. מתקשה אני בדבר ולא אדע מה אפיו של קובץ זה — אם צריך אני לכתוב אודות זקננו המכובד או מותר לעסוק באיזה ענין שהוא. חפצתי לדעת מי כתב כבר ומה נכתב בשביל המאסף הזה, ואז אדע מה עלי לעשות (וגם אם עומד הוא לצאת בזמן קרוב?)

בפרקים החדשים של תרגום טריוש עוד לא עיינתי. עוסק אני כעת בעריכת ה„סטארינא״ שתצא בחוברת מכופלה בקרוב וסובל צרות רבות מההדפסה הקשה

בימינו (בתי הדפוס מתרוקנים מהמסדרים אחרי כל מוביליזציה, ואם אין מסדר אין תורה). כשאפנה אקרא את התרגום ואתאמץ לתקנו עד כמה שידי מגעת וזמני מספיק. אז אוסיף גם על רשימת התמונות, כי הארבע שרשמתי נוגעות רק לפרקי הספר הראשונים שנשלחו אליך.

והנני אומר שלום לך, ידידי, ולכל חברינו — יתר הפליטה מחבורתנו האודיסאית — ומתפלל קודם „גמר חתימה" שלא ימעט מספרנו בשנה הבאה.

אוהבך ומוקירך,

ש. דובנוב

*

(תרגום מרוסית)

פטרוגרד, 25 בספטמבר 916.

ידידי היקר, שלשום שלחתי לך רשום לפי הכתובת של „מוריה" העתק מכתבי שלום עליכם עם הקדמה והערות וכן מכתב מפורט. אני מקווה שקבלת את החבילה.

שכחתי להוסיף שעניתי גם לי. ח. רבניצקי בראשית ספטמבר על מכתבו. מסור לו דרישת שלום.

המסור לך,

ש. דובנוב

נ.ב.: אשתי דורשת מקרב לב בשלומך ובשלום אשתך, שגם אני דורש בשלומה.

*

(גלויה — תרגום מרוסית)

פטרוגרד, 24 בנובמבר 916

עד כה, מחמת עבודות שאינן פוסקות, לא באתי לידי תשובה על מכתבך, ידידי, מיום כ"ו תשרי. בין עבודה ועבודה עסקתי שבוע שלם בעריכת תרגום טריוש והספקתי לתקן פרט קטן אחד (כשני גליונות דפוס). ראשי התחיל כואב ועזבתי. בכלל עייפתי מאוד ומחר אני נוסע לעשרה—חמשה־עשר ימים לפינלנד לנוח ביחד עם בני יעקב שהחלים לגמרי.

מה שנוגע למכתביו המשעשעים של שלום עליכם כדאי היה בכל זאת להדפיס אותם כטפוסיים למחבר של מנחם מנדל. ייתכן, שניגר יפרסם אותם בקובצו. במקרה זה יבקש אצלך העתק.

אני מסתפק לפי שעה בשורות המועטות ומבקש למסור את דרישת שלומי לרעיתך, לסבא, לרבניצקי ולאחרים.

שלך,

ש. דובנוב

נ.ב.: לסבא אני כותב היום לחוד.

*

(תרגום מרוסית)

פטרוגרד, 19 בינואר 1917

למר י. ח. רבניצקי, אודיסה

ידידי היקר,

אני מסכים בהחלט לדעתך ולדעת החברים להקדים למהדורה החדשה של כתבי שמעון פרוג רשימה ביוגראפית. לשם חיבור רשימה כזאת יש צורך בכמה

עבודות מוקדמות: לחקור את כתבי היד של היומנים מעזבון המנוח, את חליפת המכתבים, את טיוטות כתביו, לאסוף ידיעות ביוגרפיות בעל פה מקרובים ומכרים, לחקור את כתבי פרוג בסדר הזמנים לפי כתבי העת, שיש בהם הרבה דברים אופייניים שלא נכנסו לקובצי שיריו. בעונג רב הייתי עושה עבודה זאת אילו הייתי צעיר בעשרים שנים והיו לי לפחות שלושה חדשים פנויים. אבל, אהה, זמני מחולק מראש לכמה שנים. בשנתיים הבאות אני מסרב לגמרי לעסוק בעבודות קטנות ובפעולה צבורית כדי שאוכל לגמור את הנוסח האחרון של „תולדות ישראל" — סיום התלמוד שלי ואחרי כן להוציא „תולדות החסידות". מחולקים הימים, כמעט השעות ואין רווח פנוי. ולתת במקום ביוגרפיה מלאה והערכת התקופה קטעי זכרונות, אני רואה כעלבון לזכר המשורר. כדוגמא לרשימה על פרוג צריכה לשמש הביוגרפיה של נאדסון*) בקובץ שיריו. ואני ממליץ בפניכם בכל תוקף למצוא מחבר לרשימה כזאת שיאסוף על המקום, באודיסה, בחרסון ובמושבה**) את החומר ויעבד אותו.

אם יצלחו לכם כמילואים לרשימה הזכרונות שלי שנדפסו לפני זמן מה והמכילים הערכת השירה של פרוג אני מרשה לכם ברצון להדפיס אותם מחדש.

המהדורה החדשה של פרוג צריכה להיות מלאה ולפי סדר הזמנים בצירוף הערות ביבליוגרפיות ומנגנון אקדמי כלשהו. אם תשלחו לי הגהות אני מוכן להכניס תקנות ומילואים. אני מקווה שתמצאו סופר שיעשה עבודה זו בחיבה בהשתתפות חברי הועדה שלכם.

מקרב לב אני מאחל לכם ולחברים הצלחה במעשה יפה זה והנני

המסור לכם

שמעון דובנוב

נ.ב.: מה שנוגע למאמר או לפחות להערה ל„קובץ מנדלי" אינני יכול בשום אופן למצוא מה לכתוב. העיקר שגם אין זמן לחשוב. עייפתי מאוד מן העבודה הגדולה בהיסטוריה ששקעתי בה כולי ואינני רואה לה סוף. אבל אם אמצא משהו אמהר לכתוב ולשלוח, כי אני מרגיש בעצמי צורך בקובץ כזה. משום־מה אין מוצאים חן בעיני הזכרונות על החי כאילו אומרים „קדיש" לפני המועד.

שלך **ש.ד.**

דרישת שלום מקרב לב לסבא ולכל החבריא.

*

7.6.922

ידידי היקר והנכבד,

יצאתי עם אשתי מסדום שברוסיה בסוף ניסן. עד חג השבועות שהיתי בקובנה, עשיתי שם הכנות לישיבת קבע, ועתה הנני יושב על חוף הים בבריזין הסמוכה לדנציג ומתכון לנוח מעמל החיים עד חדש אלול. לא הספיקה לי השעה לכתוב אליך מקובנה, וגם את האדרסה שלך לא ידעתי בדיוק. ורק עתה הגיע זמן שיחתנו במכתב. זה כשנה, מיום שכתבת לי ממוסקבה, לא קבלתי מאתך שום מכתב, ורק

*) הוא המשורר הרוסי ממוצא יהודי סמיון נאדסון (1862—1887), שמת בנעוריו.
**) היא המושבה החקלאית היהודית בוברובי קוט, שבה נולד פרוג.

שמעתי אודותיך שנתגלגלת לברלין. מה שלומך, ידידי, ופעולתך בסביבה החדשה? קודם יציאתי מרוסיה, חשבתי לקבוע ג"כ דירתי בברלין, בקרית־ספר שלנו, ולהשקיע את כל כוחותי בהדפסת ספרי ההיסטוריה הגדולה שלי בארבע שפות (רוסית, עברית, אידיש ואשכנזית). אך בקובנה נוכחתי, שאי־אפשר לי להסתלק מן הקתידרה ללמודי היהדות שנוסדה שם על יד האוניברסיטה הכללית, מבלי שאזיק לכל הענין — יסוד מחלקה לחכמת ישראל ב„שכונת הגוים". ולכן החלטתי להשאר בקובנה במשך השנה הראשונה ולסדר משם את הדפסת ספרי בברלין.

כאן מתחילה פרשת „מו"לים". כלל־פערלאג, פאַלקס־פערלאג, אידישער־פערלאג" על יד הוצאת־ספרים Грани בברלין ועוד — סבוני גם סבבוני בשם ה' כי אמילם, כלומר — שאבחר מקרבם מול"ים לספרי (עתה מצאתי פירוש לפסוק בכתובים). משפיעים עלי רוב טובה, ואני לא אדע במי אבחר. דרישתי העיקרית לכל מו"ל היא: שיודפס כל הספר בעשרה כרכיו (ס"ה 250 גליוני־דפוס) בזמן מוגבל — לא יותר מארבע שנים בכל הלשונות. במכתבי ע"ד ההוצאה העברית הודעתי להם מראש, שהסכמתי תלויה בתנאי ש„מוריה" תוותר על זכותה הקדמון. שתיקת „מוריה" וגם „דביר" — אחיה הצעיר — היתה כעין הודאה לדעת האומרים שאין ביכולתם להעמיס על עצמם הוצאה של ספר גדול בן עשרה כרכים, ולכן חזקו עלי דברי בעלי ה„כלל־פערלאג", שבא בדברים עמי עוד בחורף העבר ע"י שארי ש"י הורוויץ מברלין. עתה אני פונה בשאלה אליך, ידידי (אע"פ שהגידו לי שיצאת מברלין לאחד ממקומות הרפואה בארץ אשכנז): מה דעתך ומגמתך בענין זה? ההוצאה העברית היא היותר קשה שבכולן, כי עלי להשתתף עם המתרגם בעבודה כדי „להחזיר עטרה ליושנה" בציטטים ממקורים שונים נדפסים וכ"י. אי אפשר לי לקיים מצוה זו בלי עזר תלמיד־חכם ומתרגם כלבבי, כי אם אבוא לתרגם בעצמי עברית את ספרי יספיק בידי לכתוב רק עמוד אחד ליום, ומספר העמודים יעלה לארבעה אלף, — וא"כ אין לדבר סוף. ש"י הורוויץ כתב לי שהמתרגם הידוע לי, מי שהיה תלמידי ברוך קרופניק, מוכן ומזומן לקחת על עצמו עבודה זו. וכאן עומדת על הפרק שאלה אחרת: אם יתרצה עוזרי זה לבוא לקובנה ולעבוד במחיצתי, כי בשנה הקרובה לא אוכל, כפי הנראה, לקבוע דירתי בברלין.

בזמן קרוב, לערך 20 יוני, יבואו לכאן מברלין אחד או שנים מבעלי החברות להוצאת ספרים, כדי לגמור את הענין בכתבי־התקשרות (התנאים העיקרים כבר הוצאו לפני, כמו: שכר־סופרים למחבר 20% ממחיר הספר בנכיון לערך 5% לשכר המתרגם, וכו'). ובכן, נחוץ מאד שתבוא תשובתך למועד ההוא בשם „המוריה" או „הדביר", ביחוד — אודות התנאי העקרי: להוציא כל הספר במשך ג'—ד' שנים, וכל כרך וכרך במשך ד' או ה' חדשים. בכל אופן, שואל אני בעצתך, ידידי, כי שמעתי שאתה בקי בהלכות הוצאת־ספרים ע"פ נוסח־ברלין החדש, ותוכל להיות לי למורה־דרך.

והנה כתבתי לך מכתב של עסק (לא מצאתי תרגום אחר למושג Деловое Письмо במקום שיחת־רעים. אולם עוד חזון למועד. אבקש, ידידי, לכתוב לי בהקדם האפשרי ולהודיעני משלומך ושלום ידידינו שנסעו בשנה העברה לא"י — רבניצקי ויתר „העולים".

אשתי ובתי סופיה שולחות את ברכתן שלום לך ולרעיתך.

שלך באהבה, **ש. דובנוב**

האדרסה שלי: Danzig, Brösen Conzesstrasse 2

27.6.922

ידידי היקר!

סוף סוף שמעתי קולך מבין שורות מכתבך היקר מן 15 ל"ז, אחרי הפסקה של שנה שלמה, מיום שהתהום הפריד בינינו בארץ האבדון. והקול — קול הוגה נכאים, ושומע אני אותו בכל חלל העולם המתחדש אחרי המבול: גאולים, יוצאי מצרים שברוסיה נמצאים במצב גולים ותועים ב„מדבר הגוים" שבמערב, שעוד לא הספיק לקומם את הריסותיו. מרגיש אני את כל עומק הצער שבנפשך: יצאת לא"י, והגורל השליכך לארץ נכריה והטיל עליך עול דרך ארץ יותר מעול תורה, אע"פ שעבודתך ב„מוריה" וב„דביר" קודש וחול משמשים בה בערבוביא, והטלטולים הזיקו לבריאותך. בכל זאת נוטה אני להאמין, שבגלותך גלתה שכינה עמך ועוד „חזון" למועד.

גם אני באתי לארצות המערב לשם „תקון נשמה", במובן הפשוט: לתקן ולשכלל את כל מה שפעלתי בחיי בעולם „היצירה" ולגמור את חשבונותי ב„עולם העשיה".

לתכלית זו שאפתי לברלין, מקום מכונות הדפוס המגשמות את תקוני הסופרים. בקובנה פיתוני ואפת להשאר לזמן מה, כדי שפרידתי לא תעמיד בסכנה את הקתידרא להיסטוריה שלנו על יד האוניברסיטה הכללית; אבל בימים האחרונים גברתי גם על פתוי זה ושלחתי אל המיניסטר לענייני השכלה גט־פטורין מהקתדרא, שהיתה בימים האחרונים לסלע המחלוקת בין הימינים והשמאלים בליטא ונכנסה בגדר של הפוליטיקא. עתה החלטתי להשתקע בברלין ולהקדיש כל כחותי במשך שלש־ארבע שנה לחתימת תלמדי ב„היסטוריה הכללית של עם ישראל" (עשרה כרכים, 250 גליוני־דפוס), העתידה לצאת לאור בארבע שפות — רוסית, עברית, אידיש ואשכנזית.

ובכן יש תקוה שבעוד שני חדשים נתראה פנים אתך, ידידי, בברלין, אבל עד שיבוא היום ההוא עלינו לגמור את הענין שנדברנו בו, כדי שנוכל להוציא את ה„היסטוריה" בעברית בזמן אחד עם שאר המהדורות. צמצום הדפסת הספר בזמן של ג' או ד' שנה — הוא אחד מתנאי העיקריים, כי לא אדע מדת ימי מה היא, ועלי המלאכה לגמור דוקא, שלא כדעת חז"ל. כל יום ההולך לאבוד מעבודה זו מעכב את גאולת נפשי. הוצאת הספר ברוסית, אידיש ואשכנזית כבר נמסרה למול"ם בתנאי זה, ורק ההוצאה העברית — היותר קרובה לרוחי והיותר חשובה באיכותה — תלויה ועומדת. בעונג מיוחד קראתי את דברי מכתבך המחודדים אודות המול"ם הערלים, ובודאי הייתי מאושר לשוב אל „אנשי הראשונים", חברי וידידי ב„מוריה". בכל ימי המלחמה והמהפכה ברוסיא הרהרתי רק בדבר זה: תקון נשמתי בטופס העברי של ספרי צריך לבוא רק באמצעות „מוריה". אבל בעלי ה„מוריה" נעלמו ממני לעדן עדנים, ובחורף העבר, בשעת בדידותי בפטרבורג, חדר אלי מברלין רק קול „כלל־פערלאג" במכתבי שארי ש"י הורוויץ, שהיה מזרז אותי לצאת לברלין ולמסור הוצאת ספרי בכל השפות ל„פערלאג" זה, שהוא כל יכול בהשענו על מכשירי הדפוס הגדול של אולשטיין. דמיתי אז, שכבר בטלו כל הוצאות הספרים מלבד „הכלל", ורק אחרי בואי לקובנה מצאתי שם חבילות של הצעות ממול"ם שונים בברלין וגם וורשא.

בימים האחרונים נקבעו ה„תנאים" ביני ובין המול"ם ברוסית Грани ואידיש („אידישער ליטעראריש־ער פערלאג") בברלין, ובסוף חודש זה נבוא ל„גמר חתימה". כעת עומדת על הפרק שאלת ההוצאה העברית.

בשעה זו קשה לי מאד לפתור שאלה זו. בעלי ה„כלל־פערלאג" מתרעמים עלי, שמסרתי את ההוצאה היהודית לאחרים (רק מפני שאותם האחרים התחייבו לקיים את תנאי העקרי בצמצום הזמן), וטוענים שיש להם „חזקה" מימי החורף העבר, לכל־הפחות על ההוצאה העברית. ולעומת זה „מוריה" בודאי יש לה על מה שתסמוך בנוגע לקדימה בזמן ההתקשרות. ואני עומד נבוך ומצפה רק לפתרון אחד: מי משני המוסדים יוכל לקים באמונה את התנאי בנוגע לזמן המוגבל, להדפיס כל כרך וכרך מספרי במשך ד' או ה' חדשים וכל הספר בעשרה כרכיו במשך ג' או ד' שנים, מן חצי שנת 1922 עד חצי שנת 1926? ממכתבך אני רואה, שאתה אינך מאמין באפשרות קיום תנאי זה, ודבריך אלה העציבו מאד את רוחי, כי „סוד הצמצום" בזמן, אחרי צפיה של שמונה שנים (החלק הראשון מספרי המתוקן נועד לדפוס בשנת 1914, שבה התחילה המלחמה), כבר נשתרש בלבי וקשור הוא עם כל תכנית הליקבידציה הספרותית שלי בשנים הקרובות.

אחרי קבלת מכתבך, כתבתי לבעלי ה„כלל־פערלאג" שאני מעכב את החלטתי בענין ההוצאה העברית לזמן מה. בינתים קראתי במה"ע, שרבניצקי ידידנו כבר בא לברלין. לכן אבקשך, ידידי, להתיעץ עמו ולברר, עד כמה גדול כוח ה„מוריה" להתגבר על המעצורים ולתרגם עברית (כנראה, יהיו דרושים לחפצנו שני מתרגמים) ולהדפיס את כל חלקי הספר בזמן המוגבל.

מצד השני יעין בזה גם ה„כלל־פערלאג", שיש לו מכשירי־דפוס גדולים ונוטה הוא לקבל על עצמו את ההתחיבות בדבר הזמן. בנוגע לתנאי התשלומים למחבר ולעוזרו המתרגם, שיעבוד עמו במחיצתו ובהשתתפותו (שאי אפשר בלאו הכי בטופס העברי, בהשבת הציטאטים מספרים וכ"י למקורם), צריך לברר, עד כמה יש ביד המו"ל לשלם שכר הגון בעד העבודה הקשה של מתרגם מומחה מן המעולים, מבלי לקפח שכרו של המחבר (15% ממחיר הספר, כלומר 10% בעד זכות־סופרים ועוד 5% שכר עבודה בעריכת התרגום).

בכל אופן, צריכים אנו לפתור את השאלה במשך הימים הקרובים. ולתשובתך אחכה. אמור נא בשמי שלום לידידנו ר"ח רבניצקי, ומסור את ברכתי וברכת בני ביתי לכל הנלוים עליך.

שלך באהבה וידידות נאמנה,

שמעון דובנוב

נ. ב.: אני מבטיח ל„כלל־פערלאג" שאודיע אותם ע"ד החלטתי האחרונה בענין ההוצאה העברית עד יום 10 יולי; ולכן אבקשך להחיש תשובתך באופן מוחלט.

*

8.7.1922

לידידי היקר רח"נ ביאליק, שלום וברכה,

בשעה אחת הביאו לי את מכתבך האחרון מיום 3 יולי ומכתב מ„כלל־פערלאג". קראתי את דבריך, ותיכף החלטתי להחזיר ל„מוריה" את זכותה ולשלוח גט־פטורין לבעלי ה„כלל־פערלאג". קשה היה לי לכתוב את הי"ב שורות, אבל פתחתי את מעטפת האגרת של ה„כלל" והנה „גט מקושר" מונח בו: בעלי ה„כלל" מודיעים אותי, שאחרי שמסרתי את ההוצאה „היהודית" למתנגדיהם מן ה„אידישער פערלאג", מושכים הם את ידם גם מתוצאה העברית, כי אי אפשר להם להפריד בין

הדבקים ולהדפיס את ההיסטוריה רק באחת משתי השפות. בשמחה רבה קראתי: „ברוך שפטרני". שמח אני שחזרה תורה לאכסניה שלה בגבול ה„מוריה", כמו שראיתי בחזון בכל שנות המלחמה והמהומות ברוסיא.

שני עקרי התנאים ש„מוריה" מקבלת עליה בנוגע לזמן וקצבת התשלומים בכלל יהיו מונחים ביסוד ההתקשרות שבינינו, ואת פרטיה נוסיף במכתבים הבאים (בזמן קרוב אשלח לך העתקה מטופס התנאים עם שאר המו"לים, לדוגמא). בנוגע לזמן נוכל להוסיף הערה מיוחדת, שעכוב ההדפסה מסבה יוצאת מן הכלל, כמו שביתת הפועלים, אין אחריותו חלה על המו"ל. ובענין השכר למתרגם מודה גם אני שאי אפשר לשלם בעד תרגום עברי, היותר קשה מכל התרגומים, רק 5% למתרגם מומחה ומהיר צריכים אנו לשלם הונורר מספיק, כדי שיוכל לעשות מלאכתו באמונה, ובשביל זה הנני מסכים שינכו משכרי עד שמונה אחוזים וישאירו לי רק 12% — שכר סופרים ושכר עבודה בעריכת התרגום. לדעתי, נתאים יותר לדרישת הצדק אם נשלם למתרגם אחוזים ממחיר הספר ולא סך מסוים לכל גליון, כי בימינו — ימי ירידת כספים וגדול היוקר — נהיה מוכרחים לשנות את השכר בכל חודש, וזה יגרום לסכסוכים שאינם רצוים, משא"כ באחוזים, שאז הדבר תלוי במחיר הספר המתאים למצב היוקר בזמן הדפסת כל כרך וכרך, והמתרגם בידעו את אשר לפניו יזדרז במלאכתו ויהי רואה את עצמו כשותפו של המחבר ביצירת הספר.

והנה התחלת התרגום כבר נעשתה בשנת תרע"ה, הוא תרגומו של טריוואש עם תקוני הרבים שנמצא ברשות ה„מוריה". בידי נשארו רק כשני קונטרסים קטנים מהכ"י של טריוואש, המגיעים (אם לא יטעני זכרוני) עד הפרק החמישי מהכרך הגדול ע"ד התקופה החדשה, ומותר זה מונח כעת בקופסא עם כל כתבי היד שלי בקובנה העתידים במשך הקיץ לעבור לברלין. לפי אומדנא שלי, יכיל כל הכ"י של טריוואש (אם לא שלח ל„מוריה" בשעתו בלי ידיעתי עוד כמה פרקים מתורגמים) לערך ע ש ר ה גליונות־דפוס, ואם נוסיף עליהם שני פרקים לגמר „תקופת האימנסיפציה הראשונה" — יהיה בידינו כרך שלם בן ט"ו גליונות בעברית, והוא הכרך השמיני, למספר החדש, המתאים לכרך א' בהעתקה האשכנזית של „היודישער פערלאג".

בכלל, שכחתי לכתוב לך שהתוצאה העברית בכל עשרת כרכיה תכיל לא יותר מן 200 בויגן במקום 250 של הטופס הרוסי, מפני סוד הצמצום הידוע של שפתנו העברית.

ובכן נוכל להחליט לפי שעה: (א) אני מקיים את הזכות של „מוריה" בהוצאת ה„היסטוריה הכללית" שלי בעברית, בעשרה כרכים; (ב) אל התנאים העקרים שהוסכמו בינך וביני בחלוף מכתבינו, נוסיף עוד פרטים ע"פ הסכם שבינו, אז יהיה הדבר כתוב וחתום; (ג) צריך להזמין מתרגם מומחה ע"פ התנאים הנ"ל ולהציע שיגש תיכף למלאכת התרגום, מן הפרק הששי של „תקופת האמנסיפציה הראשונה" עד סוף הכרך הרוסי (עמוד 199 עד 608 במהדורה של שנת 1914); (ד) בסוף אוגוסט אבוא לברלין, ואז אעשה מלואים ותקונים חדשים, בכ"י של התרגום קודם מסירתו לדפוס.

חביבים עלי דבריך, ידידי היקר, אודות הזדמנותנו לפונדק אחד בזמן קרוב. בתוך המהומה הפוליטית השוררת בימים האחרונים באשכנז ובמטרופולין שלה, אני רואה בחלומי פנה שוקטת בברלין, ובה מזדמנים שרידי אודיסה הספרותית ומתקנים בגלותם ובגלגולם החדש את חטא הדור — דור המבול ודור הפלגה...

לאחד מהשרידים, ידידנו רבניצקי, אני שולח את ברכתי, לו ולרעיתו החולה.
הודיעני נא, מתי תשוב מהמבורג לברלין. אני משער לבוא לברלין לימים אחדים בסוף יולי, כדי לסדר את עניני ההתישבות שם, שכירת דירה, שלוח חכתבים מקובנה וכו'. ולעיין גם בעניני הוצאת הספרים. האמצאך שם בזמן ההוא?
ושלום שלום לך, חביבי, וברכה בשם כל הסובבים אותי פה.

שלך,
שמעון דובנוב

•

בריזין סמוך לדאנציג, 29 אוגוסט 1922

לידידי היקר רח"נ ביאליק, שלום וברכה.

זה כבר לא קבלתי שום ידיעה ממך (מלבד המכתב הקצר מיום 24 יולי), ולא אדע, האם שבת כבר לברלין או עודך שוכן על ראש הפסגה שבהומבורג. וכאן באתי להודיעך, שבעוד שבעת ימים נבוא אני ואשתי לברלין להשתקע שם. — —
בצפיתי לבוא לברלין בחודש העבר לא כתבתי לך עד היום בענין הכנת ספרי לדפוס בצורתו העברית. עתה נסדר את הדבר אחרי בואי לברלין. כבר הבטחתי לשלוח לך לדוגמא טופס כתב־חוזה שביני ובין אחד ממול"י החדשים, והנני מקים את דברי ומוסר לך בזה העתקה מכתב שנחתם משני הצדדים. עקרי התנאים הידועים לך כבר הוסכמו בינינו, ובפרטיהם תעיין, ואקוה שלא יהיו בינינו חלוקי דעות. שמחתי מאד לבשורתך ש„מוריה" קבעה בית־דפוס לעצמה ושהדפסת ספרי לא תתעכב.
אבקשך להכין לדפוס את התרגום הנמצא בידך מן המוכן, ואני אביא בקרוב מקובנה את הפרק הנשאר אצלי. עד היום לא אדע, אם באת בדברים עם המתרגם ב. קרופניק או עם איש אחר המומחה לדבר. כשאבוא לברלין, אשתתף גם אני בענין זה.
רוב החלק הראשון בטופסו הרוסי כבר נמסר לדפוס, ועלינו למהר בהוצאה העברית. ועד שנתראה פנים בקרוב, הנני שולח לך, יקירי את ברכתי שלום לך ולביתך.

אוהבך ומוקירך,
שמעון דובנוב

נ. ב.:
שלום לך, ידידי היקר ריי"ח רבניצקי.

כבר שמעתי מדבר בואך לברלין וההרפתקאות דעדו עליך. חפצתי להקיף אותך בשאלות: הבאת לברלין להשתקע שם או רק לזמן מוגבל, מה חייך בארץ־ישראל ומה פעולתך בספרות, — אבל הנה בעוד שבעת ימים אבוא גם אני למחיצתך — למרכז גולי רוסיא — ואז תפתור לי את כל שאלותי, וגם אני אספר לך ביציאת מצרים שלי.
ושלום שלום לך מאת ידידך מוקירך ומזכירך תמיד לטוב,
שמעון דובנוב

הערות בשולי המכתבים לביאליק

דובנוב הוקיר כידוע מאד את כשרונו של ח. נ. ביאליק ופרסם על יצירותיו בכתבי עת שונים דברי ביקורת מצויינים. יחסי רעות וידידות שררו בין שני האישים עוד בשבתו של דובנוב באודיסה, ואף לאחר צאתו בשנת תרס"ג לוילנה התקיימה ביניהם חליפת מכתבים, המקיפה תקופה של עשרים שנה. לאחר הפרעות בקישינוב הטיל דובנוב על ביאליק לצאת אל „עיר ההריגה" ולאסוף שם את כל החומר בנוגע לפרעות ביהודים שם ולסכמו בספר מיוחד. במכתביו הראשונים שלח דובנוב הוראות אל ביאליק איך לאסוף את החומר הזה ואיך לעבדו. אלה נתפרסמו בשעתו (על ידי שוחטמן) ב„ספר דובנוב" שהוציא הד"ר רבידוביץ. בחמשת המכתבים בעברית ושלושת המכתבים ברוסית*) המתפרסמים בזה מדובר בעיקר על הוצאת ספרו ההיסטורי הגדול „דברי ימי עם עולם" בתרגומו העברי של ברוך קרוא.

בקיץ 1891 ישב שלום עליכם ב„פונטן הגדול" וש. דובנוב בלוסטדורף שעל־יד אודיסה והחליפו מכתבים ביניהם בסגנונם של שני חסידים מ„מגלה טמירין" של יוסף פרל. במכתבים אלה דנים המחברים בעניני ספרות ואגרותיו של שלום עליכם מלאות הומור רב ומהוות פארודיה ספרותית מצויינת. דובנוב שלח חליפת מכתבים זו בצירוף מבוא לביאליק בשביל המאסף „כנסת" שהופיע בתרע"ז באודיסה. ביאליק לא השתמש משום מה במכתבים אלה והם נמצאו בעזבונו ונמסרו לידי יחזו י. ד. ברקוביץ שפרסם אותם לפני כמה שנים. ועל מכתבים אלה כותב דובנוב במכתבו הראשון, ואשר למאסף לכבוד יובל השמונים של מנדלי, שדובנוב נתבקש להשתתף בו, הרי שנתעכבה הופעתו בשל תנאי הזמן הסוערים ולא יצא אלא לאחר פטירתו של מנדלי ככרך שביעי לכל כתבי מנדלי, ודובנוב לא השתתף בו. דובנוב בא תחילה בדברים עם כמה סופרים וביניהם גם מר יוסף אליהו טריבוש שיתרגמו את ספרו לעברית. לסוף נבחר לשם זה תלמידו של דובנוב מר ברוך קרוא. כן נשא ונתן דובנוב תחילה עם מו"לים אחדים וביניהם ה„כלל־פערלאג" בברלין בדבר הוצאת ספרו משום שלא היה בטוח בכך אם הוצאת „מוריה" — „דביר" של ביאליק תוכל לקבל על עצמה הוצאת ספר גדול כזה, עד שהסתדרו העניינים ו„דביר" הוציא את המהדורה העברית של ההיסטוריה של דובנוב וכן את תולדות החסידות שדובנוב עצמו כתבו בעברית וכן ספריו „מכתבים על היהדות" (עברית על ידי א. לוינסון) ו„ספר החיים" (עברית ע"י מ. בן אליעזר וברוך קרוא).

דובנוב עמד בקשרי מכתבים עם ח. נ. ביאליק עד לשנת תרצ"ד, אלא שאת המכתבים בתאריך תרפ"ה—תרצ"ד כתב במשותף לי. ח. רבניצקי וח. נ. ביאליק וחלק מהם נתפרסמו בשעתו בספר דובנוב.

המכתבים מתפרסמים בזה בהסכמתו של יו"ר ועד ארכיון ביאליק. המביא לבית הדפוס מ. אונגרפלד.

---

*) מכתבים אלה נכתבו רוסית בהתאם לתקנות הצנזורה בשנות מלחמת העולם הראשונה.

לנחום ברודסקי (בנארי) מ־7.8.1922 (מבריזן שע"י דנציג)*

לחתן אחי היקר מר נחום ברודסקי, שלום וברכה.

נעים לי לראות בתוך משפחתנו אותך, אחד מהעובדים על הרי ישראל, הבונים את הריסותינו ומכינים בסיס נאמן לקיומנו הלאומי בארץ אבותינו. עתה, אחרי אישור המנדט האנגלי, תקוה נשקפה לנו שתגדל עבודת הבנין בארצנו, ואולי עוד אזכה לראות באהרית ימי את „ירושלים הבנויה" על יסודות חדשים. תחית הארץ והתחיה הלאומית בארצות הגולה קשורות זו בזו. אנו כאן עמוסים עבודה רבה לשם תחית האומה ברוב מנינה, ואין אני בן־חורין להפטר מחובי זה. עבודתי המדעית קשורה בבתי הדפוס הגדולים בברלין, ולבירת אשכנז אני מכונן פעמי בזמן הקרוב. אבל את נדרי לבקר את ארץ אבותינו אקים בזמן מן הזמנים, בין פרק לפרק בספרי ההיסטוריה שלי העתידים לצאת לאור בשנים הקרובות בארבע שפות, ובתוכם גם בעברית. מצוה זו אני מקיים לשם היהדות הארצי־ישראלית והגלותית כאחת. והעוסק במצוה פטור מן המצוות, וגם ממצות העליה לא"י עד שיעשה חובתו.

אמור נא בשמי שלום לרעיתך היקרה סוניה, בת אחי, ולילדתכם. את כולכם אני מברך שתעשו חיל בעבודתכם ותקימו דור חדש ובריא על אדמת ישראל. והלואי שאזכה לראותכם בקרוב בתוך „נושאי האלומות", בישוב פורח ושקט.

בברכת התחיה,

ש. דובנוב

*

לסוניה ונחום בנארי מברלין מ־24.10.1924

שלום וברכה לבני אחי היקרים סוניה ונחום בנארי בעין־חרוד,

יקירי, קבלתי את מכתבכם מן כ"ג באלול עם ספרי ה„אדמה" ו„הרגב", והנני שולח לכם ברכתי לתקופה החדשה שבחייכם — תקופת המעבר מחיי עיר לחיי כפר, לעבודה חקלאית משותפת. יהי רצון ותצליחו אתם וחבריכם בוני הארץ במפעל כביר זה, ביצירת קבוצה חקלאית גדולה המרכזת את כל ענפי העבודה והמלאכה במשק כללי. כך הוא דרכו של בנין כפרים העתידים להיות ערים, שאינן תלויות באויר אלא נשרשות עמוק במעבה האדמה ושכל הרוחות לא יזיזו אותן ממקומן. רואה אני בחזון את עמק יזרעאל לעתיד לבוא, כולו מכוסה ברשת כפרים־ערים כאלה ומשמש מופת לבנין ארץ מחודשת בתוקף עבודה ומסירות נפש.

חביבה עלי מאד אותה האידיאליות ומסירות הנפש שאני מוצא במאמרי ה„עבודה" וה„רגב" ששלחתם לי. הרבה „למדתי" מכמה מאמרים ע"ד מצב הפועלים בארץ, שעד היום ידעתי לא מפי הפועלים עצמם. רואה אני את ההכרח ההיסטורי לעבור משיטת „כיבוש העבודה" במושבות הקיימות, שבלעה כמה כוחות רעננים

---

*) הננו מודים לארכיון העבודה שהרשה לנו לפרסם שני מכתבים אלה, וכן את המכתב לועדת התרבות של „ההסתדרות" הבא בסוף (אחרי המכתבים לאישים, הסדורים בסדר א"ב).

במלחמה הקשה שבין הפועלים והאכרים, אל שיטת הקבוצים הבונות במה לעצמן, מושבות חדשות שאין בהן לא נותני עבודה ולא מקבלי עבודה. אלא כולם נותנים ומקבלים כאחד, גם זה ראיתי, כי באידיאליסטים דהאידנא אין כבר אותה התמימות הסנטימנטלית של התקופה הקודמת: זו היא שאיפה כבירה של אנשים שעמדו בנסיון קשה ונשארו נאמנים לרעיון התחיה אלא הוציאו מתוך נסיונם מסקנות חדשות בשיטת הבנין.

בימים הקרובים אכתוב לבית־מסחר ה„דביר" בתל־אביב שימסרו לכם אכסמפלר אחד מכל שלושת הכרכים של ספרי „דורות האחרונים" בתרגום עברי שנעשה בהשתתפותי. קבלוהו נא משם מתוך האכסמפלרים המיוחדים להמחבר, והיה לכם לזכרון. עדיין לא נפתרה השאלה אם אזכה לעלות לא"י לימי חג הפסח הבא. רבה היא עבודתי אבל עוד יותר מעכבות בידי טרדותי. המשבר בהוצאת הספרים גדול מאד, ומו"ל פושטים את הרגל: מוציאים כרך ממהדורא הרוסית שהיא יסוד לכל התרגומים ומפסיקים מחוסר אמצעים. גם ההוצאה העברית של ה„דביר" מתנהלת בכבדות, אבל יש תקוה שמתקופת ניסן הבאה נוסיף להוציא בעברית את ההיסטוריא העתיקה.

אם תסתדרו בעין חרוד ותבואו אל המנוחה, הודיעוני נא ע"ד חייכם במקום החדש. מדוע לא כתבתם לי אודות האחים מאיר ויוסף. איני יודע מקום שבתם וחושש אני שתועים הם בדרכי החיים, ומי הוא „האח החולה" הנזכר.

דודתכם דורשת בשלומכם באהבה.

שלכם באהבה,

שמעון דובנוב

נ. ב. קראתי גם את הדו"ח של מועצת פועלי יפו ועוד לא גמרתי. הנני רואה בו סימני תסיסה, תעמולה למלחמה, אבל זוהי מלחמת הקיום, מלחמה לשם בנין ולא לשם הריסה. ומובטחני שרוח־קטב של מוסקבה לא יחדור לתוך מערכות הפועלים הלוחמים בא"י. על כגון זה נאמר: „והיה מחנך קדוש" — מחנה הסוציאליזם הארצי־ישראלית, יורשה הסוציאליות המוסרית של נביאי האמת והצדק שלנו.

בעוד שבועות אחדים יבוא לארץ־ישראל מפטרבורג אחד מקרובינו, חיים טשערניאקאוו, אדם פשוט וישר, שכל ימיו היה חולם על עבודה בארץ ישראל — אבקשכם לתמוך אותו בעצתכם כשיבוא לארץ. עובד חרוץ הוא ואוהב את המלאכה.

ש. ד.

הערות בשולי המכתבים לנחום בנארי:

את שמעון דובנוב ראיתי בראשונה באודיסה כשביקר ב„ישיבת אודיסה" בה למדתי (בשנת 1912). זוכר אני שעת ביקור זו שהשרתה רוח חגיגית על התלמידים שהקיפוהו, והוא — עם כל עממיותו — עמד ביניהם מופרש באצילותו, כאחד הרבנים הגדולים, מפוסקי ההלכה.

עם סיומה של מלחמת העולם הראשונה נתקבל מכתב ממנו אל אחיו נחמן דובנוב ז"ל (הוא חותני), שהתגורר בתל־אביב. היה לי עניין רב להחליף כמה מכתבים עם דובנוב ולספר לו על החיים החדשים בארץ, ובעיקר על אנשי העבודה, בני העליה השלישית, החלוצים. שלחתי לו גם חוברות מאלה שהופיעו אותו זמן בארץ: „רגב" (שתי חוברות בעיניני הפועלים

במושבות שהופיעו אז בעריכתי), „בעבודה" — בעריכתו של ב. כצנלסון, חוברות „האדמה" בעריכת י.ח. ברנר, דו"ח מועצת פועלי יפו (בעברית) וחוברות אחרות. ידעתי כי חומר זה ישמש לו, לדובנוב ההיסטוריון, עדות נאמנה על החיים המתהווים בארץ, היות וזהו חומר עובדתי, הנתמך גם במספרים.

בשנת 1924 עברנו לעין חרוד ושלחתי אל דובנוב מכתב בו תארתי את החיים בקיבוץ וכן סיפרתי לו על בעיות החברה והמשק הגדול בקיבוץ זה. ש. דובנוב לא השהה את תשובתו החמה אלינו.

בשנת 1925 נשלחתי על־ידי ההסתדרות לתנועת „החלוץ". בדרכי עם בני־ביתי לורשה עברתי את ברלין. הודענו על־כך מראש לש. דובנוב, שהתגורר אז בברלין, והוא הזמינני לשהות אצלו יום אחד. הוא גר אז באחד הפרברים השקטים של העיר. בבואנו לברלין טלפנתי אליו מתחנת הרכבת והוא הסביר לי באיזו חשמלית נוכל להגיע לביתו. בצאתנו מן החשמלית מצאנו אותו כשהוא מחכה לנו ליד תחנת החשמלית. שמח מאד לבואנו.

אשתו טובת הלב טיפלה בנו כאם. לי ניתנה ההזדמנות לשוחח עם דובנוב כמה שעות. הוא רצה לשמוע יותר מאשר לדבר, שאל שאלות שונות על התפתחותה של הארץ, על ידידיו. אמר, כי הוא מוקיר את אחד־העם, אולם הרי אחד־העם אינו אלא „דובנוביסט". ארץ־ישראל כמרכז — אדרבא, ולדעתו לא רק כמרכז רוחני, אלא הרבה יותר מזה, בית לאומי גם במובן הכלכלי, החברתי והמדיני, אלא שהמוני העם שרויים בגולה ויישארו בגולה, ויש לדאוג לקיומם במובן הלאומי הרחב.

גם במכתבי וגם בשעת ביקורי אצלו עוררתיו לכך שיבקר בארץ: ידעתי שהוא רוצה בזאת מאד, אלא שכל פעם נתעכב, עד שעכבוהו מן השמים.

נחום בנארי

●

לרוזה גינוסר *)

2.11.39

רוזה יקירתי,

עד היום לא קבלתי תשובתך על מכתבי ששלחתי בימי המלחמה הראשונים, אבל אקוה שמכתבי זה יגיע אליך. חורבן פולין גרם גם לחורבן בית בתי סופיה בוורשא. כולם ברחו מפני הסכנה בימים הראשונים לספטמבר, ובדרכם נפרדו: בתי ושני בניה באו אחרי גלגולי דרכים לוילנה, וחתני נשאר בבריסק שבוי בידי הגרמנים או הרוסים. כשני חדשים לא ידעתי מאומה, ורק בימים האחרונים, כשנספחה וילנה לליטא, הגיעה אלי הבשורה שבתי ובניה נמצאים שם ברעבון ובחוסר כל בתוך כל פליטי וורשא. עתה דואג אני לשלוח להם להספקת צרכיהם וגם אשתדל שיתנו להם רשיון לעבור לריגה, כדי שיוכלו לנוח בביתי עד יעבור זעם.

המצב בכלל קשה מאד, ורק למדינותינו הניטראליות עדיין לא קרבה המגפה, ויש יסוד לקוות שפגעי המלחמה לא יגיעו אלינו.

---

*) רעיתו של הפרופ' באוניברסיטה העברית בירושלים שלמה גינוסר (בנו של אחד (העם), בתו של הסופר מרדכי בן הלל הכהן. היא היתה עו"ד של דובנוב בארץ בשנות 40־1931.

בזה אני מאַשר שבימים האחרונים קבלתי מיד דוד בן נחום כאן מה שמגיע לי כן הרוחים לרבע אוקטובר 1939 וינואר 1940, באופן שאת הסכום ארבעים וחמש לי"ש תוכלי להעביר על חשבוני. כפי מה שכתב לשטוקהולם אחיך שמואל. לעתיד אל תשלחי לי פעם לשלשה חדשים אלא תחכי למכתבי. אבטח ולא אפחד שאין סכנה לפקדוני.

הודיעיני נא יקירתי משלומך ושלום כל בני משפחתך וגם רחל בת אשר בתוכם, שאני שולח לכולם את ברכתי.

שלכם באהבה

ש. דובנוב

*

ריגה, 16.1.41

רוזה היקרה!

זה כבר לא כתבתי לך וגם לא שמעתי עליך מאומה. בודד אני כאן בירכתי צפון, ורק לעתים רחוקות באות אלי ידיעות מקוטעות מקרובי וידידי המפוזרים בכל העולם. בתי סופיה ובניה יושבים עד היום בליטא ומחכים, בתוך שאר פליטי פולין, לרשיון יציאה לאמריקה. מפני תוקף המאורעות לא יכולתי לעבור אליהם לליטא וגם הם לא קבלו רשיון לבוא לכאן. אם לא יוכלו בתחילת דרכם הרחוקה לעבור דרך ריגה ולקחת ממני ברכת הפרידה, תצטרף עוד אפיזודה מעציבה לטרגדיה הגדולה של זמן המלחמה. גם לי קוראים לבוא לא"י או לאמריקה אבל אין לי זכות „פליט" לקבל רשיון יציאה. אלמלא עיכוב זה הייתי בוחר בארץ־ישראל. האוכל לבטוח שימצא לי שם מקור פרנסתי?

וכך נשארתי בודד בתוך כתלי ביתי, מבלי תקוה לצאת למרחב העולם. נחמתי האחת בבדידותי היא בת קול ממשפחת ידידי המפוזרה בצורת מכתב. כתבי נא לי, יקירתי, מה מצב משפחתך בשעת חירום זו. השלום לך, לבעלך שלמה ולחברתך בעבודה רחל? מה שלום אמך, אחותך חנה ואחיך בחיפה ובישובים? כולנו מקוים, שקדושת ארץ־ישראל תגן עליה מפני המזיקים. בימים האחרונים קבלתי מכתבים אחדים מא"י ושמחתי להודע שעדיין לא נפסקה שם העבודה המדעית באוניברסיטה ומסביב לה. עתוני א"י כמו כל העתונות שבחוץ לארץ אינם נכנסים לכאן, אבל כיוצא מן הכלל קבלתי מירושלים ספר אחד מדעי (דוד הראובני של אשכולי) ודיסרטציה של צעיר אחד (שוורצבוים). כתבתי תשובות על אגרותיהם, אבל משום ספק אם יגיעו אליהם מכתבי אבקש להודיע להם על זה.

שכחתי לשאול אותך: איה אחותך דינה ובעלה? האומנם נשארו בפאריס האומללה? בני יעקב ובתי אוליה כותבים אלי שורות קצרות בחדשים האחרונים, אבל רשיון נסיעה לכאן עדיין לא ניתן להם.

ושלום וברכה לכולכם שלך באהבה

ש. דובנוב

נ.ב. תוכלי לכתוב אלי גם אנגלית.

ריגה, 1941.4.15

רוזה היקרה!

מכתבך מן 23 לפברואר קבלתי ביום 5.4 והנני מודה לך על דבריך שחכיתי להם בכליון עינים. שורותיך נכתבו בשעה שהוטב מצבנו בא"י ועכשיו נסתבכו העניינים גם במקומותיכם אבל כולנו מקוים שבריטניה תתגבר על כל המכשולים ותגיע לסוף הנצחון. בחפץ לב הייתי עולה לארצנו, אבל כבר אחרתי את המועד: הדרכים משובשים בגייסות יותר מכפי שהיה בראשית המלחמה, ואם אקבל רשיון כניסה לא"י הלא קשה מזה לקבל רשיון היציאה מכאן. וכאן נשארתי בודד ועזוב לגמרי.

בתי סופיה ובניה כבר יצאו ממוסקבה דרך יאפוניה לאמריקה, בחברת מחנה של פליטים מפולין; זה כחודש ימים קבלתי טלגרמה שעדיין הם יושבים ביפוניה — ועד היום לא נודע לי אם כבר הגיעו לאמריקה אחרי הדרך הארוכה באוקינוס הגדול. כבר כתבתי אליהם לאמריקה על שם ידידי ובקשתי את בתי שתכתוב גם אליך בעניינים הנוגעים למשפחתי הפזורה. והנני מחכה לתשובה מיום ליום.

את מצב רוחי בבדידותי כאן תביני מעצמך אבל דאגת פרנסה אין לי לעת עתה. ידידי נותנים לי הלואות בתנאי שאחזיר להם או לקרוביהם משכר הסופרים שלי בא"י לאחר המלחמה, כשיפתחו שערי הארצות ויתבטל איסור שילוח כספים. לא אוכל להתאונן גם על מצב בריאותי: עד היום איני מרגיש שזקנה קפצה עלי. אני קורא הרבה וכותב מעט ומטייל בכל יום בין שדרות העצים בקרית־יערים שלי.

תודה לך יקירתי על הידיעות אודות בני משפחתך. דרשי נא בשמי בשלום כל הנפשות היקרות לי בתוקף הזכרונות שלפני ארבעים שנה ביערות ריז'יצה וטשונקה: בעלך, אמך, אחיך ואחותך חנה וחברתך לעבודה רחל בת אשר. לא אבין איך נתגלגלו שנים מאחיך שמואל ודוד לדרום צרפת, ואיה דינה?

לא אדע מתי יגיע מכתבי זה לידך. כשתקבליהו כתבי נא לי תיכף כי כל ידיעה המגיעה לתוך חוג הבדידות שלי מקשרת אותי עם העולם שאני נבדל ממנו.

אברכך בשלום, יקירתי, שלך באהבה,

ש. דובנוב

נ.ב.: אמרי נא בשמי שלום למר אשכולי. כשקבלתי את ספרו „דוד הראובני" שלחתי לו מכתב מפורט ובטוח (בינואר).

מבני יעקב ממוסקבה ומאולגה מלנינגרד אני מקבל מכתבים קצרים אבל עוד רחוק הזמן שבו נוכל להתראות.

*

ריגה, 31.5.1941

רוזה יקירתי,

על מכתבך מן 23 לפברואר עניתי ביום 15 אפריל, ועדיין לא הגיעה אלי תשובתך. מכתבים הולכים ותועים במשך כמה חדשים, ומי יודע מתי יגיעו לתעודתם? בשבועות האחרונים דואגים אנו מאד לגורל ארצנו, שרעש המלחמה הולך וקרב אליה, אבל כולנו מאמינים שסנחריב הגרמני המחריב את העולם לא יגיע לשערי ציון וגורלו יהיה כגורל סנחריב האשורי הקדמון. מחכה אני בכליון עינים למכתבך. מה שלומך ושלום בני משפחתך? מצבי הפרטי לא נשתנה לעת עתה לרעה לעומת השנויים במצב הכללי, אבל בדידותי הולכת ומתגברת. בתי

סופיה ובניה כבר עזבו את מדינת ליטה ואחרי טלטולים של כמה חדשים דרך יפוניה הגיעו לאמריקה. ודאי יסתדרו כולם בניו־יורק וימצאו שם עבודה פרטית וצבורית. ואני יושב בחדרי על התורה ועל העבודה, מטייל בשבילי היער הסמוך לביתי ומקשיב לקולות החודרים לכאן מכל העולם, בפרט לבשורות הרדיו הלונדוני.

מסרי נא ברכתי לכל בני משפחתך וגם לרחל חברתך. המצפה לבשורותיך שלום,

ש. דובנוב

●

לם. דודזון

ריגה, 5.3.39

אדון נכבד,

מחוסר פנאי עלה בידי רק לעבור בחפזון על הקובץ „בסרביה", ומסיבה זו מוכרח אני להסתפק בתשובה קצרה, על ראשון ראשון ועל אחרון אחרון.

א) במאמרך „לדברי ימי היהודים בבסרביה" יש קצת חומר היסטורי חשוב, אלא שהוא אינו מסודר כל צרכו, והחוקר הבא יצטרך לנתח אותו באיזמל הבקורת.

ב) בנוגע לכ"י „קול מבאלטע", שהחזרתי אותו להמנוח ביאליק לפני כמה שנים, אוכל להודיעך, שתבניתו אינה מתאימה כלל לקטע ששלחת לי: ברשותי היה העתק חדש בפורמט °4, והקטע שלך הוא בפורמט קטן ועל ניר ישן, יש לשער שהכ"י הביאליקאי הוא העתק מכ"י שלך.

ג) אין צורך למצוא פירוש לכינוי „בעל שם", שהיה מצוי מאוד במאה הי"ז והי"ח במקום „מקובל", בעל סוד ורופא חולים בהשבעות וכו', ועיין „תולדות החסידות" שלי במפתח.

ד) בארכיון שלי אפשר למצוא רק מעט ממה שנוגע לבסרביה, ומלבד זה נמצאו עכשיו רובם של הכ"י ברשות הייוו"א בוילנא והסקציה ההיסטורית שלו בפאריס (אצל מר טשריקובר), אבל ברשות ייוו"א נמצא ודאי זולת זה חומר יותר חשוב לפולקלור בסרבי, ולכן עליך לפנות אליהם — לפי הכתובת לוילנה.

סלח נא לי על הקיצור — בברכת האומה והארץ

ש. דובנוב

נ.ב.: אני מחזיר בזה הקטע מכ"י.

הארות והערות

מאמרי „לדברי ימי היהודים בבסרביה" נתפרסם בקובץ „גשרים" (בסרביה—א"י) שהופיע, בעריכתי, בשנת תרצ"ח (ת"א), וזה נסיון ראשון להפצת אור על תולדות הישוב היהודי בבסרביה בעבר הרחוק. שלחתי את ה„קובץ" לפרופ' ש. דובנוב ובקשתיו שיתן דעתו עליו.

הכ"י „קול מבאלטא" איננו רק אוניקום ביבליוגרפי, אלא גם מיסמך היסטורי חשוב, שמחברו, עד ראייה בשעת הפרעות המזעזעות בבאלטא בשנת 1882, מעלה בו כמה פרטים שמטעמי הצנזורה הצאריסטית לא נתפרסמו כלל בעתונות של הימים השחורים ההם.

הכ"י הנדיר הזה נפל לידי במקרה בשנת 1928, בעודני גר בקישינוב (בסרביה). מצאתיו בתוך גל של „שמות" בחצרו של המו"ס ר' ישראל שפירא, ומשום שנזכרתי כי

ש. דובנוב פירסם ב„די אידישע וועלט" (פ"ב. 1912) מאמר בשם „אלטע צרות" על סמך איזה כ"י שח. נ. ביאליק מסר לידו בשהותם בקישינוב לאחר ימי הפרעות בשנת 1903, שערתי שזה הוא הכ"י וידעתי כי לידי נפל בהיסח־הדעת מסמך יקר־ערך.

מתוך תשובתו של ש. דובנוב במכתבו אלי, יש לשער כי מלבד הטופס של הכ"י אשר בידי, היו עוד שני העתקים הימנו והם: הביאליקאי, כפי שדובנוב קורא לו, ואת השני ראיתי בתש"ג בידי הישיש לוברסקי שחי בת"א, והוא היה פחות בכמותו משלי (הכיל לערך ארבעה עשר פרקים, לעומת 25 פרקים בכתב היד אשר ברשותי).

המנוח אליהו רבניצקי סיפר לי, כי פעם נמסר לו לדפוס ע"י ד"ר אברהם שאול לוברסקי כ"י בשם „קול מבאלטא" שקיבלו מאחיו יעקב לוברסקי, אך משום שלא היתה אז אפשרות להוציא את ה„מאסף" שעמד לצאת לאור, החזיר את הכ"י לד"ר אש"ל. מפיו של רבניצקי רשמתי מה שמסר לו ד"ר אש"ל, כי מחבר הכ"י „קול מבאלטא" הוא נחום שליטא, תושב באלטא, שנולד בראשקוב שעל שפת הדניסטר (פודוליה), והיה אחד מתלמידיו המובהקים של יעקב אייכנבוים (המפקח בבית־המדרש הממשלתי לרבנים בז'יטומיר) ואבי הכירורג הידוע ד"ר שליטא, ראש הרופאים בביה"ח היהודי בקיוב ואחד המשכילים הוותיקים ברוסיה הדרומית. בשנותיו האחרונות גר נ. שליטא באודסה ושם נפטר לערך בשנת תרס"ח.

מ. בית־דוד (דודזון)

למאיר דיזנגוף

בעזבונו של מאיר דיזנגוף שבמוזיאון ההיסטורי של תל־אביב נשתמרו מכתבים אחדים של ש. דובנוב המעידים על קשרי ידידות ביניהם וכן על התעניינותו של ההיסטוריון הדגול בארץ־ישראל ובכל הנעשה בה ועל כמיהתו לזכות לבקר בה — נימה הנשמעת גם ממכתביו של דובנוב לשאר ידידיו בארץ.

הידידות בין השניים החלה עוד מזמן שבתו של דובנוב באודיסה. בחוברת לזכר אשתו צינה־חיה כותב דיזנגוף בין השאר: „כאשר התיישבתי באודיסה, נכנסנו תיכף לסביבה של חובבי־ציון והסופרים העברים. אני נבחרתי לחבר הועד של חובבי־ציון וביתנו נעשה לבית־ועד לסופרי ישראל. היו נכנסים אל ביתנו: ר' מנדלי, אחד־העם, דובנוב, בן־עמי, לוינסקי, ר'־צעיר, רבניצקי, דרויאנוב, פן ואחרים"[1]. ובמקום אחר באותה חוברת: „בימים ההם נוסד באודיסה על־ידי הסופרים והעסקנים הציבוריים ועד להלאמה[2] אשר בראשו עמדו אחד־העם ודובנוב ומטרתו היתה להלחם עם חברת מפיצי ההשכלה, אשר ניהלו את בתי־הספר הציבוריים ליהודים ברוח התבוללות גמורה... אחרי שנמניתי לראש ועד הפועל לועד ההלאמה היו מתרכזות בביתי כל הישיבות וכל העבודות של המוסד הזה". כעבור שנים רבות היו שניהם נזכרים „בימים קדמונים" אלה באודיסה, כלשונו של דובנוב באחד ממכתביו לרי"ח רבניצקי[3].

גם דובנוב מזכיר את דיזנגוף בספר זכרונותיו (3 פעמים), ותמיד בתוספת כינויי־הערכה.

קשרי הידידות בין דובנוב לבין דיזנגוף נמשכו כל השנים. דובנוב היה שולח לדיזנגוף את ספריו ולעומת זאת היה דיזנגוף שולח לו ספרות על תל־אביב וכן מפרי

---

1) חוברת לזכר צינה דיזינגוף, עמ' י"ב.

2) ר' „ספר שמעון דובנוב" (בעריכת ש. רבידוביץ), עמ' 245, בהערות העורך לאגרותיו של דובנוב לאחד־העם.

3) שם, עמ' 304.

הארץ (תיבות תפוזים). לרגל שהותו בברלין (ביולי 1928) ביקר דיזנגוף את ידידו ועל כך כתב במכתב (בצרפתית) לאשתו בזו הלשון:

„הייתי אצל דובנוב. שמעון מרקוביץ ואידה ייפימובנה שלומם טוב מאד. היא נראית זקנה, אבל הוא עם שערות־השיבה שלו נראה צעיר מאד, צעיר יותר מאשר נראה באודיסה. הם שאלו לשלומך ולשלום יתר הידידים והמכרים. אלך אליהם שנית בליל שבת לארוחת ערב ולשיחת־רעים".

אחרי פטירתה של צינה־חיה דיזנגוף שלח דובנוב לידידו מכתב־תנחומים נרגש: „אני ורעייתי משתתפים מקרב לב בצערך הגדול על מות רעיתך היקרה ז"ל. מזכרוני לא תמוש תמונתה היפה של הנפטרת בימים הראשונים באודיסה, בימי עלומינו תקוותינו ומלחמותינו. יהי רצון שתמצא תנחומים לנפשך בפעולתך הכבירה בבנין הארץ, שגורל שניכם קשור בה. שלך בידידות נאמנה — ש. דובנוב".

דובנוב לא החמיץ כל הזדמנות לשלוח דרישת שלום לידידו. כאשר מארק שאגאל ואשתו שלחו לדיזנגוף גלויה מוילנה, בה השתתפו באוגוסט 1935 בוועידה של ייא"א, מוסיף דובנוב, שאף הוא השתתף באותה וועידה, את שתי השורות הבאות בעברית: „לידידי היקר השוהה באירופה שלום וברכה מאת מוקירו ש. דובנוב"[5].

אחרי מותו של דיזנגוף הביע דובנוב את רגשותיו במכתבו לידידו יוסף מייזל בירושלים: „עמכם הייתי בצרה בהיותי קורא בכל יום את עלי „הארץ" ועתה אני מתאבל על מות ידידי ר"מ דיזנגוף ז"ל"[6].

והרי המכתבים ככתבם וכלשונם (פרט לראשון שתורגם מרוסית).

ברלין, 30.10.28

מירון יעקובלביץ היקר,

גרמת לי שמחה אמיתית במכתבך ובאלבום „עיר הפלאות". בשעות הפנאי מסתכל אני בדריכות (Напряженно) ברשת צפופה זו של בתים, ברחובות אלה שצמחו על החולות. הרי זה מחליף לי, ולו אך באופן חלקי, את שהותי הממשית באלה המקומות, אליהם הנני שואף להגיע זה מכבר, ואיני יכול לעשות זאת משום „תורתי" האין־סופית שלא הגיעה עוד לידי גמר. לא אוכל לבוא גם לחג הפסח הקרוב — העבודה תהיה אז בכל תקפה.

תקבלי גם את, צינה סולומונובנה החביבה את ברכתי הלבבית. אנו מזכירים אתכם בקשר לאודיסה הישנה. לא מכבר ביקרו אצלנו אורחים שהגיעו משם: עיר מתה, ואיך תסס שם החיים בזמננו!... אידה ייפ[ימובנה] דורשת בשלומך, לא אבדה תקוותנו להיפגש עמכם.

שלכם ש. דובנוב

---

5) מתוך גלויה שבאוספי המוזיאון ההיסטורי של תל־אביב.

4) נתפרסם בחוברת לזכר צ. דיזנגוף הנ"ל, עמ' ל"ט.

6) מכתב מ־6.10.36 („ספר ש. דובנוב" הנ"ל, עמ' 373).

ריגה, 29.1.1935

ידידי היקר ר' מאיר דיזנגוף!

כשם שהצטערתי בימי מחלתך הקשה, כך אני משתתף בשמחת כל אוהביך לבשורה על הבראתך. קח נא, ידידי, את ברכתי למאורע זה. עומדים אנו שנינו בגיל אחד בימי סער ורעש בכל העולם, ויהי רצון שנחיה ונגיע לזמן, שבו תשקוט הארץ ולכל ישראל יהיה אור בארצו הבנויה ובתפוצותיו.

הנני שולח לך אכסמפלר אחד מספר הזכרונות שלי, כרך ראשון — מנחת זכרון לתקופת אודיסה המשותפת לשנינו. את הספר ימסור לך אחד מתושבי תל־אביב, מר לידור, ובמקום כתובת המחבר על השער ישמש לך מכתב זה.

שלך באהבה רבה,

ש. דובנוב

•

ריגה, א' אדר תרצ"ו (23.2.1936)

לר' מאיר דיזנגוף — ראש עירית תל־אביב.

ידיד יקר ונעלה!

עתה באתי גם אני בתוך המברכים אותך לחג יובלך — שנת השבעים וחמש לחייך. דולק אתה אחרי בגלגל החיים — והנה השגתני, ואני ממך והלאה רק כערך חצי שנה. שמעתי וגם ראיתי מכותלי מכתבך שלא נכנעת לפני השר של זקנה ועודך מלא כוח עלומים ומוסיף לעבוד בעסקי הכלל, בתור אפוטרופוס נאמן לילד שעשועים שלך — תל־אביב. אבל, יקירי, לוא לעצתי שמעת, עצת חבר ישן ובן גיל, הייתי מיעץ לך שתמעט בעסקי כלל ותתן מנוחה לנפשך אחרי עבודה רבה של עשרות שנים. ודאי צריכים בני תל־אביב למנהיג הראשון שלהם, אבל מתוך חיבה יתרה למנהיגם היה עליהם לבחור בך לראש העיריה מפני הכבוד ולא להעמיס עליך עבודה כבדה בהנהלת עיר רבתי־עם. צריך אתה לשמור על בריאותך ועל מנוחת נפשך לעת זקנה.

מכתבך היקר מן 1 ינואר וגם ספר השנה של תל־אביב עם ההוספה המצוירת קבלתי ברגשי תודה. כמו חיה נצבת לפני העיר החדשה ונהירין לי כל שביליה, כי הלא קורא אני תמיד גם את „הארץ" ויודע מכל הנעשה בה. צר לי מאד, שלא זכיתי וכנראה גם לא אזכה לראותה, כי כבר דרשתי על עצמי, גבור רק בזמן ולא בשטח; נקל לי לעוף במרחק ארבעת אלפים השנה של ההיסטוריה הישראלית, אבל לא בארבעת אלפים קילומטרים המבדילים בין חוף הים הבלטי וחוף ים התיכון הארצי־ישראלי.

קבל נא תודתי גם על ארגז תפוחי־הזהב ששלחת לי בטובך. עדיין לא קבלתיו, ואולי לא הגיע עדיין לגבול ריגה, וכשיגיע לכאן אברך על פרי הארץ אברך גם אותך, חביבי, אחד מגדולי בוני הארץ.

שלך באהבת רעים,

ש. דובנוב

[הביא לדפוס: משה אלטבאואר]

לב. דינבורג (דינור)

ריגה, 23.7.1935

לחברי החוקר הנכבד רב"צ דינבורג, שלום!

ברגש תודה רבה קבלתי את מנחתך — הספר על הרמב"ם ומאמרך על עלית ר"י הלוי. „השיטה המקובצת" שלך מכל מה שכתב הרמב"ם ומה שכתבו עליו אחרים היא מלאכה מצויינת במינה, ומעתה ואילך לא יכתוב שום אדם על הרמב"ם מבלי להשתמש בלקוטיך ובהערותיך המחוכמות.

במאמרך על ר"י הלוי קויתי למצוא איזה חומר לפתרון חידת מותו של משוררנו, אבל מצאתי רק הסברה יפה לעליתו, הקשורה בלי ספק ב„חבת ציון" של תקופת מסעי הצלב, כמו שקבעתי ג"כ ב„היסטוריה" שלי. את הפתרון למותו אפשר למצוא רק בכתבים הנוגעים לשהיתו ב מ צ ר י ם, אם יתוספו עליהם עוד כתבים מאיזו „גניזה" מצרית.

מוקירך ומכבדך ש. דובנוב

נ.ב.: כשיצא לאור „ספר החיים" שלי הנדפס כעת ע"י „הדביר" אצוה שיתנו לך אכס' אחד בשמי לזכרון.

●

לשמואל אבא הורודצקי *)

17.6.1907

הברי הנכבד!

בזה הרגע גמרתי קריאת מאמרך „ר' לוי יצחק". ע"פ תכנו עשיר הוא מאד, יותר במקצוע הדוגמטי והאגדיי ופחות בהיסטורי, ע"פ סגנונו אינו מעובד כל צרכו, ונראה שנכתב במהירות. גם כתיבת־היד תעיד על המהירות ואינה ברורה בכמה מקומות למתרגם הרוסי**). בפרק האחרון נעלמה ממך הסכנה שרחפה על ראש ר' לוי יצחק בשנת תקנ"ה בזמן מאסר הרש"ז מלאדי, כי גם רל"י היה בין הנאשמים, ויש אומרים שנאסר לזמן קצר. עד"ז כתבתי במאמרי Религ. борьба (וואסחאד 1893, ח"א), ובתעודות הארכיב שת"י יש סמך לזה; אך את החסרון הזה אמלא בעצמי בהערת המערכת למאמרך. בציטט מאגרת רל"י אודות הרש"ז בפרק אחרון נשתרבבה שגיאה: הרש"ז מכונה גם „נ"ע" (במקום ר' מנדיל מוויטבסק?), והלא רל"י נפטר תק"ע והרש"ז תקע"ג! אולם מחקתי את הציטט לפי שאין ענינה כאן: הדבר נוגע לתכונת רש"ז ולא של ר' לוי יצחק. עוד חסרה אצלך הוראת המקום ושנת הדפוס של הרבה מהמקורים המובאים בהערות, כמו: ספרך לקורות החסידות, ס' „עשר אורות", תולדות אדם (איזה?), בית רבי וכדומה. אין אתי כעת אוצר ספרי ולא אוכל למלא החסרון, ולכן עשה נא אתה כזאת ושלח לי רשימה ביבליוגרפית ממקורים הנ"ל, כי הלא ידוע לך שע"פ חוקי המדע מחויב המחבר, בפעם הראשון לזכירת איזה מקור, לרשום בדיוק שמו, שם מחברו או להזכיר אם הוא אנונימי וחמו"ד, המקום והדפוס וכו', וחבל שבספרות העברית דשים מצוה זו בעקבם ומשתדלים „לסתום" את המעינים.

בכלל מאמרך הוא מלא ענין וגדוש בפקטים. היום הנני שולחו לפטרבורג

---

*) מכתבי ש.א. הורודצקי, חוקר החסידות ועורך „הגורן" לחכמת ישראל (1871—1957) נמסרו לנו בסיועו של מר ג. קרסל, מגנזי „גנזים" ותודתנו נתונה לו על כך.

**) המאמר נשלח לדובנוב כעורך „ייברייסקאיה סטארינה" הרוסי.

למתרגם היודע בספרות החסידות, אבל חושש אני שאח"כ יהיה צריך לתקן הרבה ברידקציה. בגוף המאמר שלך קצרתי באיזה מקומות שהכפלת בדבריך, ועוד אתקן ברידקציה שניה, כי „מחמיר" אני בענינים כאלה.

בשבוע העבר כתבתי לך. את ספרך „הבעש"ט" הספיקה לי השעה לקרוא עד חציו. יש בו כל המעלות שבמאמריך על החסידות, אבל גם החסרון העקרי שלך: אתה מרבה באגדות וממעט בבקורת, כל האגדות — הישנות שב„שבחי בעש"ט" והמאוחרות שנולדו במוחם של רמאים כמו פרומקין—רודקינסאן או המון ה„נכדים" הבודים אגדות ע"מ להרויח כסף — כל אלה הוא טוב וישר לפניך בתור „אגדות העם"; אבל צריך לברר האוכל מתוך הפסולת; ואם לא — אתה מניח מלאכה זו להיסטוריון שיבא אחריך וספרך ישמש לו בתור חומר. הסגולה היקרה שבספר זה וביתר מאמריך הוא רבוי הפתגמים מתורת החסידות, המאירים באור בהיר את שיטת הבעש"ט ותלמידיו; אבל גם פה יש „מוקדם ומאוחר". —

ע"ד הבחור ממיקליוב והבתולה מלודמיר אין אצלי חומר, אבל אם לא יטעני זכרוני, קראתי בשנים האחרונות אודותם באיזה מאסף או ירחון עברי — ובטח תזכור אתה יותר את הנדפס שם.

ב„ייעוור. סטארינא" נקבע שכר סופרים בעד מאמרים ממחלקה הראשונה (אוריגינליים) ארבעים רו"כ לכל בוגן, וכן תשלם המערכת גם בעד מאמרך, אבל תנכה את השכר שתשלם להמתרגם (20 רו"כ לבוגן), כמו שעושים בתרגומים מפולנית וכדומה, גם 50 עקז' מיוחדים יודפסו ממאמרך כשאלתך, וההוצאות תעלינה רק לרובלים אחדים.

והנני ידידך דו"ש ומוקירך,

ש. דובנוב

נ.ב. החוברת השניה של מאספנו, כנראה, תאחר לצאת, כי עוד רבה העבודה בעריכת מאמרים ובתרגומם של אלה שלא נכתבו רוסית.

האדריסה של חברת מפיצי השכלה היא: СПБ, замятин пер. № 4

בענין קנית ספרים ממחברים (מלבד ספרי למוד) מתרשלת החברה מאד וכמעט אין תקוה עליה, אולם נסה נא לכתוב אליה, ותוכל לקרוא בשמי שיפנו אלי בשאלה, ואני נכון להמליץ עליך.

■

12.6.1909

ידידי הנכבד!

קבלתי מכתבך עם ההערות למאמר „השפה המדוברת" *) וספרך „תולדות הבעש"ט", וגם הודעתך הקצרה ע"ד איחור שלוח מאמרך באה לידי בשעה שעקרתי דירתי מפטרבורג לפינלאנד, לנאות קיץ. אם כבר שלחת לי את מאמרך בלי הפרק ע"ד הרבנות בפינסק וזליחוב, תוכל לשלחו לי במשך השבועות הקרובים בתור מלואים ואקבעהו במקומו.

משתי השגותיך על מאמרי „השפה המדוברת", הראשונה אינה השגה ורק חזוק למסקנותי, והאחרונה (ע"ד הפרזה של ר"מ כ"ץ) **) היא שאלה סתמית

*) זאת אומרת: הבעיה באיזו לשון דיברו היהודים ברוסיה הלבנה לפני שנפוצה ביניהם שפת אידיש — יש שיטה האומרת שדיברו רוסית.

**) הוא ר' מאיר כץ, אביו של הרב המפורסם ר' שבתי כהן (הש"ך), שבספרו „גבורת אנשים" (תקע"ט) פורסמו שיטות ותשובות שלו ובהן גביית עדויות מפי יהודים ברוסית. וראה לעיל את מאמרו של ד"ר משה אלטבאואר.

שאין בצדה הוכחה על אמתת המסקנא המתנגדת לי. הלא גם אני מודה שהר״מ כ״ץ דבר דברים ברורים (אולי גם יותר מדאי — לדעתי בהגזמה), ובכ״ז הוכחתי שאין זה מוסב על כלל ההמון ברוסיא הלבנה (ליטא מאן דכר שמה?) ורק על ה„ישוב־ניקים״, כי הערתי מעמוד 22 של מאמרי שייכת גם לעמוד 23 ויושבי הערים דברו גם־כן רוסית. גם „אחד־העם״ מלונדון כתב לי כדבריך בצורת שאלת חכם ואולי אזכיר במקומה ע״ד השאלה הזאת; אבל בתור „מאמר״ לא תוכל הערתך לבוא בדפוס. ורק אם תוסיף עליה הוכחות ומעשים תהיה ראויה לזה. למאמרך ע״ד ר׳ לוי יצחק אחכה.

מוקירך ודו״ש,

ש. דובנוב

נ. ב. תודה בעד מחברתך על הבעש״ט. פה בנאות דשא אקראהו, ואז אחוה לך דעתי.

■

8.10.1909

ידידי הנכבד!

טרוד הייתי מאד, ואם אמרתי לכתוב לך בפרטיות יארך עוד הזמן טרם אפנה מעבודתי, ולכן אבוא גם הפעם בתשובה קצרה. מאמרך „הדינסטיה הסדגורית״ כבר נערך, תורגם רוסית ונמסר לסדור בדפוס. הוא מלא ענין, ולפעמים יש בו גם בקורת ישרה בלי אבק אַפולוגיה; אבל במקומות שונים מסובל הוא באריכות יתרה, באגדות ופתגמים שאינם אופיים לגבי הריזיני דוקא ונדרשים על כל צדיק וצדיק מימות הבעש״ט עד היום. אריכות כזו השמטתי, וגם עשיתי שנוי סדר באיזה מקומות, וכשתראה את התקונים שעשיתי מובטחני שתודה על נחיצותם. בפרק השני („הדינסטיה הסדגורית תעודתה ומטרתה״) השמטתי כשני עמודים, והוא מה שמעיד ר׳ נחום בן הריזיני ע״ד התעודה המשיחית של הדינסטיה. הלא תבין מעצמך שספור זה מקומו בפרקים הבאים, כאשר תבוא לספר ע״ד בני ויורשי הריזיני, ולא בתחלת המאמר, כי אין אנחנו תמימים להאמין שמה שספר בן הריזיני על אבותיו הוא פאקט היסטורי ולהוכיח מזה שר׳ ישראל יסד את „התקופה המשיחית״ בחסידות. פתגמים בודדים ואגדות משיחיות אין מספיקות לברוא „תקופה״. את העמודים הנשמטים אחזיר לך בימים הקרובים יחד עם הקוריקטורא, ואבקשך לקבעם במקומם במחצית הבאה של מאמרך. מן הקוריקטורא תראה באיזה סדר וסגנון נחוץ לכתוב המחצית השניה בשביל ה„ייעוור. סטאריגא״. — אבקשך לרשום ולשלוח לי במהירות פרטי כנויי ותוכן הספרים שנקראו בקיצור בהערותיך: כנסת ישראל, תרמ״ו, כנסת הגדולה, תרנ״ט, בית ישראל, בנין שלמה, דברי דוד, בית אהרן, ישועות ישראל, ואוסיף בקוריקטורא.

בברכת שלום,

ש. דובנוב

פטרבורג, 15.11.1912

שלום לך ידידי הנכבד, במקום מושבך החדש!

על שאלתך אודות המתנצר בן ה„תניא" — שמו היה ר' משה — אוכל להשיבך, כי גם אני דרשתי וחקרתי ולא מצאתי מאומה זולת איזו שורות בזכרונות אב"ג (ב„הבקר אור") וידיעות קטועות מפי בני משפחת שניאורסון המשתדלים לכסות על כל הענין בדברים של מה בכך. מספרים, למשל, שר' משה יצא מדעתו ולתרבות רעה מפני „שמשחו" את אחיו ר' בער תחתיו לצדיק אחרי פטירת רש"ז, ואז קרא: „אויב דער גוי איז גיווארען אַרבי (ר' בער לא היה למדן בתלמוד ולא הגיע לקרסולי ר' משה) מעג דער רבי ווערען אגוי" *) — והלך והתנצר במאהליב עיר הפלך, וי"א שברח למוסקבה. בפטרבורג לא מצאתי לע"ע שום כתבים בענין זה, וחידה זו לא נפתרה עד היום.

לא עניתיך על כרטיסך מימי הקיץ כי לא ידעתי מקום מושבך הקבוע. קבלתי בעתה את מחברתך האשכנזית „צווי ריכטונגען" — ותודה, ומה בדבר השל"ה שהבטחתני לכתוב אודותיו בשביל ה„ייעוור. סטארינא"? הודיעני בכלל, אם בדעתך להשתקע בברלין ובמה תעסוק בתקופה הקרובה?

ואסיים בברכה. מוקירך

ש. דובנאוו

■

ברלין, 15.7.1930

לידי החסיד, נכדו של צדיקים, ר' שמאל אבא נ"י,
ולאשתו הצדיקית מנב"ת שלום וברכה!

נעים היה לי לראות כתב־ידכם על גב כרטיס מצויר ביפה נוף ריינרץ ובבית שחנו בו כמה צדיקים אחרים מקדמת דנא וקראו לו „אבן־עזר" **). מסתמא עוסקים אתם בטבילות במקואות המפורסמות ודווקא לשם עבודת ה' בקדושה ובטהרה, ולא לשם פינוק הגוף חלילה כמו שעושים האפקורסים ימ"ש. ואנו כאן סבלנו יסורי גיהנם ממש: מים של אש הושלכנו לים של שלג, ואני נחליתי לימים אחדים. ומעשה שהיה כך היה: באחד הימים השיאני היצה"ר לכתוב, שר' נחמן מברצלב בשאיפתו ל„תמימות ופשטות" עבר לפעמים את גבול התמימות (ר"ל לטפשות), ופתאום עלה חום גופי במעלה אחת ונפלתי למשכב. ודאי נעלב אותו צדיק ועגש אותי על דברי. עכשיו אני פשוט מסכן את נפשי: הצדיק השונא לכל החוקרים אינו רוצה בבקורת שיטתו. ובכן מה אעשה? לסלק א"ע לגמרי מכל אבק של בקורת ולהתקשר לצדיק „בלי חכמות" כלל? אולי תשתדל אתה, נכדו של עיר וקדיש ***) שירחם עלי וימתיק את גזר דינו.

ואנחנו כאן טרודים בהבלי העוה"ז, למשל קנית כלי בית, שקלא וטריא בעניני טיליפון, אלקטריה, וכדומה, ומתעתדים ליום הראשון באבגוסט לעבור

---

*) אם הגוי נעשה רבי מותר לרבי להעשות לגוי.

**) שם בית הבראה בריינרץ בשלזיה, שנקרא כך ע"י נוצרים מאמינים על פי שם מקום במקרא.

***) על פי דניאל ד. י"ג, ביטוי נהוג לגבי אדמו"ר.

לדירה החדשה, ודאי לא נזכה עד חצי אבגוסט לצאת לרייגרץ. והנני מברך אתכם בשמי ובשם אשתי ברפואה שלמה, במנוחת הגוף והנפש.

שלכם בידידות,

ש. דובנוב

■

בירקנווערדער, 21.8.1931

לידידי וחברי היקר רש"א הורודצקי,

כאן בנאות דשא באה אלי הידיעה ע"ד חג הששים שלך. והנני ממהר לברכך בברכת חבר, אותך ואת רעיתך הכבודה. לוא הייתי במקום יצחק אבינו הייתי מברך אותך לא רק בטל שמים, אלא גם ב„משמני הארץ", אבל כבר ניטלה ברכה זו מת"ח וניתנה לע"ה. ובכן במה אברכך? — שלא תתיאש בצוק העתים הללו ותזכה לחוג את חג השבעים שלך במצב של גאולת הרוח.

ידידך מוקירך מימי נעוריך בספרותנו

ש. דובנוב

■

ריגא, 9.2.1934

לידידי היקר רש"א הורודצקי, שלום

תודה רבה על מכתב התנחומין שלך. עתה תבין סיבת שתיקתי בחדשים האחרונים, שעברו עלי במצב של יסורים קשים על יד אשתי הגוססת — קרבן מחלת הסרטן. תמה תקופת ברלין. נפזרנו לכל רוח ומלאך המות אורב אחרינו... רק עתה קמתי ממחלתי שבאה לאחר הקבורה, והנני ממהר לענות בקצרה ליחידי סגולה שבידידי. ואתה, ידידי, איפה תרעה, איפה תרביץ (בלשון עתיד)? מסור נא ברכתי שלום ותודתי לרעיתך הכבודה ואל תשכח את ידידך מוקירך

ש. דובנוב

■

ריגא, 21.6.1934

ידידי היקר! כמו מעולם התוהו באו אלי שורותיך המעטות, מעולם רחוק וקרוב, שרק לפעמים רחוקות מגיעים אלי משם קולות עמומים. כאן בקרית־יערים (קייזער־וואלד) ע"י ריגא יושב אני בהתבודדות ועוסק בספר הזכרונות, שכרכו הראשון בתרגום עברי מכין לדפוס ה„דביר", וגם בעריכת הכרך השביעי של ההיסטוריה הגדולה שלי בעברית. בעבודה זו מוצא אני קצת נחמה בעתים הקשות הללו, שכל יום צרתו מרובה מחברו במצב הכללי שלנו. בעוד שבועים אצא לפולין לנוח שם במעון קיץ במשפחת בתי עד סוף אבגוסט.

ומה חייך ומעשיך, ידידי? הכבר עלה הד"ר מייזל *) ומשפחתו והניח לך

*) ד"ר יוסף מייזל (חתנו של שאול פנחס רבינוביץ, מתרגמו של זקש לעברית), שהיה הספרן הראשי של ספרית הקהלה בברלין. עלה אחרי כן לישראל ומת בירושלים. היה מקורב לדובנוב וערך קובץ ליובלו בגרמנית.

מקום להתגדר בו בביבליותיקה של הקהלה? במה אתה עוסק לשם מצוה? הלא אין לנו כעת לא מולי"ם ולא מדפיסים בספרותנו, אלא מחברים יושבים ונהנים מזיו השכינה במקום שאין בו לא אכילה ולא שתיה ממש. העולם הספרותי שלנו שב לתוהו ובוהו. ושלום וברכה לך ולרעיתך.

מוקירך, **ש. דובנוב**

■

ריגה, 5.11.1934

לידידי היקר רש"א הורודצקי, שלום!

כבר בסוף אבגוסט שבתי ממסעי בפולין, והנני חונה שוב בקרית יערים ע"י ריגה, בבדידות של „צדיק". עוסק אני בכרך שני של ספר הזכרונות. כרך ראשון יצא בתרגום עברי בא"י בקיץ הבא ואז אשלחו אליך. לצערי אין ת"י כעת מאומה מז הכרכים האחרונים של ההיסטוריה הגדולה, וכשיבואו אשלחם.

אויר היער שאני חונה בו מבריא ואויר הזכרונות מחכים. צופה אני בין מים העליונים והתחתונים ורואה את כל הנעשה תחת השמש — והנה לא טוב לגמרי.

מה שלומך ושאיפותיך לעתיד? היש לך תקוה לעבודה מתמידה ומפרנסת את בעליה? ושלום לך ולרעיתך.

שלך בזכרון ידידות

ש. דובנוב

נ. ב. שמעתי שיצא הכרך העשירי של Encycl. Jud. — והוא האחרון? היש תקוה להמשך האנציקלופדיה בעברית? ואנה פנו האנציקלופדיסטים? הנמצא עדיין מנין של חכמי ישראל בברלין להתפלל בצבור? ו„חכמת ישראל" בעצמה לא באה עדיין אצלכם לקבר ישראל ראה, כמה מקיף אני אותך בשאלות, כאילו נתרחקת ממני לערבות אפריקה. שלך הנ"ל.

■

לידידי היקר רש"א הורודצקי, זכות הסבא הקדוש מטשרנוביל תעמוד לו ולבית — זו רעיתו תחי'.

ודאי תסלח לי על שתיקתי, כשאגלה לך, שגרמה לה עבודתי התכופה בספר הזכרונות. כשאדם מתעמק בחשבון הנפש שלו, הרי הוא שוכח עולם ומלואו. זהו הצד היפה שבעבודה זו בימינו הקשים. הכתיבה מבריאה את נשמתי, והאויר הצח של היער שאני מתבודד בו מבריא את גופי, וכמה אני חייב תודה להקב"ה על חסדו שנתן לי מפלט כזה בדור המבול של צרות! אמנם ידידים כמו אלה שהיו בברלין בימים ההם לא מצאתי כאן, אבל חבורת מכירים ומוקירי רבנן לא תחסר גם בסביבתי.

ה„דביר" מתרשל בהוצאה העברית של ספר הזכרונות, אבל סוף סוף נזכה לו בשנה זו. הודיעני נא, איזה (או „אי־אלה") כרכים מספרי ההיסטורי חסרים לך, ואכתוב אל „הדביר" שישלחו לך ע"י פוסטא. אולי יש בברלין בית מסחר ספרים עבריים שיש לו מו"מ עם „הדביר" וישלחו על ידו, ואתה תזרזם. עוסק גם אתה

בתורה ונכנסת לקהל קדושים — האר"י ואלקבץ — מתקנא אני בך, ידידי, משעה שיצאתי מתחום „תולדות החסידות", הנני כתינוק שנשבה בין הגויים, שאין בהם אפילו ניצוץ של קדושה.

שלום רב לך ולרעיתך,

של ש. דובנוב

■

ריגה, 24.5.1936

בתוך מגילות הפגעים הבאות אלי יום יום מכל קצוי ארץ — לרבות ארץ־ישראל — באו גם שורותיך המעטות עם הפתגם הישן „אצלנו אין חדש". ואני רציתי לשמוע חדשות מן העיר השותקת, שעזבתיה לפני שלש שנים, לדעת מה גורל שארית הפליטה. אני עוסק בתורה כמקדם, אבל לא בכתיבת דברים חדשים אלא בסידור הישנים. אחרי חתימת תלמודי, אני עוסק בגמר חתימה (הולכים ונדפסים כרכי ההיסטוריה בטופסם הרוסי שלא נגמר עדיין בדפוס). בתל־אביב יצא עתה לאור החלק הראשון מ„ספר החיים" שלי בתרגום עברי, והנני כותב ל„דביר" שישלחוהו אליך. — ובמה אתה עוסק כעת? כשתראה את ידידנו ר"ש ברנפלד, ברכהו נא בשמי ואמור לו, כי זוכר אני את שיחותינו בימים ההם ומתעצב אל לבי בחשבי, מה עושה תלמיד חכם מובהק זה ב„דור תהפוכות" *) החדש שלנו, כשעולם הפוך אנו רואים מסביב?...

ושלום לך ולרעיתך מאת מוקירכם ומכבדכם

ש. דובנוב

*

ריגה, 20.2.1937

ידידי היקר,

מכתבך וספרך באו אלי בשעה שמחלה קשה ומרה — היא מחלת ה„מרה" — גזרה עלי לנוח על משכבי — לא בשלום אלא ביסורים רבים במשך שלשה שבועות. עתה הרפתה ממני והנני שב לעבודתי ומרפא א"ע בסממנים של תורה. תודה על מנחתך. אחד ממבקרי בשעת המחלה חטף ממש את הספר **) מידי לשם קריאה (מלאך זה אינו נזקק לספריך העבריים) — ובכן לא לריק עמלת. ודאי יקראוך רבים מדור החדש, אף כי לא ימצאו אצלך את הבקורת ההיסטורית שהורגלו בה. ואולי יש צד זכות לזה: יקרא תם וישבע נחת, יקראו חכם ו„רשע" — ויוסיפו בקורת ככל אות נפשם.

ושלום לך, ידידי, לתורתך ולרעיתך מאת מוקירך

ש. דובנוב

---

*) אחד מספרי ד"ר שמעון ברנפלד היה „דור תהפוכות" על דורו של משה מנדלסון.
**) הוא תרגום כתבי הורודצקי לאנגלית שנעשה בידי אשתו.

25.8.39

לידי היקר רש"א הורודצקי, שלום וברכה.

אחרתי לברכך לזמן חירותך. ימים רבים דאגתי לשלומך, בשבתך בגיהנום של מטה בגרמניה, ולכן שמחתי מאד לקראת הבשורה שנמלטת משם וזכית לעלות לארצנו. אמנם רבה המבוכה גם במקלט זה, אבל כאן הלא בתוך אחינו אתה יושב ושכינת אה"ק חופפת עליך, על הנכד של צדיקי טשרנוביל, ומסתמא תצילך מכל פגע רע. על ספרך „קבלה און מקובלים" (תודה על מנחתך זו) עברתי בסקירה קלה ומצאתי, שיש בו מן המועיל לאלה שאינם יודעי ח"ן, אם כי אהבתך לאותה „חכמה" מקלקלת לפעמים את השורה ובולטת בספרך נטיה לאפולוגיה. בעמוד 19 נאמר: „אין פיל ענינים איז דער זוהר נאך גרעסער פון תנ"ך און תלמוד: ער איז טיפער אין זיינע געדאנקען, רייכער און שטארקער אין זיין פאנטאזיע". מודה אני במקצת: בפנטסיה — הן, אבל במחשבות ובעיון — לאו בהחלט. ראוי היה לך להאריך בפרק על ר"ח ויטאל ובפרט ב„ספר החזיונות" שלו, שהוא מלא חלומות וחזיונות יפים, בלולים בדברי הזיה.

עוסק אני בעבודתי המדעית (הגהות להיסטוריה הגדולה), ואח"כ אשוב לספר הזכרונות ואגמרו בשנה הבאה, אם תשקוט הארץ. רעש מלחמה בשמע בעולם וסכנה צפויה לכולנו. ובכן אבקשך שתמליץ עלינו לפני ידידיך המלאכים גבריאל, מלחמיאל וכ' שיגינו עלינו ועל כל ישראל. בברכת ידידות לך ולרעיתך

שלך, ש. דובנוב

למרדכי בן הלל הכהן *)

ריגה, 5.3.1935

לזקן ידידי, החביב ר' מרדכי בן הלל

בחורף זה נכנסת לשנת השמונים — לתקופת ה„גבורות". מעצמך תבין, באיזה רגש של חבה בא אני לברכך הפעם, רעי היקר. תקופה ארוכה וסוערת עומדת מאחורינו, וכמדומני נשארנו שנינו לבדנו מאנשי כנסת הקטנה, החבורה הספרותית בפטרבורג של ראשית שנות השמונים למאה הי"ט. הלכו לעולמם לא רק מיסדי הספרות היהודית בלשון המדינה, אלא גם אותה הספרות בעצמה, ואני עומד בזכרונותי ומעמיד מצבה על קברה... אבל יש גם משום רגש של התרוממות הנפש בשעה זו, כשאני בא לברכך לשנות ה„גבורות": הרי אנו מתגברים על הזוקן והשיבה אפילו בתקופת הצרות הנוראות שהגענו אליה עכשיו. מוכן ומזומן גם אני ללכת בדרכיך ולהתקרב אליך, אבל בתנאי שלא תעזבני, כדי שאזכה להביא לך ברכה גם לשנות התשעים לחייך.

הודיעני נא, מה מצב בריאותך כעת, כשהתפטרת מעסקי צבור ומעסקים פרטיים, ובמה אתה עוסק כיום במקצוע הספרות. הכבר נגשת לעריכת „כל כתבי" שלך? — אשריך אם תזכה לקיבוץ גליות כזה בחייך — למה שלא זכיתי ולא אזכה לעולם במקצוע המאמרים המפוזרים שלי.

---

*) המכתבים למרדכי בן הלל הכהן נמסרו לנו ע"י רוזה גינוסר, רעיתו של פרופ' שלמה גינוסר (בנו של אחד העם), בתו של מרדכי בן הלל הכהן.

ואני עוסק כעת בהדפסת הכרך השני של „ספר החיים" ומקוה לגמור את המלאכה בחודש סיון הבא, ואז אקדים לשלוח את הספר אליך. לידידנו מר דיזנגוף שלחתי אכסמפלר מיוחד ליום, שבו באה הבשורה המשמחת שקם מחליו. גם לשמריה לוין נמסר אכסמפלר. עד שתוגמר ההדפסה (בכלל זה קריאת שלש הגהות מכל גליון המוטלת רק עלי) לא אזוז ממקומי, ובכן יעבור עלי גם חג הפסח דהאידנא בחוץ לארץ. ואתה בא עוד הפעם כעין „לועג לרש" ותובע אותי לעלות לא"י! כבר כתבתי לך, שתובעים אותי גם לעמק הבכא של פולין, ואני תלוי ועומד בין טלטול לטלטול ואיני יודע, מה יהיה גורלי בקיץ הבא. הגולה הנדרסת ברגלי חיות טורפות מתרוקנת מרוב מנהיגיה, ועלי מוטלת החובה להיות עמה בצרה.

מסור נא ברכתי לרעיתך היקרה. מה שלומה אחרי המחלה שעברה עליה? וגם לכל בניך ובנותיך שלוחה ברכתי מקרב לב.

שלך באהבת רעים נושנה

ש. דובנוב

*

9.9.1935

חביבי ריע ר' מרדכי בן הלל!

ימים אחדים לפני צאתי מריגה לוילנא בא אלי בנך שמואל עם בנו הקטן. שמחתי לקראתו מאוד ובמשך שתי שעות שוחחנו על גורל כל בני משפחתך: אני שאלתי על כל אחד ואחד והוא סיפר לי בפרטיות, איך שהגדיים נעשו תיישים וחוטי הדורות הולכים ומתרקמים מסביב לביתך. וכעבור שבועות ימים, ברעש האסיפה בוילנא, מסר לי בן אחיך את מכתבך היקר מן כ' תמוז — ועוד פעם רחפו על ראשי צללי העבר בתוך ההמון הסוער. הוא הגיד לי, שמאמריך בלשון העם*) הולכים ונדפסים בוילנא ובקרוב יצא הקובץ לאור — דבר חשוב עשית, בהכניסך מפרי רוחך גם לספרות העממית המתפתחת במהירות שלא פללנו לפני עשרות שנים. האסיפה המדעית, שבאו אליה יותר ממאה צירים מכל הארצות, הוכיחה עד כמה נתרחב האופק של ספרותנו הצעירה בצד הזקנה, ובנאום הפתיחה שלי קבעתי להלכה, שהמכון בירושלים שבגלות אינו מתנגד, אלא מזדווג להאוני־ברסיטה בירושלים דא"י ומגדיל תורה ע"פ דרכו. כ"ה ימים ישבתי בוילנה ובסביבותיה עם בתי סופיה ובנה ויקטור שבאו מוורשא, נפגשתי עם ידידים וחברים שלא ראיתים כמה שנים והם נפוצים כיום על פני כל הארץ, וגם כמה פנים חדשות מאירופה ואמריקה הופיעו לפני, שעדיין ניזונים הם מפעולות הדור שלנו, דור הזקנים, אף שלפעמים הם משמאילים יותר מדאי ומורדים בנו. עתה שבתי לביתי ואחרי ימי הרעש אני נהנה מדומית היער ומעבודתי השוקטת בהמשך „הזכרונות והמחשבות". — ובודאי כבר גמרת את קריאת הכרך השני של זכרונותי, ואני מחכה למשפטך על הספר ועל הרושם שעשה עליך ובסביבתך.

ועתה אבוא אליך בענין פרטי: היום קראתי בעתון אחד שידידנו ר"ל גולדברג**) חלה בלוצרן ומצבו מסוכן. נרעשתי מאוד מידיעה זו, כי בשנים

*) הכוונה לאידיש.

**) העסקן הציוני הידוע יצחק ליב גולדברג (1860—1935).

האחרונות אני מחליף מכתבים עם ריל״ג ולפני כמה שבועות קבלתי ממנו מכתב קודם צאתו מתל־אביב לחו״ל. ואולי כבר נתגלה לך הסוד, שבידי ידידנו זה נמצא פקדון כסף ממני בסך קרוב לאלף וחמשה מאות פונטים — זה חלקי מכל עמלי, שממנו אני מתפרנס מן הרווחים וגם מן הקרן. עד כאן, במשך שנתים, שלח לי ריל״ג את הרווחים פעם לשלשה חדשים. וגם שטר קבלה יש לי ממנו על כל הסכום. מגלה אני לפניך סוד זה, כדי שאם חלילה יקרה אסון תקח אתה את עול האפיטרופסות על הכסף, כי הלא שלשתנו קשורים בקשרי ידידות. בזמן קרוב אוכרח לקחת חלק גם מן הקרן לצרכי ולצרכי משפחתי בפולין ורוסיה. ע״ד נסיעה לא״י אי אפשר לי גם לחלום אחרי המחלה הקשה שעברה עלי בקיץ העבר בשל נסיעה קצרה, ודבר הרופאים חזק עלי, שלא אזוז ממקומי השוקט בקייזער־וואלד ע״י ריגא. מסבה זו לא נעתרתי גם לבקשת בתי סופיה שאשתקע בסביבות וורשא. כי די לי במה שאקרא בעתונים על התלאות בפולין, ארץ הפורעניות.

ישלום לך, חביבי, ולרעיתך היקרה ולכל בני ביתך

שלך באהבה רבה

ש. דובנוב

*

ריגה, (ד׳ תשרי תרצ״ו) 1.10.1935

חביבי רעי, ר׳ מרדכי בן הלל, שלום וברכה לך ולביתך!

שני מכתביך מן ט״ו אלול וגם 19 ספטמבר הגיעו אלי ביום אחד, והנני מביע לך תודה רבה על שמהרת לענות על מכתבי, שבינתיים הגיע לידך. גדול האבל על מות ידידנו ריל״ל גולדברג ז״ל, רעי הנאמן מתקופה הוילנאית וחברך מקדמונים. שלחתי אל האלמנה מכתב תנחומים.

תודה מכופלת חייב אני לך על הסכמתך לקבל על עצמך את האפיטרופסות על הפקדון שלי. הנני שולח לך בזה כתב יפוי־כח לקבלת הסך 1450 £ מידי היורשים ולהפקידו בידי מי שתרצה על תנאים נוחים. מהפקדון שביד ריל״ג הייתי מקבל במשך שתי שנים שבעה אחוזים למאה לכל שנה (7%), שהיה המנוח שולח אלי בכל רבע שנה, ביאנואר, אפריל, יוני ואוקטובר. עתה הגיע התור לקבל את האחוזים של אוקטובר, אבל מסכום יותר גדול (בחודש יוני הוספתי על הפקדון של 980 £ עוד 470 לי״ש עד שהגיע לסך 1450 £ הנ״ל), ולכן צריך להגדיל על הסכום הנוסף גם את האחוזים שהם בכלל לרבע שנה יולי—ספטמבר 25 לי״ש ר׳½7 שילינג. ביחד עם סכום זה רוצה אני לקבל בחזרה גם 50 לי״ש מן הקרן, עד שישתיירו בידי הלווה רק 1400 לי״ש, ובכן מחכה אני לשילוח כסף בסך 75 לי״ש ועוד ½7 שילינגים. מן הכסף הזה תצוה נא לשלוח 10 לי״ש לקובנה ע״פ האדריסה: O. Beilinson, Kaunas, Laisves 43 (Lithuania) ואת השאר אלי ע״פ אדריסה מדויקת הרשומה למעלה ועל המעטפה. את הליטראות שתשלח אלי צריך לשלוח דוקא בשטרות אנגליים מזומנים (נאָטען), ולא בשטר המחאה של באנק, כי באופן האחרון אפסיד כרבע משער הכסף הנכון. את הנאָטען צריך לשים בקונברט חתום בחתימות שעוה בתור Wertbrief*).

---

*) מכתב באחריות.

חוששני, שמעמיס אני עליך עול גדול בעסקים ובחשבונות. והנני מחכה לתשובתך, איך החלטת להפקיד את הכסף — אם במקום הקודם שאינו ידוע לי, או במקום בטוח אחר, **ומה עצתך בענין זה בכלל. היה נא לי למורה דרך בדיני כספים** שהם זרים לי לגמרי.

ממהר אני לשלוח מכתבי זה לפוסטא ההולכת לא״י, ואני מקצר. והנני מברך אותך ואת רעיתך וכב״ב בשנה טובה בימים הרעים הללו. והלואי שיסופו חטאים מן הארץ, וגם חוטאים מן המין הידוע שבלבל את כל העולם.

שלך באהבה רבה

ש. דובנוב

נ. ב. חגגו ומוסיפים לחוג את היובל הע״ה שלי. ואני עומד מן הצד וקורא את המון הטלגרמות והמכתבים הבאים אלי יום יום. רק פעם אחת יצאתי מגדרי והשתתפתי במסבה קטנה כאן בקרית־יערים שלי, שבאה לברכני.

*

ריגה, (י״א תשרי תרצ״ו) 8.10.1935

רעי יקירי ר׳ מרדכי בן הלל!

ביום 1 אוקטובר שלחתי לך תשובה מפורטת בענין הפקדון שלי, בצרוף יפוי כח לקבל את הכסף מידי יורשי המנוח ריל״ג. עתה באה אלי הידיעה המעציבה במכתבך היקר מן ערב ראש השנה ע״ד המחלוקת במשפחת המנוח וגרמה לי דאגה רבה. הנני שולח היום מכתב לאלמנת ריל״ג והעתק ממנו מצרף אני כאן. בו אני מאַשר את יפוי הכח שנתתי לך ומבקש שתצוה למסור את כל סכום הפקדון עם הרבית של ג׳ חדשים האחרונים — בס״ה 1475 לי״ש — לידך, ואתה תשלח לה שטר קבלה. כשתודיעני על קבלת הכסף אשלח לידי הגברת גולדברג שטר־פטורין או אחזיר לידה את שטר המנוח על שם האפ״ק. אם לא יהיה הדבר נגד חוק מדינתנו הקטנה האוסר לשלוח לחו״ל כל שטר כסף הדומה לטשיק בנקאי.

ודאי ידוע לאלמנת ריל״ג ואולי גם לך מקום הפקדון שלי, וע״פ יפוי הכח הניתן לך תוכל לקבלו בלי איחור ובלי ערעור מצד היורשים, כי הלא הדבר ברור שהפקדון אינו שייך לעזבון המנוח. ובזה תגדיל חסדך עמדי אם תגמור תיכף את הענין ותדאוג להפקיד את הכסף בידים נאמנות (או במקום הקודם אם יש לסמוך עליו) בתנאים טובים.

במכתבי הקודם בקשתיך לשלוח אלי מן הפקדון 75 לי״ש (65 אלי ב׳וועריט־בריף׳ ועשר לקובנה — תשלום חובי). חוששני שאם תאחר קבלת הכסף מידי היורשים תהיה מוכרח לדחות את השילוח, ואני נצרך לכסף ליום 1 נובימבר, ולכן עשה נא כחכמתך כדי לחלצני מן המצר. — אגב תדייק נא בכתיבת האדריסה שלי.

על שאני מטריחך בדברים כאלה תאמר: סלחתי. רואה אני ממכתביך התכופים, שאתה דואג לטובתי כרע נאמן, וראוי אתה לתודה מצדי. היה ברוך, אתה וביתך, ויהי רצון שיחלופו העננים המקדירים את אופקנו המדיני בימים האחרונים ושלום על ישראל.

שלך באהבה

ש. דובנוב

ריגה, 2.11.1935

יקירי וחביבי ר' מרדכי בן הלל!

קבלתי בעתם שלשת מכתביך מירושלים (גם הטלגרמה של ברכת היובל הגיעה לידי בשעתה והנני מחזיר לך ברכת־תודה), והיום קבלתי גם את מכתבך מתל אביב בצירוף שטרות הכסף — ששים וחמש לי"ש. ודאי הגיעו גם לקובנה עשר הלי"ש, תודה רבה לך, יקירי, על עמלך, שטרחת לנסוע לתל־אביב ולדבר עם הגברת גולדברג. גם אלי כתבה האלמנה, שתמסור לידך את כל סכום הפקדון תיכף כשיוגמרו כל דקדוקי החוק לעניני ירושה.

בזה אני שולח לך לע"ע העתק משטר הקבלה של המנוח ריל"ג. כמו שתראה, יש לי צורת טשיק ע"ש האפ"ק, ובמדינתנו הוא אסור ביציאה לחו"ל. אבל עוד אשתדל לשלוח לך את גוף הכתב לאחר שאשאל בדעת מומחים ואקבל „הכשר" על השילוח.

אבטח ולא אפחד, שהאלמנה תחזיר לך את כל הפקדון. אבל דאגה אחת מנקרת במוחי. כנראה, הפקיד המנוח ריל"ג את הכסף בידי אחד ממכיריו הסוחרים בתור הלואה ברבית והיה שולח אלי את סכום הרבית 7% פעם לשלשה חדשים בדיוק עד יציאתו לחו"ל ביולי. וכאן עומדת השאלה: מה לעשות להבא עם הפקדון? האם יש להשאירו בידי הלוה הקודם שריל"ג היה ערב בעדו ושאולי אינו ידוע לך? בשנים הקודמות הייתי מקבל מיד ריל"ג רווחים בסך שבעים לי"ש לערך לשנה, ומחודש יולי ואילך, כשהוספתי עוד 470 לי"ש על הקרן, צריך אני לקבל לערך כ"ה לי"ש לכל ג' חדשים, כלומר כמאה לי"ש לשנה. הכנסה זו הקילה מעלי את עול ההוצאות, אבל אם נמסור את הכסף לבנק גדול (קטן יש בו משום סכנה), הרי לא יתנו לי כמעט מאומה ואפסיד את ההכנסה, באופן שאוכרח לקחת מן הקרן יותר ויותר לצרכי.

הנחני נא בעצתך, ידידי היקר, קשה לי להעמיס עליך דאגות כאלה, אבל הלא אין לי בלעדך רע נאמן ומומחה לדבר. עליך להחליט, מה לעשות, וכשתמצא איש נאמן או מוסד צבורי שאפשר לסמוך עליו, הרי מלאכתך נעשית ע"י אחרים. מובן מאליו, שלא אוכל להחליף את כספי באקציות או אובליגציות, כלומר להשתתף בעסקי מסחר. רוצה אני רק שהפקדון ישתמר במקום בטוח לגמרי ויכניס לי איזה ריוח, כמו שנתנו הבנקים באירופה בימים הראשונים הטובים, כשעדיין לא גזרו על הכספים.

מצרף אני כאן ג"כ שטר קבלה על השבעים וחמש לי"ש ששלחת לי ותוכל למסור אותו להגברת גולדברג.

יושב אני בהתבודדות בקרית־יערים שלי ועוסק בתורה — כותב את הכרך השלישי של זכרונותי, שבו ירבה חלק ה„מחשבות", ועורך תרגומים שונים של ספרי כדי שלא אכשל במתרגם שאינו הגון. עכשיו קורא אני הגהות מתרגום העברי של „ספר החיים" (נעשה ע"י בן־אליעזר). — ה„יובל" שלי הוחג בהמון רב בפאריס ועוד, ואשרינו שלא הייתי באותו מעמד. קבלתי מכתבי ברכה וטלגרמות למכביר, ביניהם גם אגרת מאת המדינאי וההיסטוריון פ. מיליוקוב, שנכתבה ברגש תחת רושם הקריאה של „ספר החיים". את „הארץ" אני מקבל בתמידות ואת ה„דבר" לימי החג קבלתי מידך בתודה.

והנני שלך, בברכת שלום לך, לרעיתך וכב"ב,

ש. דובנוב

ריגה, כ"ו טבת תרצ"ו (21.1.36)

ידידי וחביבי, ר' מרדכי בן הלל!

היום באתי לברכך, רעי היקר, לראשית שנת השמונים בחייך. בעונג מיוחד קראתי במכתב דיזנגוף, שראה אותך בתל־אביב והוא מתקנא בך, שהוא בן השבעים וחמש לא יוכל להתחרות אתך במדת תלמידי חכמים המזקינים. הבה, ידידי, וניסד חבורה של בני שיבה וגבורה, כדי להוכיח לכל העולם, עד כמה כח דורנו מגיע, הדור שזכה לעמוד על גבול שתי תקופות — השכלה ולאומיות — ולחברם יחד בסינתיזה היסטורית כבירה.

אתמול בא לידי מכתבך מן י' טבת וגם הקודם לו בא בעתו. שניהם מעידים, עד כמה אתה שוקד על טובתי בענין הפקדון וגאולתו מעזבון ידידנו המנוח. תודה רבה! עתה אברר לך עוד הפעם את תנאי הפקדון הקודמים וחשבון הרבית. עד יוני 1935 היו ביד המנוח 980 לי"ש משלי והייתי מקבל בסוף כל ג' חדשים רבית בסך 17½ לי"ש (7%). בראשית יולי קבלתי סכום כזה בעד חדשי אפריל—יוני. אבל באותו חודש יוני העברתי מפאריס לריל"ג עוד סך 470 לי"ש, באופן שהפקדון גדל עד 1450 לי"ש, כמו שנאמר בשטר שהעתק ממנו שלחתי לך. סכום הרבית מן 1450 לי"ש עולה לערך 25 לי"ש לכל ג' חדשים, ובכן מגיע לי בעד חצי השנה יולי—דצמבר 1935 לערך 50 לי"ש, ובעד הרבע הראשון לשנת 1936 יגיע עוד 25 — בס"ה 75 לי"ש, כסכום ששלחת לי ולקובנה בנובימבר 1935. ובשתקבל את כל הפקדון מן העזבון תעשה כחכמתך: לנכות את הסכום הנשלח מן הרבית עד סוף מארס 1936 ולהשאיר את הפקדון בסך 1450 כמו שהיה, או באופן אחר. הודיעני נא, אם תחשוב למועיל שהפקדון ישאר באפ"ק על 7% ושהבאנק ישלח לי את הרבית בכל רבע שנה, ולצורך מיוחד ישלח לי גם טשעק־ביכל (בארצנו מותר להחזיק טשעקים, אבל לא לשלחם לחו"ל) מלבד שטר כולל על הפקדון. עד סוף מארט לא אדרוש מידך כסף, ואז נדבר ע"ז בפרטיות.

לדורשי ספרי הזכרונות שלי ברוסית תוכל להגיד שהם נמצאים למכירה ביד המדפיס לידור בתל־אביב, רחוב ביל"ו, מספר 52. מוטיף אני עתה לקרוא את ההגהות מן התרגום העברי בהוצאת „דביר", אבל נרפים הם במלאכתם. — את ספרך באידיש עדיין לא קבלתי מבן־אחיך ומאוד אשמח לקרותו.

בדבר בואי לארץ ישראל יפה כחך בהלצה, וכבר ספרתי עליה במסבת ידידי כאן. ועל זה אשיב, כי אם מרע"ה הגיע לעבר הירדן, הרי מותר לי להשקיף על א"י מראש הפסגה של החוף הבלטי. וכבר אמרו עלי ליצני הדור, שמתירא אני לבוא לא"י, כדי שלא אפסיד את כינויי רשכבה"ג. אבל האמן לי, יקירי, כי גם לי גורמת צער רב אי־היכולת לעלות אל הארץ ולסכן בזה את בריאותי, שאינה סובלת כלל תנועה אפילו ביבשה ומכש"כ בים, מלבד המקומות הקרובים. גם ידידנו דיזנגוף מזמין אותי לעלות. ודאי לא יחשדוני ידידי, שאינני חושב לראותם כולם בארצנו ולהרבות עמם שיחה על ההוה ועל העבר — זכרונותינו המשותפים היקרים לי. והנני מברכך, חביבי, את רעיתך ובניך.

שלך באהבה

ש. דובנוב

נ.ב. לפני ב' חדשים שלחתי ע"פ אדריסתך מכתב לידידנו ב. לאצקי־ברטולדי, שהתגורר בדירת י. גרינבוים ולא ידעתי בדיוק את כתובתו. המסרת לו את מכתבי, או אולי לא הגיע לידך חלילה?

24.5.1936

אחי ורעי ר׳ מרדכי בן הלל!

קבלתי את מכתבך מן 8/5 ואח״כ גם את הכסף כ״ה לי״ש ע״ח הראשון לאפריל, והנני אסיר תודה לך, יקירי, על טרחתך ועמלך בעסקי הכספים שלי עד היום וגם לעתיד.

ובינתים הלך לעולמו בן־דורנו נחום סוקולוב. מלאך המות השיגהו בלונדון בשעה שהשטן עדיין מרקד בא״י ומרעיש אותנו בידיעות מבהילות בכל יום ויום. כך נגזרה על בני דורנו לשתות מכוס היגונים מנעורינו ועד זקנתנו: בשנות הפרעות התחילה פעולתנו ובתקופת פרעות בשטח כל העולם היא מסתיימת או מתקרבת אל קצה. ואם בכל זאת אנו קיימים ולא נפלנו לתהום היאוש, הלא משום זה שכבר הורגלנו בצרות וכל הפגעים והנגעים לא יעבירו אותנו על דעתנו. קורא אני בתמידות את „הארץ״ והנני תמיד עמכם בצרת הבהלה. ובימים כאלה אני מצפה למכתביך בשאלה: מה שלום ירושלים?

ואני מתכונן לקראת הקונגרס העולמי שלנו המיועד להיות באבגוסט בגיניבה. אבל כל הדברים יגעים והפועלים עצלים, וההתנגדות לקונגרס מצד קנאי „אגודת ישראל״ וקנאי הטמיעה חזקה. נתפרסם קול־קורא ממני לזמן הבחירות לקונגרס ובקרוב יתפרסמו עוד כמה כאלה, אבל אם יצליח הדבר בידינו ואם אצליח אני בעצמי לצאת בדרך רחוקה לגיניבה ולהשתתף בכל העינויים של אסיפה יהודית — עדיין מוטל בספק. גם עבודתי בסיום ספרי הגדול תפריעני מזה. לע״ע הולכים ונדפסים הכרכים האמצעים (ימי הביניים), ואח״כ יבואו האחרונים במהדורה מחודשת. — כותב אני היום ל„דביר״, שישלחו אליך מתנה ממני אכס׳ אחד של „ספר החיים״ חלק א׳ (חצי הכרך הראשון ברוסית), ואתה תחוה לי דעתך על מהות התרגום. עסקתי הרבה בקריאת ההגהות ותיקונם, ובכל זאת רבו שגיאות הדפוס בספר זה. — את ספרך באידיש כבר קבלתי מווילנא וקראתיו, וכמדומני כבר כתבתי לך שנהניתי מאד מקריאה זו. ועתה הולך וסובב הספר בריגא מיד ליד וידידי קוראים אותו בהנאה מרובה. את הפיליטון המבדח שלך ב־ Сегодня (*) קראתי.

ושלום לך, יקירי, ולשפרה־בתיה רעיתך בתוך ירושלים של שלום ושלוה.

שלך באהבה

ש. דובנוב

נ. ב. היום (25/5) שוב באו בעתוני חו״ל ידיעות מבהילות מא״י. הרגיע נא רוחי בתשובתך.

מכיון שגם בפולין יצא חוק על איסור יציאת כספים מן הארץ, אבקשך לשלוח לי בזמנה את הרבית כ״ה לי״ש לראשון ביולי ג״כ לכאן, ריגה.

*

3.6.1936

יקירי ר׳ מרדכי בן הלל!

כבר שלחתי לך תשובת קבלה על הכסף שהגיע לכאן לפני שבועים (25 לי״ש) בתור רבית לחדשי אפריל—יוני. היום קבלתי מכתבך מן 25/5 עם השאלה על זמני

---

*) עתון יומי רוסי שיצא בריגה.

תשלומי הרבית, והנני ממהר להודיעך, לאחר בדיקה יפה בפנקסי, שבחיי הריל"ג הייתי תמיד מקבל רבית לאחר זמן רבע השנה, ורק לאחר ההפסקה של 1935 קבלתי על ידך את הסך 75 לי"ש, שהם 25 לי"ש לאחר זמן בעד רבע יולי—ספט., ועוד 50 לי"ש למפרע בעד שני רבעי שנה אוקטובר 35 — מערץ 36. כ"ה לי"ש האחרונים שקבלתי ממך במאי ש"ז הם תשלום רבית לחדשי אפריל—יוני, ומכיון שעכשיו נקבע סדר תשלומין למפרע אבקשך לקבל מידי היורשים את הסך כ"ה לי"ש בעד רבע יולי—ספטמבר בראשית יולי ולשלחו אלי.

כדי שיהיה החשבון ברור, רשמתי אותו בשני טופסים שהנני מצרף כאן. האחד תשלח לאפטרופסי הירושה והשני תשאיר בידך לזכרון.

ע"ד המהומות בא"י מוסיף אני לקרוא ב„הארץ" ובשאר העתונים. היום אני משתתף בנשף הזכרון לר"נ סוקולוב ואסיים את נאומי בקול קריאה למחנה ישראל בארצנו: J'y suis et j'y reste („כאן אני יושב וכאן אשאר"). פתגם זה הוא תשובתנו לכל העולם, בפרט לשונאינו הערבים ולחובביהם מן האנגלים, החולמים על חורבן חדש של הישוב הישראלי בא"י. אקוה שגם בקונגרס העולמי שאנו מתכוננים אליו בגיניבה באבגוסט הבא תתקבל החלטה בסגנון זה.

והנני מברך אותך ואת רעיתך בשלום ובמנוחת הנפש.

שלך ש. דובנוב

●

לדניאל פסמאניק

חמשת המכתבים דלקמן, השמורים בארכיון אגודת הסופרים „גנזים", נמסרו לנו באמצעות מר ג. קרסל. הם נכתבו על־ידי דובנוב בשנות 1908/9 לדניאל פסמאניק (1869—1930), אחת הדמויות הבולטות בפובליציסטיקה הציונית והיהודית בראשית המאה הי"ט, שסיים חייו כמונרכיסט רוסי. פסמאניק התגורר בשנים ההן בג'יניבה. המכתב הראשון דן בהשתתפותו של פסמאניק ב„אנציקלופדיה היהודית" בשפה הרוסית. שדובנוב היה (יחד עם י. ל. קצנלסון) עורך הכרך הראשון שלה, ובמיוחד עורך המדור החמישי (תולדות היהודים באירופה).

ארבעת המכתבים האחרים נכתבו בקשר עם מאמרו של פסמאניק „רשימות על התפתחותם הכלכלית של היהודים", שבא בחוברת ספטמבר 1909 של הירחון „ייבריסקי מיר". שלושה מהם נכתבו בגוה־תקיץ אוסיקירקו בפינלנד, והרביעי — בפטרבורג. כל המכתבים תורגמו מרוסית.

*

(על בלאנק „האנציקלופדיה היהודית")

פטרבורג, 22.3.08 (24.4 לפי הלוח הגריגוריני)

ד"ר פסמאניק הנכבד!

בעונג רב מקבל אני את הצעתך לקחת חלק באנציקלופדיה. תולה אני תקוות רבות בידיעותיך המיוחדות ובנסיונך הספרותי. מחר אשלח לך רשימת ערכים מודפסת של האות א׳ — רשימה שאינה מלאה ואינה מדוייקת — אבקש לסמן בה את הערכים שהיית רוצה לכתבם, וכן להציע לפנינו ערכים חדשים שלא

באו ברשימה זו. חצי הכרך הראשון (עד המלה „אלכסנדר") כבר מוכן אצלנו והובא לדפוס. על־כן סמן נא את הערכים מ„אלכסנדר" ואילך לשם הכנת מחציתו השניה של הכרך. את רשימת המלים שבחרת, הן במדור שלי (מדור 5) והן במדורים האחרים, שלח נא אלי, ואז אודיעך אילו מן המאמרים שבחרת נוכל להזמין ממך. תנאי שכר הסופרים: עבור גליון דפוס במקור (32 עמודות בפורמט של האנציקלופדיה הכללית של עפרון) — 130 רובלים. עבור תרגומים — 60 רובל. עורכי המדורים מחליטים בכל מקרה ומקרה אם לתרגם מאמר מסויים, לעבדו או לכתבו מחדש לפי המקורות.

הנני עסוק עתה כל־כך בעריכה הכללית שנותקתי מן המדור המיוחד לי, על כן לא אוכל להציע לך הצעות קונקרטיות יותר בקשר למאמר זה או אחר.

בתקוה להשתתפותך הפעילה, מכבדך,

ש. דובנוב

*

(על גלוית־דואר של הרבעון „ייבריסקאיה סטארינא")

אוסיקירקו, 23.7.09 (5.8 לפי הלוח הגריגוריני)

דניאל בן שמואל הנכבד!

לפני כשבועים שלחו לי מן המערכת את העתקת מאמרך בתולדות הכלכלה היהודית. לדאבוני עסוק אני בחודש זה בעריכת החוברת השניה של „ייבריסקאיה סטארינא" ולא אוכל לקרוא את מאמרך עד שאסיים עבודתי זאת, ז.א. עד ראשיתו של חודש אוגוסט הרוסי. הנושא אחראי יותר מכדי שאוכל להסתפק אך ורק בסקירה חטופה על המאמר. כאשר אקרא אותו בעיון (כעבור שבועים, לא יאוחר מזה) אכתוב לך. עתה עייפתי מאד מקריאתם של כתבי־יד והגהות רבות לאין ספור.

מכבדך באמת

ש. דובנוב

*

אוסיקירקו, 2.8.09 (15.8 לפי הלוח הגריגוריני)

דניאל בן שמואל הנכבד מאד!

סיימתי זה עתה את קריאת כתב־ידך „רשימות על התפתחותם הכלכלית של היהודים". אמון רב מדי נתת למקור העיקרי שלך — הומיל *), אלא ש„ביקורת הביקורת" שלו רעועה ובלתי־מדעית יותר מאשר זו של הקיצונים שבמבקרי המקרא. מצד שני לא ניצלת מקור חשוב כזה של השואת חוקות המזרח, כספר החוקים של חמורבי, שהביא למהפכה בביקורת המקרא. במאמרך יש הכללות רבות הידועות זה מכבר ויחד עמה — דיסוננסים מסורתיים (ביטוים כגון „יצירתו של משה" וכד'). אולם יש בו, במאמרך, סיכום של נתונים שונים של ביקורת המקרא, ולקורא, שאינו מכיר ביקורת זו, תוכל רשימתך לתת משהו. לכן מוצא אני לאפשרי להביאה ב„ייבריסקי מיר" (המאמרים הראשונים יבואו תחת כותרת מיוחדת: רשימות להתפתחותם הכלכלית של היהודים בימי־קדם). יתכן וניתן את ראשית מאמרך עוד בחוב' אוגוסט. כמי שעסק בשטח ביקורת המקרא, איעצך להתיחס בזהירות

*) פ. הומיל — מזרחן גרמני נודע ומבקר המקרא.

לתיאוריות משעשעות, כגון זו של נאביל*) על „משנה־התורה" של שלמה המלך, חלקלקה מאד היא דרך זו ויש כאן צורך בזהירות עצומה.

מכבדך באמת

ש. דובנוב

*

אוסיקירקו, 11.8.09 (24.8 לפי הלוח הגריגורי)

שפע המכתבים שעלי לענות עליהם התרבה ומעיק עלי כל כך, שעלי להסתפק במענה לאקוני אף במקום שיש צורך בתשובה מקיפה. הגני מזדרז לענות ולו גם בשורות מספר למכתבך שהגיע זה עתה, משום שהיום סיימתי עריכת מאמרך ושלחתי אותו לסידור בבית־הדפוס. הוא יהיה לנו, כמובן, להועיל, ועל אף בניגו המבוסס על השערות יוכל לעורר את מחשבתו של הקורא שאינו בר־הכי. לעניין הכלכלה במישרין נוגעים הפתיחה והפרק האמצעי (על המסחר במזרח הקדום); השאר — ביקורת המקרא, שבה — על אף כל מה שתאמר — מכרעת השפעתו של הומיל. לא קשה להפריך את השקפתך, משום שיש אצלך סתירה פנימית עמוקה: הכרת נכונות המסורת בשטח הכלכלי, תוך הנחה כללית, שהעבר תואר על־ידי העורכים המאוחרים ברוח זמנם... לא הודגש גם הגבול בין המושג הכולל „עברים" למושג החלקי — ישראל. אולם, חוזר אני, ברצון רב אביא את עבודתך בחוב' אוגוסט משום שחושב אני אותה למועילה ומדעית.

בכבוד,

ש. דובנוב

נ.ב. יכול אני להשתתף בישיבה ביום השלישי בבוקר. אם גוח הדבר — הידברו ביניכם והודיעוני.

*

(על גלוית־דאר של הרבעון „ייבריסקאיה סטארינא")

פטרבורג, 8.10.09

דניאל בן שמואל הנכבד,

עד סוף השנה הובטח קיומו של ה„ייבריסקי מיר", אם רק לא תבוא איזו שהיא מהפכה רבתי (קאטאקליזם). ובנוגע לשנה הבאה, הרי בקרוב תתקיים אצלנו התיעצות על הפיכת הירחון לשבועון עם מוסף חדשי. על ההחלטות אודיעך בבוא מועד.

ועידת קובנה**), שנועדה להתכנס ב־21 באוקטובר, מהווה לעת עתה סוד של ה„חבורה"***). בימים הקרובים תתברר בעית השתתפותם של בני השקפות אחרות. אני כל כך עסוק שספק אם אסע.

מכבדך באמת

ש. דובנוב

---

*) א. נאביל — חוקר מצרים בריטי.

**) ועידת קובנה התכנסה בנובמבר 1909 ביוזמתם של כמה עסקנים לשם דיון בבעיות ארגון הקהילה היהודית ועבודת מוסדות העזרה היהודיים.

***) „החבורה" היא „החבורה היהודית העממית", שבראשה עמדו מ. וינאוור וה. סליוזברג.

לא. צנציפר (רפאלי), תל־אביב

ברלין, 24 יוני 1930

למר ל. צנציפר,
א. נ.,

תודה רבה על מנחתך החשובה — ספרך „עשר שנות רדיפות". עברתי עליו בסקירה קלה (בימי הפנאי אקראהו בעיון) ומצאתי בו פרק חשוב מאד לא רק לתולדות ישראל ברוסיה בתקופת המהומה האחרונה, אלא גם לקורות האינקביזיציה הסובייטית בכלל. ראוי הספר בודאי לתרגום לגרמנית, וכשמסרתי את האכסמפלר השני ומכתבך להד"ר א. שטיינברג אמרתי לו, שימליץ על הצעה זו גם בשמי לפני ה„יידישער פערלאג". אולם הוגד לי, שה„פערלאג" אינו נוטה כעת לקבל ספרים חדשים להוצאה. אולי יוכל למלא תעודה זו ה„ביכער בונד", שבראשו עומד עורך „יוד. רונדשו", הד"ר ווילטש. כבר הוציא לאור מבחר כתבי א. ד. גורדון בגרמנית וספרו של ז'בוטינסקי על „הלגיון היהודי"; עתיד הוא בקרוב להדפיס קיצור ספרי „מכתבים על היהדות", ומוצא אני שגם ספרך ראוי לתפוס מקום בקבוצת ספרים זו. הצעה זו אמסור לד"ר קצנלסון ולד"ר שטיינברג. ואתם מצדכם תפנו אל הד"ר ווילטש (צריך לשלוח אליו אכסמפלר בשביל ה„יודישע רונדשוי", לבקורת) ולמרכז הציונות הברליני.

מסור נא ברכתי לידידי בן ציון כ"ץ.

בברכת שלום

ש. דובנוב

●

לז. רבינוביץ ול.הייליפרין (קניגסברג)

(תרגום מאידיש)

ברלין, 28.6.1923

חברים יקרים,

מכתבכם הגיע אלי באיחור זמן מאחר ששלחתם אותו לפי כתובתי הישנה. דוקא עכשיו עסוק אני מאד בכמה עבודות ועלי לענות לכם בקצרה.

הטרגדיה של הנוער שלנו, עליה אתם כותבים לי, קרובה מאד ללבי. מיד לכשיהיה לי יום פנוי אכתוב משהו, ולו רק מאמר קצר, בשביל הקובץ שלכם. אולי אמסור לחברי הצעירים דרישת שלום מרה מרוסיה החרבה ואספר על פרשת האוניברסיטה היהודית בפטרבורג, שייסדנו בשנת 1919 בתוך ההפכה. כתבו לי רק מהו המועד האחרון למסירת המאמר. במידה שתתנו לי יותר זמן תהיה כתיבת המאמר בטוחה יותר, ואולי אף לא יהיה אז קצר ביותר. העיקר, שהסתדרותכם עצמה תהיה בטוחה שהספר ידפס למועד קבוע.

בכבוד רב,

ש. דובנוב

הערת המלבה"ד:

בגמר מלחמת העולם הראשונה, כשהצליח דובנוב לצאת מרוסיה ועבר לגרמניה יצאו באותו הזמן בחורי ישראל מערי מגוריהם בפולין, ליטא והארצות הבלטיות, שם היו כלואים כל שנות המלחמה הראשונה בידי הכובש הגרמני, וגלו לארצות מערב־אירופה לתורה ולהשכלה. רבים באו לגרמניה והודות למשטר הסוציאל־דימוקרטי, ששרר שם בימים ההם, נתקבלו לאוניברסיטאות. אז נוצר בפרט בברלין קיבוץ גדול של סטודנטים יהודים יוצאי מזרח־אירופה. כאן נגלה לפניהם עולם אחר של יהודים ועולם חדש של גויים. חכמת ישראל ומחקר המקרא והבלשנות השמית, שהיו בתקופה ההיא עדיין פרי עטם של הגויים ושהיו ידועים לנו בפולין וליטא רק מפי השמועה, בעיות תרבות ישראל והערכתן במזרח ובמערב אירופה, בעבר ובהווה, שהיו מוכרות לנו עד כה מעל דפי גרץ, דובנוב והפובלי־ציסטיקה היהודית, הציונות הסינתטית של היהודים בגרמניה והתלבטויותיהם לעומת הציונות שבמזרח־אירופה, על ברכיה חונכנו, המבוססת על הנתוח האנליטי — את כל זה הכרנו עכשיו מקרוב והרגשנו בהבדל בין מזרח למערב לא רק להלכה אלא גם למעשה.

בתקופה זו אתמזל מזלי ללמוד רפואה בעיר קניגסברג (פרוסיה לשעבר), העיר האוניברסיטאית הכי קרובה בימים ההם לגבולות ליטא ופולין, ובה משום כך יהדות מעורבת של מערב ושל מזרח: רובה של מערב ומיעוטה של מזרח ואף תנועה ציונית חזקה בתוכה. גולת הכותרת של יהדות קניגסברג היה בימים ההם המורה הדגול לחכמת ישראל פרופסור פרלס ז"ל, ששימש פרופסור ליהדות בתקופת המשבה והתלמוד באוניברסיטה בקניגסברג, ולו אחת הספריות המפורסמות על היהדות. בתנאים אלה — בין שני העולמות — נולד אז הרעיון אצל הסטודנט לרפואה ידיד ורע ליפמן היילפרין, מיוצאי ביאליסטוק (כעת פרופסור לנורולוגיה באוניברסיטה בירושלים) ואצלי להוציא אלמנך, מוקדש לבעיות הסטודנט היהודי יוצא מזרח־אירופה בארצות המערב, בעיקר בגרמניה. כוונתנו היתה בין השאר להבהיר את ההשפעה ההדדית בתוך תחום חיינו הנוכחי הרצויה לנו מנקודת ההשקפה של היהדות ההיסטורית ולהתוות את דרכנו ,בתוך הגולה'. החלטנו לשתף אף את גדולי חכמי ישראל באלמנך שלנו. פנינו אל שמעון דובנוב, פרופסור איינשטיין, פרופסור היינריך לווה וזלמן רובשוב (כעת שזר) — יבדל החי מן המתים. מפרופסור איינשטיין קבלנו — בסיועו של המתמתיקאי המפורסם מעוזריו הקרובים של פרופסור איינשטיין הד"ר גרומר ז"ל — את המאמר המבוקש: „האנטישמיות והנוער האקדמאי" (פורסם בעתון ,דבר' מיום 18.4.1956). פרופסור לווה שלח לנו מאמר על בעיות הספריה האוניברסיטאית. אם לא יטעני זכרוני נענה גם מר שזר לבקשתנו. מדובנוב קבלנו את המכתב דלעיל. (כתבנו אליו אידיש ואף הוא ענה לנו בשפה זו).

ד"ר ז. רבינוביץ

לועדת התרבות של הסתדרות העובדים העברים בת"א

ברלין, 29.11.1932

לועדת התרבות של הסתדרות העובדים העברים בת"א.

חביבה עלי הזמנתכם לבקר את ארצנו ולקיים מצוות עלית־רגל ותלמוד תורה כאחת. אבל לצערי מוכרח אני לענות בשלילה. אמנם הגעתי לחתימת תלמודי, אבל לא ל„גמר חתימה". לאיש שעבר את גבול השבעים קשה מאד הטלטול למדינות הים, ועוד יותר קשה ההוראה בע"פ בתנאים חדשים. על כן סלחו נא לי, חברים צעירים, וקחו ברצון את ברכתי, ברכת מורה שבכתב, שלא זכה להיות לכם גם מורה שבע"פ.

בכבוד ובברכה

ש. דובנוב

מארכיונו של שמעון דובנוב

דברי המלהב"ד: החומר הבא במדור זה מקורו בשיירי ארכיונו של ש. דובנוב השמורים בארכיון הכללי לתולדות ישראל של „החברה ההיסטורית היש־ראלית" בירושלים, ובזאת נתונה תודתי לממונים על הארכיון שהרשו לי לפרסמו ב„עבר". הבאתי כאן: א) פרק זכרונות בשם „עיר נצורה"; ב) טיוטות מכתבים וברכות של ש. דובנוב, שנכתבו רובן על טופסי מכתבים שקיבל דובנוב מאישים שונים; ג) מאמר של דובנוב על גזרות היטלר שבא ב„אידישע שטימע", בוילנה במרץ 1940, והוא אולי מאמרו האחרון, שבא בדפוס בחייו.

יהודה סלוצקי

עמודים

עיר נצורה . . . . . 149—152

*

טיוטות מכתבים וברכות (1913—1940)

לו. ראדלוב (פטרבורג 1913) 153

לועד המרכזי של ההסתדרות הציונית (פטרוגרד 1917) . . 153

למועצת הקהילה בפטרוגרד (1918) 153

לקומיסריון החוץ (פטרוגרד 1921) 154

לו. לנין (פטרוגרד 1921) 155

לקומיסריון החוץ (פטרוגרד 1922) 156

לועידה העולמית השניה של „החלוץ" (ברלין 1923) . . . 157

לפרופ. א. אלבוגן (ברלין 1924) 157

לועידת הסטודנטים היהודים בגרמניה (ברלין 1924) . . . 158

למערכת קובץ היובל לנ. בירנבוים (ברלין 1924) . . . 158

לאב. גולדברג (ברלין 1924) 158

לנח פרילוצקי (ברלין 1925) 159

ליט"א (ברלין 1925) 159

להוצאת הספר (ברלין 1925) 160

לו. לאצקי־ברטולדי (ברלין 1927) 160

ליובל „החלוץ" (ברלין 1928) 161

לח. נ. ביאליק (ברלין 1933) 161

לה. סליוזברג (ברלין 1933) 161

ל„חברא קדישא" (ריגה 1934) 162

לסטאניסלב מאצקיביטש (וילנה 1935) 162

למערכת „יודישע רונדשאו" (ריגה 1935) 163

לפרופ. א. גולקוביץ מטארטו (ריגה 1937) 164

לחבורת מורים ועסקנים מטאלין (ריגה 1938) 164

לרפאל שוחט, עורך „הרמה" (ריגה 1938) 164

לח. נ. שפירא (ריגה 1940) 165

*

המאה העשרים וימי הבינים (מאמר) . . . . . 166—168

עיר נצורה*

פרק מקורות „הנפים" שנעשו לאבותינו „בימים ההם"

המקרה המסופר במגלה הנדפסת למטה חרות בזכרוני מימי ילדותי. זכרונות־נעורים ממין זה משאירים בלבנו לאורך ימים רושם זר: הננו טועמים בהם לפעמים מעין אותן ההרגשות שהיו ממלאות את כל חלל עולמם הפנימי של אחינו „בימים ההם", ימי ה„גזרות" וה„ניסים" ה„צרות" וה„ישועות". מעשים כאלה, הקרובים אלינו בזמן ובמקום, מכניסים אותנו לחוג מבטם ורגשותיהם של אבותינו הקדמונים ומסבירים לנו את תוכן הפסיכולוגיא הלאומית שנשתרשה בנו מימי הבינים.

באחד מערבי כסלו הקרים, ואני אז נער כבן עשר שנים, חניך ה„חדר", בשר רבי לי ולחברי שעלינו להפסיק בערב הזה את למוד לגמרא וללכת לבית הכנסת להתפלל מעריב בצבור. ברגשי תמהון ושמחה גם יחד הבטנו אל פני הדובר: לא יכלנו להבין מדוע נשתנו עלינו סדרי החדר, שבכל הימים קימנו מצות תפלת מעריב בחדר ואחרי כן עסקנו בלמודים לאור הנר עד השעה העשירית, ובערב הזה נלך לבית הכנסת, ובלי ספק — זאת היתה סבת שמחתנו — נהיה אחרי התפלה פטורים מחובת הלמוד הקשה עד היום הבא. רבנו הוציאנו ממבוכתנו הנעימה באמרו לנו שהיום הוא יום ג' כסלו, אשר בו נצלה עדת ישראל בעירנו מסטיסלאוו (פלך מאהליב) לפני כמה שנים מגזרה נוראה אחת, ולכן זה כבר קבלו אנשי קהלתנו על נפשם לשמוח ולהודות לה' ביום הזה. בקשנו את רבנו לספר לנו את כל פרטי המקרה הזה, אך הוא האיץ בנו ללכת לבית הכנסת, כדי שלא נאחר זמן תפילה, ויבטיחנו למלא משאלתנו למחר. באנו לבית הכנסת ומצאנו אותו מלא אנשים זקנים ונערים, מתלמידי החדרים והישיבות. הבית היה מלא אורה כמו בערבי שבתות ויו"ט. אחר תפלת מעריב עלה החזן על הבמה וישר מזמור „הודו" ועוד ממזמורי „תהילים" והקהל ענהו בקול. אחרי כן יצאו הגאספים מבית הכנסת: רבים מה„אבות" הלכו בכנופיא לבית אחד מראשי הקהלה לשמוח שם על כוס יין, ואנחנו ה„בנים" שבנו איש לביתנו, שמחים על התשועה שנעשתה לאבותינו בימים ההם, ועוד יותר — ילדות דעתה קלה! — על התשועה מן החדר שבאה לנו פתאום בערב הזה. ביום השני, בהיותנו בחדר, מלא רבנו הזקן את הבטחתו ויספר לנו על דבר הגזרה שהיתה נסבה להתשועה של ג' כסלו. הוא, כמובן, לא ספר לנו הכל בפרט, ורק ראשי פרקים גלה לנו. ברוב הימים, כאשר גדלתי ונהייתי מעורב עם הבריות, נתגלו לי במעשה זה הרבה פרטים אשר כסה אז ממנו רבנו. רוב הפרטים האלה יבואו למטה במגלה המספרת את המקרה הנזכר על פי דעת „הקהל"

---

*) ארכיון דובנוב, תיק 7. בראש כתב־היד כתוב: „ההקדמה לא נדפסה. המגלה נדפסה בשלמותה ב„העבר" ח"א תרע"ח". כן רשום תאריך כתיבת הקדמה זו (1899) בסימן שאלה. בהקדמתו הקצרה שבאה ב„העבר" תרע"ח, ח"א, עמ' 65, כותב דובנוב כי ספר באריכות על פרשת מסטיסלב במאמרו שבא ב־ווסחוד, 1899, חוב' ט', ומשום כך פוטר הוא את עצמו מהקדמות היסטוריות. המאמר נדפס לפי הכתיב החסר שבכתב־היד.

בזמן ההוא. ואנכי אספר פה בדברים קצרים רק את עקר הענין, כדי להקל על הקורא את הבנת המגלה וגם לתקנה ולמלא חסרונותיה באיזה פרטים.

הגזרה הנזכרת למעלה נקראת בפי אנשי עיר מולדתי בשם „גזרת העברת המכס" (די גזרה פון קאנטרבאנד), ותוכן המעשה הוא: שפעם אחת, בחודש טבת שנת תר"ד (יאנואר 1844) נמצאה בחנות אחד מעשירי עיר מסטיסלאוו סחורה שהובאה מחו"ל בלי תשלומי מכס. השוטר המשגיח על החנויות (רעוויזאר) צוה להוביל את הסחורה האסורה לבית הפאליציי ויקרא לעזרתו אנשי צבא, אשר התפרצו בזעם אל החנות לתפוס את הסחורה. איזה אנשים מהמון היהודים שנתקבצו אצל החנויות, בראותם כי אנשי צבא מזויינים מתנפלים על חנות אחד מנכבדי העיר ובחפצם להגן עליו התקוממו נגד המתנפלים. במהומה הזאת נפצעו אחדים מהיהודים ומאנשי הצבא, וגם נשברו איזה כלי מלחמה. לסוף נצחו אנשי הצבא ויובילו את הסחורה האסורה לבית הפקידות. — מקרים כאלה באים לרוב גם בימינו, בין המון העירונים והאכרים, ומתבררים בבתי המשפט המקומיים ככל יתר דיני נפשות, והאשמים את ענשם ישאו. אך בימים ההם — בימי ה„חוטפים" הקאנטאניסטים וכדומה — נהיתה אחרת: המקרה הזה בקרן חשכה בליטא נתעלה למדרגת „מרידה במלכות", ומטעם הפקידים במסטיסלאוו והגובערנאטאר בעיר הפלך מאהילב, שהיה שונא ליהודים, באה ידיעה לעיר המלוכה פטרבורג, אל הקיסר ניקאליי הראשון, לאמר: „מרדו בך, יהודאי!"

פה תחל הגזרה בעצמת תקפה. ע"פ הפקודות שבאו בפטרבורג ומעיר הפלך נתפשו רבים מפרנסי הקהל ומתושבי מסטיסלאוו ונאסרו בכלא. פקידים ושוטרים מכל הערכאות באו מהתם להכא ויעשו שמות בעיר: חקרו, דרשו, אימו על הנתפשים, ועל כל העדה היה קצף נורא. בעדת ישראל נמצאו, כנהוג, מלשינים אחדים או „מוסרים" — כאשר כנו אותם בימים ההם (הם הנקראים במגלה בשם הרוסי דאקאזציקעס) — אשר נתחברו להפקידים הצוררים ויעידו כי היהודים התקוממו בכונה נגד הממשלה. הדבר טרם נחקר לאשורו והמשפט טרם נתברר — והנה באה פקודה מפטרבורג ליסר את כל קהל ישראל במסטיסלאוו ולמסור מהם לצבא על פי גורל איש אחד מכל עשרה תושבים. האנשים היושבים במאסר, שרובם לא היו גם בעת המהומה, נחשבו כפושעים מוחלטים, ושר בית האסורים צוה לגלח חצי זקנם. הקצף נתך על כל יושבי העיר, וגם אלה שהתגוררו בערים אחרות ורק היו „נכתבים" בספרי הפקודים במסטיסלאוו, נגזר עליהם לבא לעיר מולדת להתענה עם אחיהם. וצרת אנשי העיר גדלה עד לשמים. היהודים עשו את כל „התחבולות הבדוקות" בעניגים כאלה: צמו, התאספו בבתי הכנסת והתפללו, בכו על קברי אבותיהם וכדומה. אך „השטן" לא נתבלבל מהאמצעים הקדושים האלה. פקידי המקום הפחותים ועוזריהם הביטו על שכניהם היהודים, כאלו נתנו ע"י צו מגבוה לבז ולמשסה, ולכן הרשו לעצמם לרוצצם ולעשקם בכל האופנים. רוב החנויות בעיר סוגרו, המסחר שבת, העוני גדל מיום ליום, ומסטיסלאוו נראתה ל„עיר נצורה".

אז התיעצו פרנסי הקהל ויחליטו לשלוח לפטרבורג איש אחד „שתדלן" מומחה, ושמו ר' יצחק בעליקין, הגר בעיר מאנאסטירשצינע הקרובה. האיש הזה לא נמנה בין השתדלנים הפשוטים העושים את מלאכתם על מנתם לקבל פרס. עשיר ולמדן היה ר' יצחק, וכאיש מדור הישן לא היתה לו גם לשון מדברת גדולות, ביחוד בשפת המדינה, רק לב עברי חם משתתף בצרת הכלל היה לו. בפלכי רוסיא הלבנה מספרים נפלאות ממעשי ר' יצחק שפעל לטובת אחיו לעתות בצרה. השרים שר' יצחק היה נכנס לביתם בעסקי שתדלנות היו מכירים באיש התם ונקי הרוח

הזה שהוא לא ישתדל על דבר שקר. באיש הזה בחר קהל העיר הנצורה לבקש על ידו את ראשי הממשלה שיעשו חקירה מיוחדת ע"י שופטי צדק על דבר ה„מריבה" המקומית. בעזרת מכתבי מליצה ויתר אמצעי „שתדלנות" הצליח בידי ר' יצחק לברר במינסטריום וגם במסבת השרים הקרובים למלכות (כמו ראש „המחלקה השלישית" המפורסם ושר הזשאנדארמים גראף בענקענדורף), שאין בכל הענין הזה גם אבק של מרידה במלכות, ורק מקרה פשוט הוא, תגרה בין אנשי צבא ואחדים מהמון היהודים שנבהלו למראה אנשי חיל המזוינים שהתנפלו על אחיהם, ועשו מה שעשו בשוגג ולא במזיד.

על פי פקודת הנסיך בענקענדארף נשלח מעיר המלוכה למסטיסלאוו חוקר מיוחד הפולקוניק וויטקאווסקי, ואחרי חקרו את כל פרטי הענין מפי הנאשמים והמאשימים מצא כי נקיים היהודים מפשע מרידה במלכות, וכדברים האלה הודיע לשולחיו בעיר המלוכה. הדבר הזה הרגיע את רוח היהודים, אך הטיל סער בין פקידי מסטיסלאוו ועיר הפלך, אשר בזדון הגדילו את עון המריבה בעיני שרי המלכות הגבוהים. ולכן בשוב החוקר וויטקאווסקי לפ"ב מהרו הצוררים מעיר הפלך וישלחו לשם כתבי שטנה המטילים ספק באמון פעולת החוקר ומחשדים אותו בלקיחת שחד. בין כה וכה הגיעה לעיר המלוכה תלונה גם מפרנס הקהל במסטיסלאוו על השוד והחמס הנעשה לתושבי העיר ע"י השוטרים הפחותים ועוזריהם. לברר אמתת התלונה הזאת שלח המיניסטר לענינים פנימים פעראווסקי אחד מפקידיו, את הנסיך טרובצקאי, למסטיסלאוו. הנסיך הזה היה אוהב אמת ובזמן קצר נוכח כי באמת נעשו שמות בעיר ע"י השועלים הקטנים מבתי הפקידות. וגם נתחזק אצלו הדבר כי הנאשמים חפים מפשע. בהודיעו כדברים האלה במכתב לשרי עיר המלוכה, נשלחו משם לעזרתו חוקרים מיוחדים מהמיניסטריום לענינים פנימים ולעניני הצבא, מהגראף בענקענדארף וגם מהגנראל־גובערנאטאר מוויטעבסק. החוקרים האלה יחד עם הנסיך טרובצקאי נכנסו ל„קאמיסיא" מיוחדת שעליה היה לברר את כל הענין ולגמור את המשפט ע"פ ראות עינם. אחרי חקירות ודרישות חדשות באו חברי הקאמיסיא להחלטה שנקיים היהודים מפשע. העיקר בסנגוריא של הנאשמים היה שהתקוממות איזה יהודים נגד השוטרים באה רק במקרה, כי היהודים חפצו להגן על עגלון אחד מאחיהם, שאנשי הצבא התנפלו עליו וישללו ממנו את סוסו להעמיס עליו את הסחורה האסורה, והמה, הנאשמים, דמו כי „מעשה לסטים" הוא. חברי הקאמיסיא הצדיקו את היהודים בדין ויבטלו את כל הגזרות שנמתחו עליהם והעיר שקטה. הדבר הזה היה ביום ג' כסליו שנת תר"ה, ואם כן ארכה המהומה במסטיסלאוו כמעט שנה שלמה.

אך נניח לכותב המגלה לתאר על פי דרכו את כל פרטי המאורע הזה. את המגלה הזאת מצאתי זה כעשר שנים בפנקס של „חבריא לוויא" במסטיסלאוו, ונראה שנכתבה זמן קצר אחרי „הגזרה" על־ידי אחד מאנשי הקהל, אשר ידע את הדבר בכל פרטיו כעד ראיה. מסגנון המחבר נראה שהיה הדבר קרוב מאד ללבו. הוא חודר ללב כל נושאי הספור ומשים בפיהם דברים וגם „נאומים" שלמים המתארים את תכונות נפשם. היסוד ה„פיוטי" הזה אינו ממעט את אמיתות הספור בעיקרו. בעריכת הפקטים יראה לפנינו הכותב לא בתור „בטלן" המדבר על ענינים גבוהים משכלו, אך בתור אדם „מן החיים" היודע את כל סדרי בתי המשפט והפקידות וקורא בדיוק בשם כל פקידי הממשלה הגבוהים שהשתתפו בענין המסופר. רק באיזה פרטים נראה בדבריו כעין מגמה לא רק להמעיט עון הנאשמים אך להצדיקם בהחלט. הוא מדיק ביחוד בסנגוריא של הנאשמים הנזכרת ובענין „העגלון"; אך את זה כתב

בלי ספק ע"פ „דעת הקהל". הגני זוכר הלצה יפה מפי אבי זקני (ר' בן־ציון דובנאוו ז"ל) ע"ד הפרט הזה. הוא היה אומר: „שקר הסוס לתשועה" — פירושו במקרה שלנו: השקר אודות הסוס והעגלון, כמו הסבה היחידית לתגרת היהודים עם האנשי חיל, היתה לנו לישועה. והאמת הוא כפי שכתבתי למעלה ע"פ שמועות מעדי ראיה אשר ספרו לי הרבה בענין זה.

לא פה המקום להאריך עוד בענין זה, אף כי בזכרוני שמורים פרטים רבים אשר שמעתי בבחרותי מפי אנשים שנתפסו ע"ד העלילה הנזכרת או היו מאיזה צד „נוגעים בדבר". הכרתי גם שני אנשים מהמאשימים או ה„מוסרים". אחד מהם הרשום במגלה בשם „אריה" היה ידוע לכל בני עירנו בשם „אריה המשומד", כי המיר את דתו אחרי שנפסלה עדותו נגד אחיו היהודים. עד יום מותו (הוא מת לא כבר, בשנת תר"ן) התגורר במסטיסלאוו והיה אדוק מאד באמונתו החדשה (נוצרית־אורטודוכסית). פרנסתו היתה מאכסניא שהחזיק בביתו, ובה התאכסנו לרוב בעלי האחוזות מסביב־העיר או פקידים חדשים שבאו לעיר. הגני זוכר את ה„משומד" הזקן הזה, איש גבה קומה עם רשמי פנים גסים, איך היה מטיל בשוק, בין החנויות, והיה מספר בשפת יהודית המדוברת עם בעלי החנויות ע"ד עסקיהם וכדומה. נפלא הדבר שהיהודים לא נטרו איבה להאיש הזה שהסיב לעדתם צרות רבות...

ה„מוסר" השני מענקי לא המיר דתו, אך „יהדותו" היתה מוטלת בספק בעיני אנשי עדתנו, הוא היה בא להתפלל בבית הכנסת רק בראש השנה וביום כפור, והיה מופרש לגמרי מן הצבור. הוא התפרנס ממלאכת החובשים (פעלדשער) והיה נקרא בעירנו בשם „מענקי הרופא". זוכר אני שהיה שנוא על כל היהודים. ועוד בילדותי שמעתי שיר מקומי המתחיל באלה השורות:

אויף מענקי דעם רופא
זאל קומען א מגפה!...

בימי בחרותי הכרתי אותו, הוא מת כבר זה כעשרים שנה או יותר. גם בערעצקע החוטף הנזכר פה המיר דתו וגר אח"כ שנים רבות במסטיסלאוו, והיה רוחץ ומשמש בבית המרחץ Банщик וגם נושא את הצלב בקהל בשעת לויות נוצריות וכד'.

המגלה נדפסת פה כמות שהיא, רק במקומות אחדים קצרתי או השמטתי לגמרי את הנאומים הארוכים אשר כותב המגלה משים בפי נושאי הספור.

ש. דובנאוו

טיוטות מכתבים וברכות של ש. דובנוב (1913—1940)

מכתב לאקדימיקון הרוסי ו. ראדלוב מ־19.1.1913 [1]

(תרגום מרוסית)

ואסילי ואסיליביטש הנכבד,

רק לפני זמן קצר נודע לי על מה שפעלת, לפי בקשת ל. שטרנברג, להגנת „זכות ישיבתי" בפטרבורג, ושולח אני לך בזאת, באיחור, אך מקרב לב, את תודתי, עקב זימון נסיבות בלתי־מוצלח לא הביאה עדיין בקשתך רבת־ההשפעה לתוצאות של ממש, ואני נשארתי בעיר המלוכה בבחינת „נסבל" רק לשנה אחת. אבל בין הרשמים האפלים והמדכאים שלי באפופיה זו של חוסר־זכויות — משמש לי מעשהו הנוגע ללב של מלומד רוסי רב־זכויות, אשר מתוך רגש אהדה לגורלו של חברו היהודי הצנוע, שאין הוא מכירו אישית, נסע למיניסטר לבקש על ריכוך אכזריות חוסר־הזכויות בשם זכויות המדע — כקרן אור באפלה. שוב פעם — תודה. תודה.

*

תשובה לועד המרכזי של ההסתדרות הציונית (פטרוגרד), ששלח נוסח של הצהרת בלפור לחברה החיסטורית־אטנוגרפית, שדובנוב עמד בראשה כ־ט' כסליו תרע"ח (24.11.1917) [2]

על הודעתכם בדבר הדיקלרציה של הממשלה האנגלית אי־אפשר לי לצערי, להשיב בשם הועד של חברתנו, כי מפני צוק העיתים קשה מאד לכנס לישיבה את חברי הועד. אבל נוטל אני לי רשות בתור יחיד לשלוח לכם ברכתי הנובעת מקרב לבי. הבשורה המשמחת שיצאה מפי אנגליה בהסכם בעלי בריתה יש לה, כשהיא לעצמה, ערך היסטורי כביר, אע"פ שאין אנו רשאים בימי המבול שאנו טובעים בו לנבא אודות תוצאותיו של המפעל הזה בחיי אומתנו.

*

מכתב למועצת הקהילה היהודית בפטרוגרד מ־14.3.1918 [3]

(תרגום מרוסית)

חברים נכבדים,

לאחר שנתכבדתי זה לא מכבר להבחר למועצת הקהילה היהודית בפטרבורג, קיויתי שאוכל לקחת חלק בזמן הקרוב בעבודתה, שלה נותן אני ערך רב, לא מקומי בלבד, אלא גם לאומי־כללי. לדאבוני, הסתדרו הנסיבות ככה, שעד עתה לא יכולתי לבקר בישיבות המועצה ועוד זמן רב לא אוכל לבקרן. משום כך, מאחר שאין אני רואה זכות לעצמי לתפוס, מבלי לעשות מאומה, מקום אותו יוכל למלא במלוא התועלת אחד החברים הפעילים, אבקשכם להוציאני מהרכב מועצת הקהילה היהודית.

אקוה שלא תדונוני לכף חובה על השתמטות ממילוי חובה ציבורית, אם תשימו לב, כי הנסיבות המונעות אותי מלמלא חובתי זאת אף להן ערך ציבורי.

---

1) תיק 9, ואסילי ראדולב (1837—1918) היה מזרחן בעל־שם וחבר האקדמיה הרוסית.
2) תיק 10. על הטיוטא רשום: „ע"פ מקרה לא נשלחה תשובתי".
3) תיקי דובנוב 10

שנותי ומצב־בריאותי מאלצים אותי לשקול את כוחותי ואת זמני בהתאם לצרכי עבודת סיומו של מפעל חיי הספרותי־מדעי, ולמען מילויה של חובה ראשונה במעלה זו עלי לותר על חובות רבים אחרים, שגם אליהם מרגיש אני נטיה פנימית.

מצטער אני שלא אוכל לקחת חלק עמכם בעבודה הקדושה של בנין הקהילה האוטונומית שלנו, והנני מאחל לכם מקרב לבי הצלחה.

*

מכתב אל קומיסריון החוץ במוסקבה מ־5.4.1921 [4]

(תרגום מרוסית)

ממשלת ליטא פנתה בבקשה לקומיסריון החוץ של רוסיה שירשה לי לנסוע לליטא, מקום בו חלפו מיטב שנות עבודתי המדעית־ספרותית מאז שנת 1903 הנני מוצא לנחוץ לפנות מצידי אליכם ולבקשכם על כך בשים־לב לנימוקים הנוספים דלקמן:

כהיסטוריון היהדות, העוסק בעבודה מדעית למעלה מ־40 שנה, חייב אני למסור את תוצאות עבודתי לקהל הקוראים בשפה היהודית, הרוסית ושאר שפות אירופה. בשעה זו מוכנים אצלי לדפוס ששה כרכים גדולים של „ההיסטוריה הכללית של העם היהודי", שהורחבו במידה ניכרת לשם הוצאתם מחדש, ושבכתיבתם עמלתי בשבע השנים האחרונות. ספר זה צריך לצאת לאור בבת־אחת בשפות היהודית, הרוסית והגרמנית, אולם עקב חורבן בתי־הדפוס אינו יכול לצאת לאור עד עתה.

הכרך הראשון של ה„היסטוריה החדישה" (של עם ישראל) אזל ולכרך השני אין ניר. באידיש אפשר להדפיס ספר רב־כרכים זה רק בליטא או בפולין, שבהן נמצאים בתי־דפוס יהודים גדולים. עלי להיות נוכח במקום ההדפסה לשם עריכה סופית והגהת המחבר. ההוצאות הקודמות של ספרי אזלו זה מכבר, ואין לספקן להמוני הלומדים והקוראים. המחבר אף הוא אינו יכול לחכות. הוא עתה בן ששים שנה, וטבעי הדבר שברצונו לזרז את הדפסת מפעל חייו הראשי. חוץ מ„ההיסטוריה הכללית" עלי להוציא מחדש את ספרי „תולדות החסידות" ומונוגרפיות אחרות. הוצאתם לאור של הנוסח היהודי והרוסי של כתבי, וכן תרגומם הגרמני, הובטחה לי על־ידי הוצאות ספרים בוילנה, קובנה וברלין. מיד לאחר שיצאו הספרים לאור נגקוט, אני והמו"לים שלי, בכל האמצעים על מנת להעביר חלק גדול מהם לרוסיה לשם מסירתם לרשות המוסדות להפצת הספר. סבורני שכל אלה הם נימוקים שיש להתחשב בהם בעת הדיון בפניתם של ממשלת ליטא ושלי.

לסוף עלי להוסיף כי תלאות־החיים בפטרבורג בשנים האחרונות פגעו בבריאותי עד כדי־כך שהמשך מגורי כאן עלול לגרום לאיבוד גמור של כושר־עבודתי. המחשבה שלא אוכל לסיים ולהוציא לאור את פרי עמל חיי מטילה עלי אימתה. לשם־כך רוצה אני וחייב אני לנסוע תיכף ומיד. בדעתי לצאת לדרך עם בוא ימי החום, במאי או בראשית יוני.

על כן אבקש מקומיסריון החוץ להרשות לי ולאשתי אידה דובנוב, בת הששים, לצאת לקובנה, אם אפשר בקרון נוסעים, בהתחשב במצב הגרוע של בריאותי. כן אבקש להרשות לי לקחת עמי את הספרים ההכרחיים ביותר לעבודתי הספרותית, במשקל 30 פוד, מספריתי, חוץ מבגדים ולבנים ושאר חפצים לפי המקובל.

---

4) שם.

מכתב ליושב־ראש מועצת הקומיסרים העממיים ו. לנין
(פטרוגרד 13.1.1921)[5]

(תרגום מרוסית)

כבודו היה בשעתו אף הוא מהגר בעל־כרחו, ואולי יבין לנפשו של אדם, שהנסיבות מכריחות אותו ליהפך למהגר, אם כי לא למטרות מדיניות, אלא לשם מטרות מדעיות, אלא שלכבודו ניתנה, בימי המשטר הצארי, האפשרות לצאת מן הארץ, וממני נמנעת היא, מאחר שמאזרח הקהיליה הסוביטית נשללה זכות ההגירה, זכותו האלמנטרית של אדם להגר למקום בו יוכל לנצל בתועלת המרובה ביותר את כוחותיו, ועתה בקשתי שטוחה לפני כבודו להחזיר לי את זכותי זאת.

היסטוריון יהודי אני, הכותב זה למעלה מארבעים שנה והמדפיס מחקריו בשפות הרוסית והיהודית. לפני פרוץ המלחמה העולמית התחלתי בעיבוד חיבורי רב־הכרכים „תולדות העם היהודי מימי קדם עד ימינו", ולאחר שבע שנות עמל סיימתי את הספר באביב 1921. זהו ספר בן עשרה כרכים, שיש להדפיסו בבת אחת בכמה שפות: רוסית, עברית, אידיש וגרמנית. המשבר הממושך בתעשית הדפוס ברוסיה לא יאפשר עוד זמן רב להדפיס עבודה זו כאן, וביחוד בשפה היהודית והגרמנית. המו"לים שלי ומתרגמי נמצאים בברלין ומחכים זה זמן רב לי ולכתב־היד, כדי להתחיל מיד בהדפסה. בלי נוכחותי במקום הדפוס, בלי בדיקתי את התרגומים וקריאת ההגהות אין לתאר את הדפסת הספרים, ועבודה זו תימשך כמה שנים, משום שהספרים יצאו לאור בברלין כרך אחר כרך.

והנה זה למעלה משנה משתדל אני שיתירו לי לצאת מתחומי רוסיה, ועד עתה לא עלה הדבר בידי. מאחר שלפני בואי לפטרבורג גרתי כמה שנים בליטא, החליטה ממשלת ליטא, לפי פנית המועצה היהודית הלאומית בקובנה, לראותני כאזרח שלה ומסרה לשגרירותה במוסקבה לבקש עבורי ועבור אשתי זכות יציאה מרוסיה, אבל השגרירות הליטאית מילאה את המוטל עליה תוך רשלנות יתרה, והענין נמשך עד היום. בזמן האחרון עבר עניני מקומיסריון החוץ לקומיסריון ההשכלה, ומ"מ הקומיסר ההיסטוריון פוקרובסקי, לא מצא כל מניעה ליציאתי. על אף כל זאת אין מתירים לי עדיין לצאת מרוסיה, בה בשעה שבברלין מצפה לי ולכתבי־היד שלי מכבש־הדפוס.

בן 61 שנה אני היום. הדפסת חיבורי רב הכרכים בכמה שפות תימשך כחמש שנים, והמחשבה כי חיי עלולים להסתיים, עקב מצב בריאותי הרע, לפני שתסתיים עבודה מורכבת זו, מדאיגה אותי. כל חודש העובר עתה באפס מעשה מקטין את סיכויי לחיות עד לסיום מפעל חיי, עיכוב יציאתי מרוסיה יש בו משום רצח איטי, מאחר שהורגים את תוכן Смысл חיי, ומשום כך גם את חיי עצמם. הנני פונה אל כבודו: יורשה נא לי לצאת מרוסיה עם כתבי־היד שלי ועם חלק מספריתי המדעית, הנחוצה לעבודתי. היסטוריון אינו יכול לנסוע בלי ספרים, ואותה שעה הופכים סדרים פורמליים בלתי־מתקבלים על הדעת (Чудовищные) לבלתי־אפשרית את הוצאת הספרים: לשם כך יש צורך לקבל רשיון מוקדם ממוסקבה ולאחר־מכן יש להוביל את כל ספריתי (50 פוד) אל הצנזורה ולהחזירה ממנה. ישחררני כבודו מסדרים פורמליים אלה שאינם לפי כוחי, ואם אין הדבר אפשרי, ירשה נא לצנזור לעבור על הספרים ולהחתימם בארגזים שבדירתי.

---

5) תיק 10, על כתב־היד כתוב: „לא נשלח".

יבטל נא כבודו את שעבודי ואת שעבוד ספרי, יוציאני לחרות, יחזיר לי את הזכות להגירה, שלא נשללה מאחי היהודים הנרדפים אף בימי הצארים ושבה השתמשו ביד רחבה במשך עשרות בשנים. מולדתי היא במקום בו שוכן עמי, ועשרה מליונים יהודים מבין 12 נמצאים עתה מחוץ לרוסיה.

ש. דובנוב

פ ס. אבקש להתיר את היציאה לחו"ל לי ולאשתי אידה דובנוב, בת 61.

*

הצהרה נוספת לקומיסריון החוץ במוסקבה (פטרוגרד 20.1.1922)[6]

(תרגום מרוסית)

בקשת השגרירות הליטאית במוסקבה שיתירו לי ולאשתי לצאת לחו"ל נמצאת זה מכבר במשרדכם בלי כל תוצאות. עד כמה שידוע לי נתן מ"מ קומיסר ההשכלה תשובה חיובית לשאלתכם בנוגע לבקשה זו, אבל גם לאחר מכן, עברו שני חדשים, ואני לא קבלתי עדיין פספורט לחו"ל.

הנני פונה עתה אליכם בבקשה שתזכרו את עניני וכמו כן בבקשה נוספת. מהצהרתי ששלחתי אליכם ב־5.4.1921 ידוע לכם, שהיה בדעתי להוציא לאור את עבודותי המדעיות בליטא. בזמן האחרון התברר, כי המו"לים שלי נמצאים בברלין ומחכים לי ולכתב־ידי. משום כך החלטתי לנסוע מכאן ישר לברלין (דרך שטטין), על מנת לסדר את הדפסת ספרי ותרגומם לשפות אחרות, ומשם אסע לליטא. משרד החוץ הגרמני ישלח במהרה, בהשתדלות המו"לים שלי, רשיון כניסה לברלין באמצעות הקונסול הגרמני בפטרוגרד. על כן אבקשכם למסור לי פספורט לחו"ל על סמך תעודתי הנמצאות ברשותכם, שהוגשו לכם ע"י השגרירות הליטאית, כדי שאוכל לנסוע לגרמניה בדרך פטרוגרד—שטטין—ברלין. הנני מבקשכם מאד לזרז את מסירת הפספורט, כדי שאוכל לצאת במארס, מיד עם פתיחת דרך הים.

בקשתי השניה היא כדלקמן: ממחלקת הספריות המדעיות של קומיסריון ההשכלה קבלתי כבר רשיון להוצאת כתבי־ידי וחלק מספריתי המדעית בהתאם לרשימה, אבל הוטל עלי לבצע פורמליות קשה מאד: למסור פודים של ספרים וכתבי־יד אלה למשרד הצנזורה ולחכות לרשיון על מנת להעבירם אח"כ לביתי ומשם לאניה. הנני מבקש שיורשה לי להוציא ספרים אלה לפי הרשימה המוקדמת עם חותמת מחלקת הספריות המדעיות, מבלי שאצטרך להגיש כל אחד ממאות הספרים וכתבי־היד לצנזורה. אוכל להגיש לכם, או לכל מוסד מתאים אחר אישור מטעם המחלקה היהודית של קומיסריון הלאומים בפטרוגרד, שכל הספרים וכתבי־היד האלה שייכים למקצוע המיוחד: היסטוריה יהודית. בסך הכל בדעתי לקחת עמי לא יותר מעשרים פודים של ספרים וכתבי־יד ביהודית ובשפות אחרות, מן הנחוצים לי ביותר לעבודתי המדעית.

הנני מוסר יפוי כוח להגיש הצהרה זו ולקבל את התעודות הדרושות — פספורט לחו"ל עבורי ועבור אשתי אידה דובנוב עם היתר להוצאת הספרים — לד"ר שלמה ורמל במוסקבה.

---

6) ארכיון דובנוב, תיק 10.

ברכה לועידה העולמית השניה של „החלוץ" בברלין מ־10.3.1923[7]

אחי הצעירים,

עמדתי על־יד ערש ילדותכם, בימי התלוצים הראשונים מבני ביל"ו, ועתה מאשר אני שזכיתי לראות דור חדש של חלוצים מלאים רוח־נעורים בעולם שקפצה עליו זקנה, הנני מברך אתכם, אחי, ליום ועידתכם ומביע את תקותי שתזכו לעלות לארצנו ולחזק את ה„עליה" בכלל, שהיא היא ה„מנדט" היותר נאמן לקביעת מרכזנו הלאומי בארץ אבותינו.

*

תשובה לפרופ. א. אלבוגן, שהציע לו לקחת חלק בהוצאת מהדורה מיוחדת ומעודכנת של „תולדות ישראל" לה. גרץ (פברואר 1924)[8]

חבר נכבד ונעלה,

קבלתי באחור זמן את אגרתך מיום 29 יאנואר (1924) ע"ד הצעת המו"ל בארץ למסור לחבורה של מומחים את ספרו הגדול של גרץ לשם הוצאת מהדורה מתוקנת. רבות חשבתי ע"ד הענין הזה החשוב כשהוא לעצמו, וזה אשר מצאתי להשיב על ההצעה בכלל ועל חלקה הנוגע לי בפרט:

א) בכלל, מסופק אני מאד אם יש לנו ה„אחרונים" זכות לעשות בספרו של אחד מגדולי ה„ראשונים" בהיסטוריוגרפיה החדשה שלנו כאדם העושה בתוך שלו. ספרו של גרץ אע"פ שנתישן ע"פ תוכנו ויש בו חסרונות מיתודולוגיים הוא בכל זאת ספר־מופת לדורות, ספר קלאסי לעם ומקור חשוב לכל ההיסטוריונים הבאים, והאמנם יש לנו זכות לשנות את צורת הספר הזה עד שלא יכירוהו כל יודעיו? ומה היה אומר גרץ בעצמו לזה לוא היה קם מקברו? לדעתי צדקו יורשיו של המנוח שנתנו רשות להוסיף מילואים והערות לספר אביהם ולא לשנות את צורתו, ואין להביא ראיה משלאסעסר, וויפער ודכוותיה, כי כל זה נעשה על דעת המו"לים התולים עצמם באילן גדול.

ב) ומה שנוגע להשתתפותי בעבודה אחראית זו בתוך שאר המומחים. מובן ממה שנאמר למעלה, שבמלאכת הסידור הכללית אין אני, „הכופר בעיקר" בענין זה, מוכשר להשתתף. ובעצם העבודה במקצוע שלי, כלומר בחיבור הפרקים הנוגעים לתולדות ישראל בפולין ורוסיא, הלא אהיה מוכרח לחזור על משנתי שכבר נתפרסמה במהדורה האנגלית (History of the Jews in Russia and Poland, New York, 1916—1920) ועל כל הפרקים המתוקנים שיבואו בספרי הכולל המוכן לדפוס „דברי הימים לעם ישראל", שיצא לאור גם בתרגום אשכנזי, וא"כ אין טעם לחזור ולכתוב ספר מיוחד בנושא זה בשביל הקבוצה הגדולה ששם גרץ יהיה נקרא עליה.

מכל האמור לעיל, הלא תבין, חבר נכבד, שאין אני מוכשר לבוא בקהל חברי החכמים המיועדים להשתתף בהוצאת גרץ מחודש, אע"פ שכוונתכם רצויה מאד, ואקווה שחברי הנכבדים יסלחו לי על הפרישה.

רק באופן אחד אפשר יהיה לי לקחת חלק במפעלכם: אם אחרי שיקול הדעת תחליטו להסתפק במועט — במילואים ותיקונים נוספים לספרו של גרץ, כעין הערות בסוף כל כרך וכרך, אז אם תקראוני לא אמנע גם אני מהוסיף משלי במקצוע הנזכר שמקומו יכירהו רק מן הכרך השביעי של גרץ והלאה.

---

7) תיק 11. המכתב עצמו נמצא בתיק דובנוב בארכיון העבודה, כמעט בלי כל שנוי ובתוספת המלים „בברכת התחיה הלאומית" לפני החתימה.

8) תיק 11.

ברכה לועידת אגודת הסטודנטים היהודים מחו"ל הלומדים בגרמניה (ברלין 25.2.1924)[9]

(תרגום מאידיש)

חברי הצעירים והיקרים,

צר לי מאד כי מצב בריאותי לא ירשני לקחת חלק בועידתכם, וכי עלי להסתפק בברכה שבכתב. הנני מבין יפה את ערכה של בעית הסטודנטים היהודים, שהיא אחת מהחשובות בבעיתנו הלאומית העולמית. בעיה זו חייבת למצוא את פתרונה בעזרת מיטב כוחותיו של עמנו, היא חייבת להיות משימתנו הלאומית היום, שאם לא כן לא יהיה לנו כל מחר, כל עתיד. אנו נציגיה של האינטליגנציה הישנה, שניהלנו למעלה משלושים שנה מלחמה עם האנטישמיות תחת דגל התחיה הלאומית, עייפנו כבר מעבודתנו הקשה. במקומנו חייבים לבוא כוחות חדשים, אינטליגנציה לאומית חדשה, שתוכל לעמוד בפני הגל החדש של הריאקציה והאנטישמיות.

משקיפים אנו עליכם, חברים צעירים, בתקווה, אך גם מתוך דאגה עמוקה, משום שרואים אנו, כי הוטל עליכם להלחם, בתנאים גרועים וקשים לאין ערוך, מאלה בהם נלחם הדור הקודם. אנו יכולים רק לפנות בקריאה לכל שכבות עמנו, שיבואו לעזרתכם במאבק הגדול שאתם מנהלים עבור עמנו, תרבותו ועתידו.

מקרב לב מאחל אני לכם הצלחה בעבודתכם הקדושה, ומקווה אני כי ועידתכם תכשיר את הקרקע לקונגרס עולמי של סטודנטים יהודים, החייב להקים הסתדרות לכל הסטודנטים היהודים בתפוצות.

*

תשובה לחזמנה להשתתף בקובץ־יובל הששים של ד"ר נתן בירנבוים (1924)[10]

כבר עלה במחשבתי לכתוב מאמר קצר או שורות אחדות בספרו של בירנבוים, אבל עכשיו אחרי שעברה עלי המחלה גריפפע, המתשת כוחו של אדם לימים רבים, אי אפשר לי, לצערי, לכתוב מאומה. בזמן הקרוב מוכשר אני לתקן הגהות, לכתוב „הערות" ולעשות כל מלאכת מומחה, אבל אסור לי ליגע את מוחי בצירופי מחשבות.

ואולי גם זה לטובה. אפשר „מן השמים" עכבוני, כדי שלא אכנס אני „הקוצץ בנטיעות" לפרדס של חרדים ויראי־שמים ואחלל את ההרמוניה השוררת שם. אי־אפשר לי לעמוד במקום שבעלי תשובה עומדים, ומכרח אני לשלוח „מחוץ למחנה" את ברכתי לבעל היובל ובעל התשובה הנכבד.

*

ברכה לאב. גולדברג לרגל שובו לארה"ב בט"ז בסליו תרפ"ה (1924)[11]

מצב בריאותי יפריעני, לצערי, לבוא בקהל המברכים אותך מחר בערב, והנני שולח לך ברכתי בכתב. זוכר אני את הדברים הטובים שהשמעת באזני בנשף הפרידה של אנגל ע"ד יחס הציונות והלאומיות, והנני מצרף אותך למנין הצדיקים

---

9) תיק 11.

10) תיק 11. ההזמנה נשלחה מטעם מערכת הקובץ, התומה ע"י א. א. קפלן מברלין. עאפ"כ השתתף דובנוב בקובץ בירנבוים וכתב את מאמרו Drei Stufen des Nationalismus (תורגם מן המקור העברי).

11) תיק 11.

שבתנועה הציונית, שאינם מפרידים בין ציון והגלות ומעמיקים להבין שאין תקומה לציון בלי גלות אבטונומית־לאומית, והלואי שירבו כמוך בישראל הציוני שבאמריקה — במרכז היהודים שעוד לא נעשה מרכז היהדות, במקום שהשקל הציוני והנדבה לקרן היסוד פוטרים את האדם מכל המצוות האמורות בתורת הלאומיות.

*

תשובה לנח פרילוצקי על מכתבו מ־10.2.1925 [12]

(תרגום מאידיש)

רצונך בפירוש למספר השורות שכתבתי ב„יודישע רונדשאו". הרי הוא לפניך.

1) אילו לא מחיתי כבר על יציאתכם מגוש הבחירות (היהודי), שגררה אחריה את פרישתכם מקלוב הצירים היהודים בסיים (הפולני), היה עלי לומר זאת עתה, משום שכאן נעוצה הסיבה העיקרית לכך שלא יכולתם להגיע לכלל פשרה בשאלת השפות ולניסוח מתאים בסיים. כל ציר־סיים יכול וחייב להיות נאמן להשקפותיו, אבל כלפי חוץ, וביחוד בסביבה עוינת כמו הסיים, יש לקיים חזית מאוחדת. מחוץ לסיים, בקרב הקולו (גוש הצירים) היהודי הייתם יכולים, אילו הייתם חברים בו, להאבק למען שפת אידיש, אבל בסיים היה עליכם לבוא לכלל פשרה ולהביא להצבעה נוסחה סתמית, ולא להגיע לידי כך שיאשימוכם ב„פרובוקציה".

2) הביטוי aussrehalb stehender פירושו, כמובן, זה העומד מחוץ לקלוב הצירים היהודי, שאינו יכול להיות משום כך נושא באחריות כמו הסתדרות גדולה של 35 צירים.

3) ההתבדלות בעת הבחירות לסיים — אירעה למעשה בעת ההתיעצות הראשונה על גוש־בחירות יהודי, בעת שנמנעתם מללכת יד ביד עם הבלוק היהודי. ההכשר שניתן לכם לצעד זה על־ידי „הבלוק העממי הדימוקרטי" אינו משנה את העובדה. מכאן יצאה כל הרעה — קיומו של גוש־צירים יהודי גדול בלי הציר הפולקיסטי, שהביא לידי כך שכל המפלגה הפולקיסטית נתונה כביכול בחרם ועומדת מחוץ למחנה.

אני לחמתי לפרקציה יהודית בפרלמנט כבר לפני 24 שנים, בעת שאיש לא העז לחלום על כך. תבין על כן את גודל צערי, בעת שהוטל עלי לראות שדוקא שלנו — אנשי הפולקס־פארטיי — פגעו בהסתדרות זו ובחזית הלאומית המאוחדת כלפי חוץ, בכלל.

*

תשובה לשאילתא של יט"א מ־7.9.1925 על היחס לרעיון „הסוכנות היהודית" [13]

(תרגום מאידיש)

את השקפתי על דבר הסוכנות היהודית המורחבת מנקודת מבט לאומית־כללית כבר בטאתי מכבר, ודי לי לנסחה עתה במספר מלים.

---

12) תיק 12. פרילוצקי נפגע מהערה של דובנוב במאמרו ב„יודישע רונדשאו" 1925, גל' 10, שבה ביקר קשות את מדיניותם של אנשי הפאלקס־פארטי בפולין בסיים הפולני. על כך משיב לו דובנוב. בסיום הטיוטא כתוב: געשיקט פרילוצקי 17.2 מיט עטלעכע קליינע שנויים אין סטיל".

13) תיק 12.

היה בכך משום סימן רע לציונות הריאלית, אילו נשארה לעולמים ענין מפלגתי ולא הפכה לענין עממי כללי. רק הציונות האיטופית, זו המבטלת כליל את הגולה ומצפה לגאולה לעם כולו רק ממדינה יהודית, יכולה להשאר ענין מפלגתי, אך לא הציונות הקונקרטית, המציבה לפניה שתי מטרות היסטוריות:

א) ליצור על־ידי התישבות מרכז כלכלי בריא לחלק מן העם היהודי בארצו ההיסטורית;

ב) ליצור שם מרכז תרבותי בעל ערך, כמקור של תרבות לאומית טהורה לכל התפוצות.

בעבודת קודש זו חייב לקחת כל מי שעוד לא כבה בלבו „הניצוץ היהודי". בהרחבת הסוכנות היהודית רואה אני את הדרך מן הציונות המפלגתית לזו העממית, והרי זה נצחון גדול.

*

מכתב תודה להוצאת „הספר"
ששלחה לו את „האטלס העברי" (7.12.1925) [14]

קבלו נא את תודתי על ספר המפות ששלחתם לי בטובכם. כבר הגיעה השעה לזכות באטלס כללי את העם שכל העולם הוא מקומו. עכשיו זכינו לספר כזה — ספר המפות הראשון בשפתנו הלאומית. ספר עשיר בתוכנו ויפה בצורתו. אוצר בלום של ידיעות שנאספו בשקידה רבה. „צל העולם" העברי בהווה ובעבר עומד כאן לפנינו בכל מלוא־קומתו. וברוכים יהיו בעלי הוצאת „הספר" שהכניסו לספרותנו המדעית אוצר בלום זה.

*

מכתב אל ו. לאצקי־ברטולדי

(התפרסם ב„פרימארגען", ריגה, יולי 1927) [15]

(תרגום מאידיש)

ידידי האהוב!

שלחו לי ממערכת עתון ציוני את הכרוז הרצוף בזה, כשהוא חתום ע"י הסתדרות פרובינצילית לטבית של ה„פולקס־פארטי" ביחד עם ה„בונד" של אותה עיר־שדה. כרוז מאוס, שאינו מתאים כלל וכלל לכיוונה ולסגנונה של הפאלקס־פארטיי. אמנם גם הפאלקס־פארטיי מתייחסת בביקורת לציונות, אולם הטכסיס של הכרוז הזה אינו יכול להיות טכסיסה של מפלגה זו. הפאלקס־פארטיי מבחינה בציונות ביז תפקידיה הלאומיים הכלליים לבין מטרותיה המפלגתיות, בין עבודת הבנין הציונית החיובית לבין אותן תיאוריות ציונות השוללות את העבודה בגלות ומעוררים שנאה לשפת אידיש.

אני לומד מכאן כי כל חבורה קטנה (גרופקעלע) בכל עירה לטבית עושה ככל העולה על רוחה. כותבים לי כי פעמים רבות מסתמכים עלי, עושים את הפרוגרמה שלנו לאין ולאפס. ידידי היקר עליך מוטלת החובה לעשות משהו יחד עם שאר הפאלקיסטים האמיתיים, על מנת ליצור מרכז־מה, ארגון, ולו גם זמני,

---

14) תיק 12. „האטלס העברי" יצא בעריכת ז. ז'בוטינסקי וש. פרלמן.

15) תיק 19. מערכת העתון מעירה: „בעיר שדה בלטביה הוחל באוסף תרומות לקרן היסוד. הפולקיסטים המקומיים פרסמו פרוקלמציה, שבה התקיפו בזלזולים את ההסתדרות הציונית ופנו לציבור היהודי שלא יתן „אף פרוטה לקרן היסוד". על פרוקלמציה זו מסתמך מכתבו של דובנוב".

אשר ינהל את המפלגה, שאם לא כן הרי ישחירו את פנינו, וגם את פניך בכלל זה.

רב שלום לך, ומי יתן ותזכה לארגן מחדש את הפאלקס־פארטיי בלטביה ובליטה, כי לכך נועדת.

*

ברכה ליובל „החלוץ" (1928) [16]

יש לי פנאי רק לברכה חטופה ליובל „החלוץ". יהא רצון שיעברו הימים הרעים לתנועה החלוצית ושלא ישובו לעינינו עוד מחזות מרעישי לב מעין זה שממשלת „הבית הלאומי" אינה נותנת לצעוד על אדמת ישראל לכנופיה של חלוצים שניצלו מכור הברזל שברוסיא ובאו לארצם לשם בנין הבית.

*

מכתב לח. נ. ביאליק מ"ג' בטבת תרצ"ג [17]

לידידי החביב רח"נ ביאליק,

ובכן הרי אתה בן ששים, ובודאי אינך עושה אזנך כאפרכסת לשמוע כל התהילות והתשבחות הנמשכות אליך מכל קצוי ארץ ומשתפכות אליך ברעם ורעש. האבוא גם אני בתוך החוגגים והרועשים לברכך היום, ידידי היקר? לא, ברכתי תהיה צנועה, כמו שצנוע המבורך בעצמו. הנני מברך אותך בקרב לבי, במדה היסטורית' More historico. כותב אני עתה את ס' הזכרונות והגעתי בו לאותו פרק שבו נזכר גם שמך בפעם הראשונה. הלא תזכור את פגישתנו בישיבות ה„ועד הלאומי' ואת ההתלהבות שתקפה אותנו בימים ההם, בשנות תר"ס—תרס"ב, במל־חמתנו לשם החנוך הלאומי. אנו עמדנו בסביבת ידידנו, שכמה מהם כבר הלכו לעולמם (אחד העם ש. פן ועוד) וכמה יבדלו לחיים עוטרים אותך עתה בארצנו — ראש העיר שאתה שוכן בה דיזינגוף, רבניצקי, דרויאנוב. וכשאני מעלה על זכרוני, כאן בגלות אשכנז את מעשי הימים ההם המעמיד לעומתם כל מה שנעשה היום בארץ הדמים, ובאותה אודיסה עצמה, הנני שואל את עצמי: האומנם כל עמלנו עלה בתוהו ולשוא נלחמנו? האומנם טבעו כל מעשי ידינו באוקינוס של הבולש־ביסמוס שהציף את עולמנו, עולם של שלושה מליונים מבני ישראל? הנני משיב לעצמי: לא! כשם שבעולם הטבעי אין חומר אובד לגמרי אלא לובש צורה ומחליף צורה, כן בעולם הרוחני אין מעשה ודיבור כלה ונשמד, אלא מתגלגל מדור לדור בנשמות אחרות וממשיך שם פעולתו. לולא אותה התנועה הלאומית לפני שלושים שנה, שבה נתחברו כל הציונים למיניהם וגם לאומיים סתם, לא הגענו עתה לאותה הנקודה המאירה הקטנה ששמה ישוב א"י ולהקפו הגדול בחו"ל, שבו „יהודי המזרח" משפיעים מרוחם על אחיהם המערבים ומכניסים זרם של חיים לאומיים לתוך נשמתם.

שלום לך ולרעיתך.

*

מכתב ברכה להנריך פליוזברג ליובלו (ברלין 27.1.33) [18]

(תרגום מרוסית)

הנריך בוריסוביטש הנכבד מאד!

בהרהרי ביובלך מעלה אני בזכרוני את התקופה בחיי פטרבורג היהודית

16) תיק 11.
17) תיק 17.
18) תיק 17.

הישנה הקשורה בשמו של הברון ה. גינצבורג ובשמך. בשנות חוסר הזכויות האכזרי, כאשר הברון המנוח היה נציג מתנדב או ביתר דיוק מיצגה של יהדות רוסיה בפני ממשלת הצאַרים. עמדת יחד עמו כמליץ לעם שהושב על כס הנאשמים, מזוין בנשק ידיעת החוק נאבקת עם אי־החוקיות. נהלת מאבק זה על הצדק במשרדי שרים, מארגני אי־חוקיות זו, והמשכת עבודה כפוית־טובה זו, גם לאחר שהדור הצעיר החל להתקיף משרדים אלה מבחוץ. היו זמנים, כאשר על הרבה צרות בחיי היהודים, שנבעו משרירות לבה של האדמיניסטרציה המקומית, היתה רק תשובה אחת: לנסוע לפטרבורג אל סליוזברג.

זוכר אני את עבודתנו המשותפת בארגונים היהודים הפוליטיים. לא תמיד התמזגו דרכינו, אבל אף חסידיהן של שיטות מאבק אחרות, ואף של אידיאות שונות, העריכו תמיד את עבודתך ואת הקרבתך העצמית שנבעו משאיפה אחת: להקל על האסון במקום שאי־אפשר היה למנעו לחלוטין. עבור לבביות זו בשרות לעניין העם מברכים אותך עתה שרידי ישראל הרוסי שנפוצו בנכר.

תרשה לי ה. ב. הנכבד להביע לך את ברכתי הנאמנה ליום מלאת לך 70 שנה, ולאחר לך זקנה רעננה, שרוח זכרונות העבר, שאותם תמסור, בודאי, לבני דורך ולדור הצעיר, מפעמת אותה.

*

מכתב להנהלת „חברא קדישא" בריגה מיכ"ב בשבט תרצ"ד (7.2.34) [19]

להאלופים הנכבדים מנהיגי „חברא קדישא" בריגא.

בקומי מאבלותי מוצא אני חובה לעצמי להביע לכם את תודתי העמוקה על נדיבות רוחכם, שהואלתם להקציע לקבורת אשתי הנפטרת מקום חשוב בשורות הראשונות של בית הקברות החדש, והנני מציע לפניכם את רצוני ובקשתי, שבהגיע יומי יקברו אותי בצד קבר זה.

*

מכתב לעורך העתון הפולני בוילנה „פלוכו" — סטאניסלב מאצקיביטש
מ־1 בספטמבר 1935 [20]

(תרגום מרוסית)

אדוני העורך הנכבד!

שיחתנו, שהתחלנו בה זה לא כבר ביזמתך, נפסקה, לצערי, על־ידי הפרעה מקרית. חשבתי על המשכה על מנת לברר את השקפותינו, השונות ללא כל ספק, בנוגע לבעיה הפולנית־יהודית. אולם עתה בא מקרה אחד אופייני, שנגע בי גופא, והטיל אור־אימים על בעיה כאובה זו. קראת אולי בעתונים בימים האחרונים איך אנשים מבין שיירת עולי־הרגל מפוזנא שנסעו על אניה בין ויטקה לוילנה התנפלו על נכדי הסטודנט, ובנוכחות סבו ואמו, בלי כל התגרות מצדנו וניסו להטילו אל המים. מקרה מעורר זועה זה, לא הפליאני רק משום שתופעות כאלו נעשו מצויות מאד בשנים האחרונות. יודע אני זה מכבר מן העתונות, כי אחדים מקבלים התנפלויות כאלה תוך שויון נפש, אחרים (למשל שונאי ישראל האנ־דקים) בשמחה לאיד גלויה. עתונך לא ציין עדיין מקרה זה, והנה אני, ערב צאתי את וילנה, אליה באתי

---

19) תיק 14, אחרי מות רעיתו.

20) תיק 17. דובנוב נפגש עם מאצקיביטש, מן השמרנים־המונרכיסטים הפולנים בעת שביקר בוילנא לרגל כינוס ועידת ייוו"א בקיץ 1935. ר' מכתבו למ. ב. ה. הכהן, בעמ' 135.

לכינוס מדע, הייתי רוצה לדעת מה דעתך, כעורך עתון מדיני רציני, על היחסים היהודים־פולנים, שהתחדדו בזמן הנוכחי. מה חושב אתה על אנשים ומפלגות, הדוחפים את פולין אלד רכה של גרמניה הנאצית, שנפסלה על־ידי כל העולם התרבותי? האם יש צורך להוסיף למדיניות הפאופריזציה של היהודים מלמעלה את הטירורים מלמטה? והאם לא הגיעה העת לחשוב על פתרון הבעיה היהודית בפולין ברוח החוקה והחוק הבין־לאומי בנוגע למיעוטים לאומיים?

תשובה על שאלה זו מעל לדפי עתונך היה בה משום סיום רצוי לשיחתנו האישית שלא באה לידי גמר.

*

מכתב למערכת Juedische Rundschau **בברלין (ריגה 3.12.35)**[21]

על השאלות בענין מדעי היהדות שעוררתם במכתבכם מ־19.11 הנני להשיב בקיצור כסדרן:

I. אם לפי דבריכם הנכוחים נתגברה התשוקה בקרב יהודי גרמניה בעת צרה ומצוקה זו להתקרב אל מקורות היהדות, הרי תשוקה זו נובעת מתוך צורך פנימי למצוא דרך חדשה לא רק בגשמיות אלא גם ברוחניות. ובכן מוטלת החובה על חכמי ישראל להספיק צידה לדרך לכל המבקשים אותה. ואם נפחת מספר החכמים מפני היציאה לארצות אחרות, הרי יצא הפסד זה בשכר החוקרים שמקודם עבדו בשדות זרים ועכשיו נוטים הם להקדיש כוחם לחכמת ישראל.

II. אין ספק שהריסת המרכז היהודי בגרמניה תביא לידי חיזוקו בשאר הארצות, ובאופן זה יבוא שנוי מרכז בחכמת ישראל. רואה אני בעתיד הקרוב שלושה מרכזים כאלה: המרכז העברי בא"י, המרכזי היהודי (בלשון אידיש של כמה מליונים) בפולין ובשאר ארצות אירופה המזרחית, והמרכז הלועזי (בשפות זרות) בארצות המדברות אנגלית (אנגליה וכל מדינותיה ואמריקה הצפונית), ולכן צריך לקבוע שיתוף־עבודה בין שיירי המרכז הגרמני ובין המרכזים החדשים האלה.

III. צריך לבוא שינוי עיקרי בתוכן ובצורה של מדעי היהדות. בתקופה זו של התעוררות הרוחות, הדורשות תשובות על שאלות העומדות ברומו של עולם היהדות צריכה חכמת ישראל לצרף מחשבה למעשה, חקירה היסטורית ופילוסופית — לאותן שאלות החיים המטרידות בימינו את המוחות והלבבות של רבים מבני־עמנו. הפסד רב גרמו לחכמת ישראל אותם מפועליה בדור ההתבוללות שחנטו אותה כמו גוף מת של דורות קדומים המוצג לראוה במוסיאון, שעסקו בחקירותיהם בפלפול לשם חידוד המוחות ולא לשם חיזוק הלבבות. לא לשם מסקנות מדעיות המבררות את השאלות הבוערות של החיים בעבר ובהווה.

IV. שאלה זו נכללת בהקודמות לה. יש תורה חנוטה ותורת חיים ועלינו לבחור בזו האחרונה, לא רק יש נחיצות בדבר, אלא אין תקוה לקיום חכמת ישראל בדרך אחרת.

V. בית מדרש למדעי היהדות וספרות מדעית מחודשת — אלה הם שני העמודים שחינוך מנהיגים רוחניים תלוי בהם. צריך לאחד את בתי המדרש העליונים לישראל בגרמניה בבית מדרש מרכזי עם תכנית רחבה של לימודים כללים ופרטיים, ומצד אחר יש ליסד ירחון גדול בכמות ובאיכות, הכולל חקירות בתולדות ישראל ובשאר ענפים וגם מאמרים מעמיקים בחקר הפרובלמות החשובות בחיי האומה הישראלית בהווה. בזה ובזה אפשר למשוך לתחום תרבות ישראל רבים מבני הדור הצעיר, שנהגו לעבוד בתחומים זרים.

21) תיק 17. המכתב פורסם בתרגום גרמני ב־Juedische Rundschau מ־3.4.36.

מכתב לפרופ' א. גולקוביץ מטארטו (אסתוניה) (ריגה 19.3.37) [22]

חבר נכבד,

בתודה רבה קבלתי את ספרך החשוב על מונחי תורת הלשון ביחוסם להיסטוריה. הספר הגיע לידי בשעה שעדיין לא נרפאתי ממחלתי הארוכה ויראתי לגשת לקריאת ספר שנכתב על טהרת המיתודה הגרמנית בפילוסופיה, שאינה בכלל בחזקת רפואה לנפש ולגוף (אולי ידוע לך כי מכבר מלחמה לי בשיטה הגרמנית המעקמת עלינו את הכתובים במקצוע הפילוסופיה). רק עכשיו עברתי על פני ספרך בקריאה שטחית ומצאתי שם כמה רעיונות המעוררים את המחשבה אע"פ שלפעמים קשה להסכים להם. למשל לא אוכל להסכים לדעה היסודית המעמידה את הלשון בראש כל מדעי הרוח וההיסטוריה בפרט: זוהי דעת פילולוג מובהק שיש בה משום Idolatribus של באקאן.

ספקן אני בענין זה וקרובה ללבי יותר דעתו של מבקר הלשון פ. מוטנר (שלחנם עברת עליו בספרך רק בהערה קטנה) על „דיבורים שנתרוקנו מתכנם". אמנם הוא הרחיק לכת, אבל כמה מן האמת יש בפתגמו של גיתה, בן־דורם של הפילוסופים הגרמנים הגדולים:

„Wo die Begriffe fehlen, da stellt sich das Wort zur Verfügung".

הצג נא את הפתגם הזה בשער ספרך — ואז תוכל להסתפק בשער בלבד, בלי הדפים הבאים אחריו.

*

תשובה לחכורת מורים ועסקנים יהודים מטאלין (אסתוניה) שנכתבה ב־20.11.38 [23]

(תרגום מאידיש)

חברים יקרים,

ד"ר מיכוויץ סיפר לי, שהורים יהודים רבים, שאינם מרוצים מבית הספר האידי או העברי, מוסרים את ילדיהם לבתי ספר אסתוניים, כדי להכינם לחיים המעשיים. הוא שאל אותי מה דעתי על כך. עניתי לו בהתאם לשיטתי שבה אני דבק זה שנים רבות, כי אם אמנם ישנם הורים כאלה, יש לנהל ביניהם תעמולה להקמת בתי־ספר יהודיים ששפת־לימודם תהיה אסטונית, אולם נוסף לכך תהיה בהם תכנית לימודים יהודית הגונה (תנ"ך, ספרות, היסטוריה), משום שאם אי אפשר לתת לילדים חנוך בשפה יהודית, יש לתת להם חינוך בעל תוכן יהודי, כדי שלא יתרחקו לחלוטין מהעם היהודי ויתחנכו בסביבה יהודית־שהורה.

בשיטה זו דבקתי תמיד הן בנוגע לבית־הספר והן בנוגע לספרות. במקום הראשון — אידיש, בשני — עברית, בשלישי — שפת המדינה. רק בעזרת שלושה מכשירים אלה נוכל ליצור תרבות יהודית.

*

מכתב לרפאל שוחט, עורך „הרמה" בניו־יורק (ריגה 26.12.38) [24]

לעורך „הרמה" מר ר. שוחט שלום,

קראתי ברוב ענין את מאמרו היפה של מר קולודני בחוברת „הרמה" ששלחת לי בטובך. לפי דעתי באה באותו מאמר עצמו תשובה על השאלה: מדוע לא

---

22) תיק 16.
23) תיק 16.
24) שם.

באתי לארץ ישראל למרות הפצרות ידידי, ובפרט ר' מרדכי בן הלל ז"ל, ולכן אין מקום לשאלת המחבר וגם לשאלתך במכתבי אלי. באותו מאמר נזכרה אגרתי אל רמב"ה עם התנצלות מפורטת על כתב האשמה מצדו ואגרת זו הדפיס המנוח עם תשובתו ב„הארץ" (לערך סוף שנת תרצ"ד—תרצ"ה). חפשתי את הקטע הנדפס בארכיון שלי לשלחו אליך ולא מצאתיו, ועתה אין לי פנאי לטפל שוב בענין זה.

בכל אופן תבין מעצמך, אם היו מניעים מקודם לכוונתי הטובה לבקר את א"י, הלוא בשנות המהומה האחרונות בודאי שאי־אפשר לי לקיים מצוה זו. דייני שבולע אני בכל יום ויום את כוס היגונים מכל הנעשה בארצנו ולבוא אל הארץ ולהביט אל מעשי הרצח והשוד של הפראים החיים על חרבותיהם — אין בכוחי.

*

ברכה לרגל יובל ה־15 לאוניברסיטה העברית בירושלים שנשלחה על שמו של ד"ר ח. נ. שפירא [25] (ריגה, יוני 1940)

בימים קודרים אלה, כשהולך ודועך „הנר המערבי" בתרבות האנושית, שביב אורה בוקע אלי ממרום הר הצופים — ממכון האוניברסיטה העברית בירושלים ומאוצר הספרים הלאומי שלה. ליום חג היובל החמשה־עשר של המכון הזה הנני שולח באמצעותך את ברכתי: יהי רצון שנחל הדם השוטף באירופה לא יגיע לחופי אסיה ולהר ציון, שממנו יצאה תורת נביאנו: „לא ישא גוי אל גוי חרב ולא ילמדו עוד מלחמה".

25) תיק 1.

בנק ישראלי לתעשיה בע"מ

תל־אביב — רח' מונטיפיורי 13, ת.ד. 2297, טלפונים 3־64311־2

ח י פ ה — רח' הנאמנים 8, ת.ד. 639, טלפון 367

כל עסקי בנק עם מפעלים תעשיתיים

המאה העשרים וימי הבינים

מאמר של ש. דובנוב ב„אידישע שטימע" (וילנה, מרץ 1940) *

אנשים, שהגיעו לכלל יאוש מהצרות שבאו עתה על עמנו, שואלים לעתים תכופות: האם אפשר למצוא בתולדות ישראל משהו דומה לאסונות של זמננו. אתן כאן חוות דעת היסטורית קצרה, אשר תוכל לשמש כתשובה, לשאלה מרה זו.

מראשית תקופת ההשכלה, מן המאה הי"ח, נהוג להשוות את כל המעשים הברבריים החדשים עם מעשי האכזריות של ימי הבינים, עם פרעות המונים ועם האינקוויזיציות של ימי הקדם. אני סבור, כי במהרה תהפך הקערה על פיה: ישוו את ימי הבינים המוכרים מעט עם המאה העשרים שלנו. — — — — בהבדל זה, שאז הצדיקו את מעשי הרצח בטעמים דתיים ועתה בטעמי גזע. כדי להסביר ללומדי ההיסטוריה את חוקי הגיטו בימי הבינים עם הטלאי הצהוב יפנו את תשומת לבו ל„חוקי נירנברג" עם הטלאי הצהוב החדש — — — — — — — — — — — —.

אני אוכיח כאן בכמה תאריכים ומספרים, כי בדרך כלל הביאו ארבעים השנים הראשונות של המאה העשרים לעם היהודי יותר צרות ואסונות, משבאו באותו פרק זמן במאות השנים הקודמות. אקח לשם השואה את האסונות הגדולים ביותר בתולדות ישראל, החל ממסעי הצלב בימי הבינים, לפי מספרם בכל מאה־שנים.

המאה הי"א—י"ב (1096—1196). 4 מסעי־צלב. מהם היה הראשון אכזרי ביותר דוקא בגרמניה: נחרבו כמה עשרות קהילות על הריינוס ובמחוזות הסמוכים, ונהרגו כ־12.000 נפש, שלא רצו להמיר דתם. במסעי הצלב האחרים היה מספר הקרבנות מועט בהרבה.

המאה הי"ג — האפיפיור אינוקנטיוס השלישי יוצר מדיניות חדשה: לא להרוג יהודים, אלא להבדילם, להשפילם, לשים על מלבושיהם את הטלאי הצהוב, לסגרם בגיטאות. כך נהגו בגרמניה, צרפת ואנגליה. צרות נבעו מעלילות הדם למיניהן, אבל האפיפיורים הגנו לעתים קרובות על היהודים. לבסוף (בשנת 1290) גרשה אנגליה את מעט יהודיה מארצה — זו היתה הקטסטרופה הגדולה ביותר במאה ההיא.

המאה הי"ד — המאה הקשה ביותר בשתי המדינות, צרפת וגרמניה. יהודי צרפת נמצאים בין שני גירושים: הגירוש הזמני בשנת 1306 והסופי — בשנת 1394. בין שניהם פרצו כמה פרעות ומשפטי עלילת־דם. מספר הפרעות הגדול ביותר היה בגרמניה: „יודענשלעגער", שחיטות המוניות בשנות „המגפה השחורה" (1348—1349) וגירושים מערים רבות. בסוף המאה — פרעות הדמים הראשונות בספרד — גזרות השמד בשנת 1391, שיצרו לאחר זמן את הטרגדיה של האנוסים.

המאה הט"ו. את המקום הראשון תופסת ספרד. בתחילה (עד שנת 1415) טרור־השמד של הקנאים הקתולים, באמצע — הפרעות על המומרים, ששמרו

---

* (ארכיון דובנוב, תיק 1). במאמר נמחקו על ידי הצנזורה למעלה מ־20 שורות במקומות שונים. בכל מקום כזה יבואו בנוסח שלנו קוים כמספר השורות שהושמטו.

בסתר על אמונתם היהודית, ולבסוף האינקויזיציה האיומה נגד האנוסים (1480) וגירוש כל היהודים מספרד ומפורטוגל (1492—1498). בגרמניה גרשו במאה ההיא את היהודים מערים שונות, אבל לא מכל המדינה.

המאה הט"ז. הריפורמציה בגרמניה הביאה להפסקתן של הפרעות ההמוניות, אבל לא הפסיקה את שיטת הדיכוי, לעומת זאת נוסף מרכז חדש לרדיפות — איטליה, וביחוד איזור שלטונו של האפיפיור במרכז איטליה. הריאקציה הקתולית נגד הריפורמציה הגרמנית שפכה את זעמה על ראשיהם של היהודים, משטר־גיטו, גירוש מערים שונות. בספרד ובפורטוגל דלקו עדיין מדורות לאנוסים במשך מאתים שנים.

המאה הי"ז. הגיע תורו של המרכז היהודי הגדול ביותר — בפולין. אוקרינה הפולנית בצעה בשנת 1648 את מסע הצלב שלה נגד קהילות ישראל, בנוסח הקוזאקים. כמה שנים לאחר מכן החלו מלחמות מוסקבה־שודיה־פולין, שהביאו להרס הקהילות כמעט בכל פולין. כאן אפשר היה למנות את הקהילות שחרבו במאות, ואת מספר הקרבנות ברבבות — לערך עד מאה אלף במשך שמונה שנים (1648—1656).

המאה הי"ח. אסונות קטנים יותר בפולין, תנועת ההיידמאקים באוקראינה, עלילות דם אינקויזיטוריות.

המאה הי"ט. עד שנת 1881 כמעט בלי כל אסונות. רק בעשרים השנים האחרונות גדלה האנטישמיות בגרמניה, ובשנות 1881—1882 מתחוללים לערך מאה פוגרומים בדרום־רוסיה (מהם כעשרה גדולים).

המאה העשרים עד 1940 — בשנת 1903 עם הפוגרום בקישנוב מתחילים הפוגרומים הפוליטיים או האנטי־מהפכנים ברוסיה. השנה רבת האסונות ביותר היתה שנת 1905 עם יותר מ־600 פוגרומים, ביחוד בחודש אוקטובר (מהם כ־50 גדולים) עם רבבות קרבנות. אחר כך באים הפוגרומים בשנות המלחמה והגירושים מאזור החזית בשנות 1914—1915, ולבסוף הפרעות האיומות באוקראינה בשנות 1918—1920, בימי מלחמת האזרחים. בקטסטרופה אחרונה זו סבלו כאלף ערים ועיירות, נהרגו קרוב ל־60000 יהודים ונפצעו כמה פעמים יותר. את ירושתה של רוסיה הנופלת במלאכת הפוגרומים קבלה המדינה הפולנית החדשה. היא התחילה את שחרורה בפוגרום בלבוב בדצמבר 1918. אבל היא נאלצה להפסיק כיוון זה לאחר חוזה ורסייל, שאישר את עצמאותה בתנאי שתגן על זכויות המיעוטים הלאומיים. פולין היתה צריכה לחכות עשרים שנה, עד אשר האפידמיה הנאצית נתנה לה את האפשרות לתכנן גרוש גדול תחת השם „אבקואציה".

גרמניה, שפתחה בסוף המאה הי"א את תקופת מסעי הצלב, הפכה בשנות השלושים של המאה העשרים לקן של מסע —* החדש, שהתפשט בצורות שונות בארצות אחרות. במשך שבע שנים (1933—1940) החריבה התנועה החדשה את כל המרכזים היהודים במרכז אירופה. למעלה ממחצית מליון בגרמניה, רבע מליון באוסטריה, רבע מליון בצ'כוסלובקיה, ולבסוף את המרכז בן שלושת המליונים בפולין (חוץ מהמליון, שעבר לרשותה של רוסיה הסובייטית ונידון לחורבן רוחני). כך הועמדו ישובים בני אלף שנה עם ארבעת מליונים היהודים שבהם „מחוץ לתחום החוק", זכויותיהם האזרחיות והאנושיות וחלקו הגדול של רכושם נלקחו מהם; אלפים נענו בבתי־סהר ומחנות ריכוז. מאות אלפים נאלצו לברוח לארצות אחרות ורבים מהם הוצאו בכוח מחוץ לגבולות גרמניה לשדות ולייערות, בשטחי

* כאן נמחקה מלה על־ידי הצנזורה.

ההפקר שבין גבול לגבול. קטסטרופה זו נמשכת עד היום ותמשך עד שתוצאותיה של מלחמה זו יקבעו אם תיוצר „אירופה חדשה" מבוססת על צדק וחרות, או שהכל ישאר כשהיה, ז.א. חרבן אירופה.

בואו עתה, העמידו יחד את כל המאות הללו ממסע הצלב הראשון עד לאחרון — ועשו השואה. אם תקראו בתולדות עם ישראל את הפרטים של הקטסטרו־פות הקודמות ותשוום אם אלו של ימינו, תבוא לכלל מסקנה, שימי הבינים אין להם מה להתבייש בניניהם במאה העשרים. במשך דור אחד, במשך ארבעים השנה הראשונות, הביאה המאה שלנו לא פחות פוגרומים, גירושים ורדיפות מדורות ימי הבינים בזמן קצר כזה. בכמותה אין הקטסטרופה הנוכחית קטנה ביחס (מבחינת המספרים המוחלטים היא גדולה הרבה יותר, מאחר שמספר היהודים גדל בהרבה מאז) ובאיכות רואים אנו עתה יותר אכזריות וחיתיות (בעסיטיאליטעט) משבימי הבינים, — — — — —. וכשם שבימים ההם נשאה הפסיכוזה היודופובית אופי אפידימי, כן גם זו של היום הרעילה חלקים מסוימים של הציבור בארצות אחרות.

*

האם נוכל ללמוד מכאן, כי חוק הפרוגרס המוסרי התבטל לגמרי? לא, זה רק מוכיח את האמת הישנה, כי הפרוגרס של האנושות אינו הולך בקו עולה ישר, אלא שקו זה נשבר לעתים על־ידי זיגזגים, המסיטים אותו לפעמים מן הדרך הישרה, ולאחר מכן מתישר הוא שוב. כדאי שלא לבוא לכלל יאוש, יש לשים לב, איך מגיב העולם ברובו על התפראויות מוסריות כאלה. — — — — —.

בין ימי הבינים לבין העת החדשה יש עוד ההבדל הגדול בשיטות במאבק החברתי, שנוצר בתקופת ההיסטוריה החדשה ב־150 השנים האחרונות, מאז המהפכה הצרפתית. אז עוד לא עמדה „מדינת החוק" לעומת „מדינת המשטרה", הרוצה לקום עתה לתחית המתים בצורת הפאשיזם והמשטר הטוטאלי. היום עומדים על המשמר עמים, שהדימוקרטיה והחרות הפכו להם לטבע שני. הריאקציה האיומה האחרונה הוכיחה רק כי מלחמת החרות לא נסתיימה עדיין.

בעצם אש המלחמה נקלע העם היהודי — איך יכול היה להיות אחרת לגבי עם של „נביאי האמת והצדק", שפתחו כבר לפני 2700 שנים במלחמה זו.

התאחדות בעלי התעשיה בישראל

המרכז:

תל־אביב, רחוב מונטיפיורי 13 — ת.ד. 297, טלפון 61361

■

סניפים:

חיפה, רחוב הנאמנים 8 — ת.ד. 639, טלפון 66233, 4580

ירושלים, רחוב בן־יהודה 7 — ת.ד. 526, טלפון 2749

א. עזר

משה נובומייסקי ז"ל

עם נעילת החוברת נתקבלה הידיעה על מותו של משה נובומייסקי ז"ל, חלוץ פיתוח גדות ים המלח, שעלה ממרחקי סיביריה לארץ בשנת 1920 ומאז קשור שמו במפעל האשלג. שמו הוא סמל ליזמת יהודי רוסיה ולנאמנותם לציון. נובומייסקי היה חבר חוג „העבר". בחוברת ב' פרסם פרק מזכרונותיו: „היהודים בסיביריה עד מלחמת העולם הראשונה".

ה מ ע ר כ ת

במאמרי זכרון על נעדרים, ואפילו ידידים קרובים, אין מקום להשתפכות הנפש. אם דולפה דמעה, יש לשים אותה במטפחת ולא במאמר. ובכל זאת אין רשימה זו יכולה להיות „אובייקטיבית": חיי נובומייסקי שזורים בחיי. במשך כמעט 45 שנה זכיתי לעבוד בצוותא אתו בסיריה, במזרח הרחוק, בארץ ישראל. לא פעם היה לי ולרבים מידידיו הצעירים מצפון שלנו.

ישרות שאינה סובלת שקר וצביעות, שאינה מרשה סטיה כל שהיא מן האמת — זה היה הקו היסודי של אפיו. הוא היה ישר כלפי עצמו — צורת הכנות הקשה ביותר, הוא היה כנה כלפי ידידיו, ולעתים לא התחשב ברגישות יתרה אבל אי אפשר היה שלא להעריך את ישרותו הנדירה, שלא להתפעל מהעדר פשרנותו בעיקרונות, שהחזיק בו עד ימיו האחרונים, שלא להעריך את שלוותו, את תשומת לבו לכל מה שראוי לתשומת לב.

*

זוכר אני, כי לפני כחמישים שנה, כשהביא אותי גורלי בנעורי לעבר מזה של מעבר ההרים, שבו קבוע עמוד ועליו כתובת „אירופה—אסיה" והכרתי בפעם הראשונה את יהדות סיביריה, נדהמתי לראות שיהודי סיביריה בכל התבוללותם, שגדלו בהשפעת מהפכנים רוסים, גולים מדיניים, שמרו על הטבע היהודי העממי בשלימות. היהודי הסיבירי לא ראה עצמו נודד תועה, שבמקרה נקלע לחצר זרה והוא עומד להגרש משם. הוא הרגיש עצמו תושב מושרש, ככל אכר בכפרו. שם, במרחבי השלג, הערכתי ואהבתי את יהדות סיביריה, שהיתה בעת ובעונה אחת גויית ויהודית שביהודית, מתבוללת בהחלט ונאמנה לציונות. שם נוכחתי, שאפשר להוולד בכפר על שפת אגם בייקאל, לחיות בסביבה נכריה ובכל זאת להיות יהודי ממש, לאומי וציוני.

מ. נובומייסקי מיזג בקרבו את התכונות האופייניות של מיטב יהודי סיביריה: כנות עמוקה, ענוותנות צרופה, קפדנות במדות, התאפקות בהבעת רגשות, אהבה לחירות וגאווה אישית. על גבי גאווה זו, ולא על גבי רדיפות ופרעות שלא היו בסיביריה, גדלה הציונות של יהודי סיביריה.

על משה נובומייסקי שמעתי עוד לפני שנפגשנו בעבודה משותפת. הרבה סופר על הרבגונות של טבעו. הוא היה מהנדס כשרוני, היו לו מכרות זהב, וכבר בימים ההם היה אחד מראשוני התיעוש של סיביריה, חדשן נועז. בקשיים לא יאמנו, בתהו לא דרך שביערות עד היה מביא למכרות מכשירים ומכונות חדשים. במקום נדח בסיביריה יסד בית חרושת להפקת מלח גלאוברי וזיקוקו ובכך סייע לפיתוח תעשית הזכוכית בסיביריה.

סופר הרבה גם על פעולתו המהפכנית. אחותו, גברת מ. צוקאסוב, היתה עסקנית חשובה במפלגה הסוציאל־דמוקראטית. נובומייסקי עצמו נאשם לרגל ההתפוצצות במלון „בריסטול" בפטרבורג, שסיפק לארגון טרוריסטי דינאמיט ממכרותיו. הוא היה כלוא שבעה חדשים במבצר פטרופאבלובסק ושוחרר רק בחנינת שנת 1905. בעת ובעונה אחת היה ציוני פעיל ויהודי גא והיו מספרים, שבימי נסיעתו לכינוס הציוני הראשון בטומסק בשנת 1903 (עם ביקורו של בן־ציון מוסינזון בסיביריה) סטר נובומייסקי ליד תחנת סודנובו על לחייו של פקיד ממשלתי, שנסע מפטרבורג לפורט־ארתור וסיפר בקול רם „כיצד הרביצו ליהודים בפטרבורג".

מובן מאליו, כי כשהוכרחו המוסדות הציונים ברוסיה אחרי המהפכה הבולשביסטית לרדת למחתרת, והשבועון הציוני בפטרוגראד „ראזסוויט" הוכרח להסגר, ויהדות סיביריה ואוראל, שחיתה בימים ההם בנסיבות מדיניות אחרות, נתארגנה וקבעה בועידה הציונית בנובמבר 1918 בטומסק ועד ציוני מרכזי במקום הועד המרכזי בפטרוגראד — נבחר נובומייסקי לראש הועד הציוני המרכזי ולאחר כמה חדשים גם לראש המועצה היהודית הלאומית, שנבחרה בועידת הקהלות באירקוטסק. בהדרכתו התחיל להופיע באירקוטסק מפברואר 1919, במקום „ראזסוויט" הפטרבורגי הסגור, השבועון „ייברייסקאיה ז'יזן" בתכנית ציונית בולטת. השבועון עורר את המחשבה הציונית והיהודית ביהדות סיביריה ואוראל, שהיתה מנותקת גם מרוסיה האירופאית, גם מאירופה המערבית וגם מארץ־ישראל. בשנים אלה הקדיש נובומייסקי את כולו לעבודה צבורית זו, שלשמה עבר לגור באירקוטסק, מקום מושב הועד המרכזי.

הרבה טיפל בחינוך הנוער ובהנהגת הוראת תולדות ישראל והשפה העברית בבתי הספר בסיביריה. כינס ועידת הסתדרות „תרבות" ונוסדה התאחדות אזורית. חבר הועד המרכזי, ש. ברגל, נשלח לשנחאי לשם הדפסת ספרי למוד עברים ליהודי סיביריה. נוסדו קורסים מיוחדים למורים.

בתקופה שלאחר פיזור הפרלמנט הסיבירי, הדומה הסיבירית האזורית, פירוק הדירקטוריה שבאה במקומו, כשקמה דיקטאטורה של האדמיראל קולצ'אק ואתה השתוללות של טפסרים אנטישמיים מולכים מעצמם — עמד משה נובומייסקי, כראש יהדות סיביריה, על משמר האינטרסים של יהדות סיביריה בגודל לבב, בטוב טעם ובשכל טוב. את תפקידו האחראי לארגון היהדות הסיבירית והזנתה לא הפסיק עד שנת 1920, כשהצליח לצאת מרוסיה ולהגשים את חלומו מאז — להשתקע בארץ־ישראל. בהיותו בשנחאי, בדרך לארץ־ישראל, בא לשם חבר שני בועד המרכזי של ההסתדרות הציונית — בעל הטורים האלה. בימי שהיתו הקצרה בשנחאי

ארגן את הקהלה היהודית במקום ועיבד תכנית להקמת מוסד מיוחד לעליה לארץ ישראל של יהודי סיביריה והמזרח הרחוק. העבודה צריכה היתה להיות דו־צדדית: מצד אחד, פעולת מודיעין לעולים מהמזרח הרחוק, ומהצד השני, יסוד משרד בארץ ישראל שיספק לארגון במזרח הרחוק ידיעות על אפשרות להשיג עבודה בארץ, צורות גיוס כח אדם והון, ושינקוט באמצעים להסדרת העולים וימלא רצון היהודים להתקשר עם הארץ. נובומייסקי לקח על עצמו מילוי המשימה העיקרית — להקים משרד בארץ ישראל, ולשם העבודה הארגונית במזרח הרחוק הציע לבעל הטורים האלה לדחות את עליתו לארץ לשנה ולטפל במזרח הרחוק באיחוד הארגונים הציונים והקהילות ובהוצאת שבועון ציוני של משרד המודיעין ברוסית „סיביר־פלסטינה".

משה נובומייסקי היה תמיד אומר ועושה. כעבור חדשים מועטים כבר הקים בתל־אביב משרד „סיביר—ארץ־ישראל" ובו עבד העסקן הצבורי הציוני הצעיר, שעלה חדשים אחדים לפני כן, משה מדז'ינסקי (כעת העתונאי משה מדזיני). בעת ובעונה אחת התחיל בשנת 1920 לצאת בשנחאי השבועון „סיביר—פלסטינה" שפרסם את הודעות המשרד בארץ־ישראל. בהדרכת המשרד הארצישראלי בראשותו של נובומייסקי נעשתה במזרח הרחוק עבודה ציונית רבה בשלשה כיוונים — ארגון, מודיעין ועליה. הוקמו ועדי קהילות במקום שלא היו עדיין. במקומות אחדים, כגון בשנחאי, נערך מפקד האוכלוסייה היהודית. ליד ועדי הקהלות הוקמו ועדות ארצי־שראליות. „כיבוש הקהלות" על ידי ההסתדרות הציונית חדל להיות סיסמה מפלגתית והפך לאמצעי איחוד. לארץ־ישראל הועברו שלש חבורות ובכל אחת 30—40 צעירים וצעירות המוכנים לכל עבודה והמסכימים לתנאי העבודה בה.

*

לתולדות הארץ נכנס נובומייסקי כחלוץ התעשיה הכימית, כמיסד וכמנהל במשך שנים רבות של מפעל האשלג על שפת ים המלח. לא יכולתי לקבוע את התאריך המדוייק לביקורו הראשון בארץ, אבל מפי קרוביו שמעתי, כי בשנות 1904—1906 כבר סבל נובומייסקי בסיביריה הצוננת מקדחת טרופית, שחלה בה בהיותו בארץ ישראל. בשנת 1906, כשביקר נובומייסקי אצל אוטו וארבורג בברלין, השפיע עליו להשתתף ב„סינדיקט לתעשיה ארצישראלית", שמטרתה העיקרית מחקר מלחי ים המלח ובירור אפשרות ניצולם התעשיתי. בשנת 1911 שוב ביקר בארץ ישראל לשם מחקר אישי בים המלח וחזר לסיביריה מתוך החלטה לעלות בקרוב לארץ להשתקע ולהקדיש עצמו להחיאת „ים המוות". אבל מלחמת העולם הראשונה, המהפכה ברוסיה ומלחמת האזרחים בסיביריה עצרה אותו בסיביריה, ורק בשנת 1920 הצליח לצאת מרוסיה ולהשתקע בארץ.

כאן מתחיל פרק חדש של מאבק נובומייסקי לזכיון לעיבוד מלחי ים המלח, מאבק שבו התנגש עם ענקי התעשיה, עם החוגים האנטי־ציונים של הממשלה הבריטית והפרלמנט, התגבר על הלגלוגים, המשפטים הקדומים והדעות הקדומות, התככים והחשדות, במשך שנים רבות. אבל עקשנותו ומסירותו ניצחו.

מהו סוד אותה התלהבות, שנתנה לנובומייסקי את הכח לעמוד במאמץ המאבק ללא דוגמה? פתחו את ספרו „מים הבייקאל לים המלח", שיצא באנגלית ובעברית. שם נמסרה שיחתו עם אחד מראשי חברת „התעשיה הכימית הקיסרית". חברה זו, אחד המפעלים הכימיים הגדולים בעולם, התעניינה בתכנית נובומייסקי. לו, לאדם, שרק אתמול היה אלמוני, הבא בהצעת ניצול מלחי ים המלח שאיש

עוד לא ניסה להפיקם, הוצעו מאה אלף לי"ש בצורת מניות (שליש כל הון החברה החדשה) ועשרים אלף לי"ש במזומנים, שני מושבים בהנהלה ומשרת מנהל החברה. למה יותר אפשר היה לצפות? ובכל זאת סירב נובומייסקי לחתום על החוזה: הוא דרש להכניס לחוזה סעיף להעסקת פועלים יהודים ולא רק ערבים, והעיקר שתהיה לו זכות למנות כסגן מנהל את נציג ההסתדרות הציונית ושמקום זה ישאר להסתדרות הציונית גם אחרי מותו.

נובומייסקי יצר את מפעל האשלג לא רק משום שהיה מהנדס כשרוני, איש יזמה רבתי ועקשנות, איש עסקים מצויין, אלא קודם כל משום שהיה ציוני נאמן, שהאמין בעם ואהב את הארץ וחי באמונתו. הוא מסר לציונות ולארץ ישראל את כשרונו, את הידע שלו, את לבו.

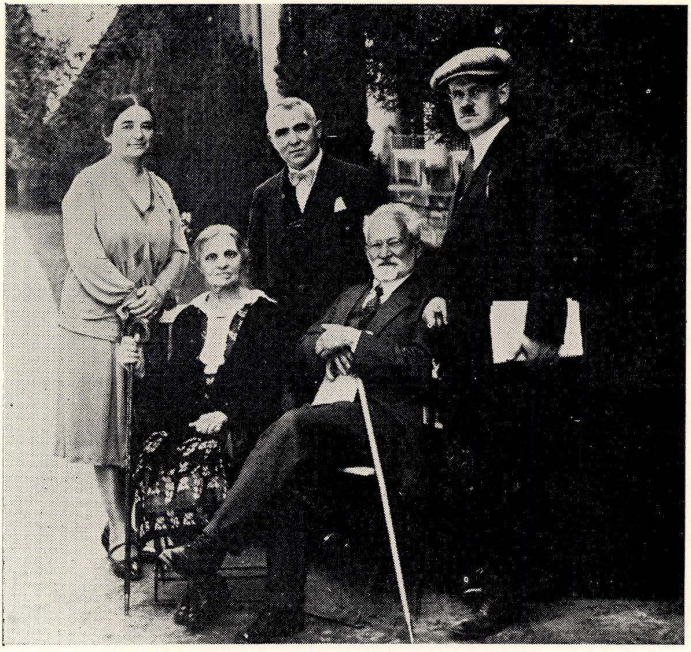
*

דרך ארוכה עבר נובומייסקי בחייו. בשנותיו האחרונות היה מדבר מתוך כאב על כך, שאחד אחרי אחד נעלמים אנשים אשר אהב ושאלבום תמונות היקרים לו נראה לו כמין בית קברות. אולי משום כך עמד בראש חבר ציונים רוסים, שהח־ליט ביזמת יו"ר הכנסת המנוח שפרינצאק, לפרסם סידרה של קבצים המוקדשים לתולדות הציונות הרוסית. יש לחדש — לדבריו — את השלשלת, שתחבר את הדור הצעיר עם הדור שצלל לתהום הנשיה, שממנו יצאו הציונים בסוף המאה התשע עשרה וראשית המאה העשרים, להחיות אותה אוירה של צבוריות, מסירות וטוהר המדות, שבה היתה עבודה צבורית לא משרה אלא עבודת הקודש. וגם לאחר הניתוח הגורלי, כששכב בבית החולים ועמד לשבוק חיים לכל חי, כתב והכתיב לאשתו מכתבים לחברי מערכת הקובץ, נתן עצות וביקש להגביר שבעתים את המרץ, כדי שהקובצים שנועדו לשמירת תולדות הציונות הרוסית יצאו בקרוב.

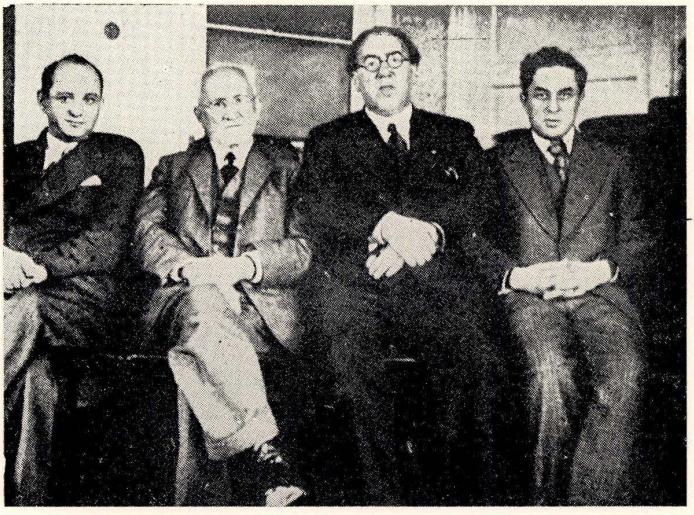
*

יש ילודי אנוש בעלי נפש זקנה ויש אנשים הנושאים עד הקבר את כוס המחשבות וההרגשות, ששתו ממנה עד הסוף והיא בכל זאת מלאה. עד סוף ימיו היה רצונו עשוי לבלי חת, היה רתום למשא נפשו, ולעולם לא נראתה בפניו עיפות קודרת. תמיד היה נאמן לעצמו. כנראה יכול הזמן לשנות חיצוניותו של אדם, חוג פעולתו, אבל אינו משנה כלום מגורלו, ממה שנגזר עליו. וכך ישמר בזכרונם של מי שהכירו אותו משה נובומייסקי, שהלך לעולם שכולו מנוחה.

ביחד עם רבים אחרים אני מרכין ראשי ביראת הכבוד בפני דמותו הגעלה בפשטותה.

מימין לשמאל, עומדים: ו. לאצקי־ברתולדי, אליהו ורבקה צ׳ריקובר.
יושבים: שמעון ואידה דובנוב.
(ריינהרץ, גרמניה).

מימין לשמאל: ה. פורט, נ. גרינבלט (גורן), ש. דובנוב, מ. נדל (ריגה).
(התמונה מתוך „יהדות לטביה" — ספר זכרון, ת״א תשי״ג).

הועידה השלישית של ציוני סיביר ואוראל בטומסק (כסלו תרע״ט — XI.1918)

1) פרומה לוין (קאינסק); 2) גב׳ ר. כהנר (צ׳ליאבינסק); 3) אולקאניצקי (טומסק); 4) דינאבורג (טומסק); 5) י. שעיהו לוין־סמארטאנקו (אירקוטסק); 6) מ.רוזנטאל (טומסק); 7) ארי פלוטקין (צ׳יטה); 8) ד״ר אריה אברמוביץ (טומסק); 9) פינחסיק (אומסק); 10) ע״ד אברהם יודלאביץ (טומסק); 11) שמעון מאקלאר (אופה); 12) זינובי שקונדין (טומסק); 13) גב׳ שימה בראגאל (אירקוטסק); 14) אלכסנדר יאזאראוב־עזר (טומסק); 15) אליהו לאבאקו (חרבין); 16) משה נובומייסקי (בארגוזין); 17) אפרים בארבאל (יקטרינבורג); 18) יוסף יארמאוביץ (אירקוטסק); 19) אליעזר ציבין (אירוקטסק); 20) בנימין פומוס (טומסק); 21) באלה שימאנובסקי־ציבין (אירקוטסק); 22) יהושע וילסקאר (טומסק); 23) שמואל שאפקייץ (טומסק); 24) ל. באסין (אומסק); 25) י. זיסמן (קראסנויארסק); 26) דוב דובין־אלזני (טומסק); 27) ל. אייזיקוביץ (קאינסק); 28) מ. חפץ צ׳ליאבינסק); 29) צבי ראקאנט (אומסק); 30) האלפרין (נובוניקולייבסק); 31) גדליהו גיטלסון (אומסק); 32) גיטה כץ (אירקוטסק); 33) אליהו איצקוביץ (אומסק); 34) טארלינסקי (ווכנו־אודינסק); 35) חיים דוב חודוס (פטרופבלובסק); 36) צבי כץ (אירקוטסק); 37) שמעון שניידר (אצ׳ינסק); 38) ד״ר מאיר אמדורסקי (טומסק); 39) קליאבאנסקי (טובולסק); 40) ד. פוטאפוב (זימה — ציר ה„סיבוטניקים״).

(הגלופה מתוך הספר „במאבק לגאולה״ מאת א. רפאלי־צנציפר)

מפלגת פועלי ארץ ישראל

מרכז מפא"י: תל־אביב, רח' הירקון מס' 110 — טלפון 21171

- תל־אביב: רח' בילינסון 9.
- יפו: רח' 297 מס' 8.
- ירושלים: רח' יפו מס' 62.
- חיפה: ככר סולל בונה.
- לוד: רח' נ מס' 12.
- נתניה: רח' הגליל, בית סמיט.
- רחובות: רח' לוין אפשטיין, בית ברל.
- צפת: רח' א 82, בית ארלוזורוב.
- נהריה: שדרות הגעתון.
- רמת גן: רח' ארלוזורוב 29.
- בני ברק: רח' עקיבא 86.
- בת ים: שד' העצמאות 81.
- רמלה: שד' הרצל 33.
- פתח תקוה: רח' נורדאו 27.
- עכו: רח' ויצמן.
- כפר סבא: רח' ויצמן.
- באר שבע: רח' הרצל.
- חולון: רח' ארלוזורוב 84.
- טבריה: רח' אחד העם.
- קרית שמונה: בית שפרינצק.
- מגדל אשקלון: רח' הרצל.
- גבעתיים: רח' ויצמן 16, בית מנדלבלט.
- הרצליה: רח' החלוץ.

מפלגת אחדות העבודה־פועלי ציון

מרכז המפלגה:
תל־אביב, רחוב ליליינבלום 19
טל. 2־67771 ת.ד. 1237

המועדון המרכזי:
רחוב ברנר 14 טל. 66751

מערכת „למרחב":
תל־אביב, רחוב אילון 1
ת.ד. 2834 טל. 31267

מפלגת הפועלים המאוחדת מפ"ם

מרכז המפלגה:
תל־אביב, רחוב יהודה הלוי 20
ת.ד. 1777 טל. 67681

מערכת „על המשמר":
תל־אביב, רחוב המסגר
ת.ד. 806 טל. 6־5־4־67563

הבריית העולמית של מפלגת מפ"ם:
תל־אביב, רחוב יהודה הלוי 20
ת.ד. 1777 טל. 67681

לשנת הי"ג
של המדינה

ב ר כ ת

הועד הפועל של ההסתדרות

כבוד ויקר

למאמצים הנעשים להנצחת יהדות רוסיה וחלוציה

לבנין המולדת והמדינה

מועצת פועלי תל־אביב—יפו

ההסתדרות הכללית של העובדים העברים בא"י

אגודת השומרים

תל־אביב, רחוב לילינבלום 29 — טלפון 64349

- חברה צבורית נוסדה בשנת 1933 על־ידי הועד הלאומי ומוסדות הישוב דאז.
- היתה חברה הסתדרותית וכל חבריה משתייכים להסתדרות ולמוסדות האיגוד המקצועי.
- מיסדיה — הם חלק מחברי ה„שומר" הממלאים בה גם כיום תפקידי פקוח, יעל השמירה והדרכת שומרים חדשים.
- האגודה ממלאה משך כל שנות המאבק תפקידים הגנתיים, לאומיים ובטחוניים.
- כיום הנה גוף המבצע עבודות שמירה מקצועית במיוחד בשטחי החקלאות, הפתוח והספר.

ההסתדרות הכללית של העובדים העברים בארץ ישראל

הסתדרות הפועלים החקלאים

המרכז החקלאי

★

המשרד הראשי: תל־אביב, רחוב אלנבי 126, טלפון 64681, ת.ד. 210

המשרד לנגב: באר־שבע, בית ההסתדרות, טלפון 2361

אחוד הקבוצות והקיבוצים

המזכירות: קרן אחוד הקבוצות והקיבוצים, משקי אחוד הקבוצות והקיבוצים
תל־אביב, רח' הירקון 123, טלפון 23131/4, ת.ד. 3213

המחלקה הטכנית: תל־אביב, רח' ברנר 18, טל. 63875
המדרשה לחינוך משותף: בית־ברל, טל. 923303, כפר־סבא
המחלקה לפניה: תל־אביב, רח' ברנר 2, טל. 64668, 65774

ייצור ופתוח בע"מ
מפעל לפתוח חקלאי במשקי אחוד הקבוצות והקבוצים
ת"א, רח' טיומקין 13, טל. 61556/7

ההסתדרות הכללית של
העובדים העברים בישראל

הקבוץ המאוחד

המזכירות:
תל־אביב, רח' סוטין 27
ת.ד. 16040 טל. 51271

▼

המוסד הכספי:
קרן הקיבוץ המאוחד בע"מ
תל־אביב, רח' סוטין 27
ת.ד. 16040 טל. 51271

הקבוץ הארצי השומר הצעיר

המשרד הראשי:
מרחביה
דאר מרחביה, טלפון עפולה 44

▼

משרדים:
בתל־אביב
רחוב איתמר בן אבי 4
ת.ד. 1577 טל. 24141

לאסירי ציון
ולנאמני ישראל ברוסיה

ברכת

הסתדרות העובדים הלאומית בארץ־ישראל

הועד הפועל

הסתדרות נשים ציוניות ויצ"ו בישראל

מטרות ה.נ.צ. ויצ"ו:

- ארגון האשה להשתתפות פעילה בחיים הציבוריים של המדינה
- שיפור מצבה הכלכלי של האשה והעלאת רמתה התרבותית
- דאגה לנציגות מתאימה של האשה במוסדות המדינה
- הגנה על זכויות האשה במשפחה ובתחוקת המדינה.
- טיפול וחינוך לילדים ולנוער.

ה.נ.צ. ויצ"ו מונה בארץ 54 אלף חברות ב־153 סניפים

מרכז ויצ"ו: תל־אביב, סמטת בית השואבה, טלפונים 64538, 64551
המשרד בירושלים: רחוב חבצלת 5, טלפון 23641
המשרד בחיפה: רחוב החלוץ 47 „אהל שרה", טלפון 4795.

ההסתדרות הכללית של העובדים העברים בארץ־ישראל

קרנות לעזרה הדדית:

דור לדור — קרן לזקנים, אלמנות ויתומים בישראל
(נוסד בשנת 1943) ת"א, רח' מלכי ישראל 9
נועד לעזור לחבר ההסתדרות לעת זקנתו ע"י תשלומי פנסיה חדשיים.

מציב — קרן לאימוץ משפחת החבר אחרי מותו
(נוסד בשנת 1937)

◆

חברי ההסתדרות הזכאים לפי התקנות לפנסיה או לאימוץ צריכים לקבל את כל הידיעות הדרושות במועצת הפועלים המקומיות ועל ידן לפנות למוסדות המתאימים.

תנועת מושבי העובדים בישראל

■

תל־אביב — רחוב רינס 6
טל. 5־21241

בנק אלרן בע"מ

המרכז: תל־אביב

שד' רוטשילד 3 — ת.ד. 947
טל. 7־64505, 67690

סניף:
התחנה המרכזית, רחוב הגליל 9
טל. 31214

סניפים:
ירושלים — נתניה

המשרד הראשי בחיפה:
דרך העצמאות 63 — ת.ד. 2563
טל. 66141, 66142, 66143

●

סניפים:
רחוב הנביאים 17, טל. 66150
הדר־הכרמל, רחוב חיים 2, טל. 66950
הר־הכרמל, רחוב יצחק אלחנן 1, טל. 81175

בנק המזרחי בע"מ

המשרד הראשי:
ירושלים, רח' המלך ג'ורג' 54, ת.ד. 588, טלפון 24374

ירושלים
רח' המלך ג'ורג' 16, ת.ד. 685
טל. 24374
רח' בן־יהודה 5, טל. 22616

תל־אביב
רח' לילינבלום 48, ת.ד. 309
טל. 3־64262

חיפה
רחוב בלפור 2, טלפון 4711

חולון
רחוב סוקולוב 75, טל. 85202

כל עסקי בנק בתנאים נוחים
השתמשו בקופות שמירה שלנו

הלואה וחסכון
חיפה

אגודה הדדית בע"מ

המשרד הראשי:
רחוב הנביאים 22, טל. 2־68301

סניפים:
רח' יפו 51, טל. 2־4641
רח' העצמאות 68, טל. 3439
רח' הרצל 81 טל. 69049
הר־הכרמל, שד' הנשיא 129, טל. 84691
נוה שאנן, רח' טרומפלדור 56, טל. 69048
קרית מוצקין, שד' השופטים 38, טל. 71097
קרית ים, רח' המרכז, טל. 71907
קרית טבעון, מרכז מסחרי, טל. 293
טירת הכרמל, מרכז מסחרי, טל. 43
כפר אתא, רח' העצמאות, טל. 72077

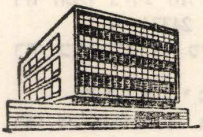
אוצר האכרים למשכנתאות בע"מ

תל־אביב, בית האכרים
רח' קפלן 8 — טל. 25117

ם

* הלואות לחקלאים
* הלואות לחייבי מס הכנסה
* פקדונות לזמנים קבועים
* תשלום מסי עירית תל־אביב—יפו
* הלואות מקרנות אגודת נתן שטראוס מלוס אנג'לוס

בצוע כל עסקות
בנקאות בארץ
וברחבי תבל

בנק לסחר חוץ בע"מ
The Foreign Trade Bank Ltd.

תל־אביב, שד' רוטשילד 39,
טל. 3־67301־2

חברת בת של:
Swiss-Israel Trade Bank, ג'נבה;
Societe Bancaire & Financiere,
D'Orient פריז.

בנק משכנתאות לשיכון
בע"מ

☆ ☆ ☆

ת ל־א ב י ב
שדרות רוטשילד 50־54
טל. 4־67283—61850—61815
ת.ד. 1610

אוצר השלטון המקומי

המוסד הכספי של
הרשויות המקומיות בארץ

▼

רחוב הפטמן 3
ת ל־א ב י ב
טל. 20115, 27598

בנק ישראלי לתעשיה בע"מ

ת ל־א ב י ב, רח' מונטיפיורי 13
טלפון: 13־12־64311

ח י פ ה, רחוב הנאמנים 8
ת.ד. 639, טלפון 2367, 67316

בנק למלאכה בע"מ

המכשיר הכספי המרכזי
לבעל המלאכה והתעשיה הזעירה.

המרכז:
תל־אביב
רח' מרכז בעלי מלאכה 16,
טלפונים: 66414, 65632

סניפים:
תל־אביב
רח' הרצל 68, טלפון 83860

ירושלים
רח' בצלאל מול „מנורה"
טלפון 25254

חיפה
רח' ארלוזורוב 9, טל. 3432

באר־שבע
רחוב הרצל, טלפון 2505

בשותפות עם גורמים אחרים:
החברה למלאכה בע"מ

בנק זרובבל

אגודה שתופית מרכזית בע"מ

מוסד מרכזי של הקואופרציה האשראית בישראל

משרד ראשי:
שדרות רוטשילד 44, תל־אביב
טל. 9־67808

סניפים:
תל־אביב:
רח' הרצל 14, טל. 65137, 65275
רח' אבן־גבירול 143, טל. 27011

באר־שבע:
רח' ההסתדרות 40, טלפון 2053

„מסד"

חברה הדדית
להלואות וחסכונות בע"מ

(נוסדה ע"י הסתדרות המורים העברים בארץ־ישראל)

תל־אביב * ירושלים * חיפה

המוסד הכספי של הסתדרות המורים העברים בישראל

המרכז: תל־אביב, שד"ר 79, טל. 62444
סניף י—ם: בן יהודה 13/15, טל. 24867
סניף חיפה: הגביאים 20, טל' 66780

אשראי וחסכון של הציונים הכללים, אגודה הדדית בע"מ

רח' לילינבלום 32, טל. 65056
תל־אביב

מתן הלוואות, נכיון שטרות, פקדונות, חסכונות לזמנים ארוכים, השלשות, עו"ש, גביית שטרות, העברות לכל חלקי הארץ, קבלת מסי העיריה וכו'.

ההסתדרות הכללית של העובדים העברים בארץ־ישראל
הסתדרות פועלי הבנין

קרן הביטוח של פועלי הבנין ועבודות צבוריות

קופת תגמולין, אגודה שתופית בע"מ

הקרן מעניקה לחבריה:

דמי מחלה ✶ דמי ביטוח תאונה (נוספים על דמי ביטוח תאונה של הביטוח הלאומי, עד השוואתם לשעור דמי מחלה) ✶ חופשה שנתית ✶ הבראה ✶ תשלום עבור ימי חג ✶ תוספת משפחתית ✶ תשלום הפרשי פיצויים ✶ הלואות לשכון ✶ הלואות קטנות ✶ ביטוח חיים ✶ שיקום ופנסיה.

ההנהלה המרכזית:

תל־אביב, רחוב ארלוזורוב 93, טל. 47־20145, ת.ד. 303

סניפים בכל רחבי הארץ

הסתדרות הפועלים החקלאים

קרן בטוח ופנסיה לפועלים חקלאים ובלתי מקצועיים

אגודה שיתופית בע"מ

✡

קרן חופשה לעובדים בחקלאות

✡

הנהלה מרכזית:

תל־אביב, רח' לילינבלום 44

ת.ד. 2910, טל. 67437/8

הסנה

חברה ישראלית לביטוח בע"מ

חברת הביטוח הגדולה בישראל

כל סוגי הביטוח

★

החברה היחידה הנותנת מענק לנאמני ביטוח־חיים

★

ביטוח צמוד ערך

★

ביטוח גימלה צמוד־ערך מוחלט

המשרד הראשי:

תל־אביב, רח' מונטיפיורי 27

סניפים וסוכנויות בכל הארץ

אררט

חברה לביטוח בע"מ

▼

תל־אביב:
בית אררט, רח' יבנה 32. טל. 5-64224

חיפה: רח' נתן 11, טלפון 68236

נתניה: רח' הרצל 29, טל. 5282

קופה לביטוח חקלאי הדדי

אגודה שיתופית בע"מ

תל־אביב, רחוב אלנבי 115
קומה ג'
טל. 64035, 65933 ת.ד. 462

☆

בטוח תבואות, מכונות חקלאיות
ורכוש חקלאי אחר.
בסוף שנת המאזן מוחזרים העודפים
למבוטחים.

מבטחים

מוסד לביטוח סוציאלי
של העובדים בע"מ

☆

סניפים בכל חלקי הארץ

פרודנשל

חברה לביטוח בע"מ
תל־אביב, רחוב אחד־העם 13
טל. 9-64468, 67543, ת.ד. 352
ביטוח מפני
אחריות המעבידים, אש, גנבה,
תאונות אישיות, מכוניות, ימי,
צד שלישי וכו'.
25 שנות פעולה בארץ

חברה לבנין ולעבודות צבוריות

מיסודו של סולל בונה, בע"מ

▼

הקבלן הגדול ביותר בארץ לבנינים, כבישים, גשרים,
שדות תעופה, ביוב ומבנים למטרות מדע מיוחדות.

בנה הכור האטומי ובניני הנגב בישראל

משרד ראשי: תל־אביב, רח' אלנבי 111 — ת.ד. 1267 — טלפון 7—61031.

משרד מחוז הצפון: חיפה, רח' יבנה, בית סולל־בונה — ת.ד. 4994 — טלפון 66501.

משרד ירושלים: ירושלים, רח' המלך ג'ורג' 47 — ת.ד. 1344 — טל. 24315/7.

▼

סניפים בכל הארץ

מלט נשר
לכל רחבי תבל

הודות לטיבו המעולה והאחיד רכש לעצמו מלט „נשר" שם
בכל רחבי תבל, והוא נשלח בקביעות לכל חמש היבשות.

▼

מלט „נשר" מיוצר בהשגחתן המתמדת של מעבדות בין־
לאומיות בארה"ב ובאנגליה, נבדק על־ידן בקביעות ואף עולה
על הקתן הנדרש של ASTM — C —150—56, BSS 12/1958.

▼

התקן הישראלי: ה"י 1 יוני 1951.

מפעלי מלט פורטלנד א"י
„נשר" בע"מ

„עמידר"

החברה הלאומית לשכון עולים בישראל בע"מ

בונה שיכונים חדשים לעולה

עוסקת בגיהול ובהחזקת 130 000 דירות עולים

מפתחת ומשפרת את השכונים הקיימים

מאפשרת לדייר לרכוש את דירתו בתנאים נוחים.

קלת אפיקים

אפיקים, טלפון צמח 45,
דאר נע עמק הירדן

☆

תעשית לבידים פורנירים
פנלים למלים ומסרה

☆

המשרד בתל־אביב:
רחוב שד"ל 4 טלפון 65526

הסתדרות הציונים הכלליים בישראל

●

שכון אזרחי בע"מ
(מיסודו של המפדה האזרחי)

●

בונה שכונים
לעולים חדשים ולותיקים
במקומות שונים בארץ

●

המשרד הראשי:
תל־אביב, שדרות רוטשילד 28א,
טלפונים: 64282, 64281

„שכון עובדים" בע"מ

חברת השכון הותיקה והגדולה בארץ

בנתה
58 000 דירות

שיכנה
250 000 נפשות

הקימה
10 קריות ו־90 שכונות

המשרד הראשי: תל־אביב, רח' לאונרדו דה־וינצ'י 21
סניפים: בחיפה, ירושלים, תל־אביב והמושבות.

חברה קבלנית חיפאית

„אספלט" בע"מ

(קבוצת אספלט)

- סלילת כבישים
- מדרכות
- חצובים ופתוח קרקעות
- עבודות צבוריות

חיפה, רח' הרצל 63 — טל. 2602 — ת.ד. 5199

„משהב"

חברה לשכון בנין ופתוח בע"מ

תל־אביב, רחוב ליליינבלום 27

טל. 64529, 67232

★

מקימה שכונים בעיר ובכפר
מבצעת עבודות בנין ובטוח
בכל רחבי הארץ

קבלנים לבנין ולסלילת כבישים

מ. אח י. ברמן

◈

תל־אביב

רח' נחמני 36, טלפון 62122

ד. רוטשטין

משרד טכני וקבלני בע"מ

★

תל־אביב:

רחוב החשמל 33 טל. 64123

★

רמת־גן:

שד' הטיס 3 טל. 72242

★

באר־שבע:

רח' הרצל 85 טל. 2082

תעשית אבן וסיד בע"מ

●

יצרני חצץ, אבן, שיש, גרניט,
סיד, גבס, מוצרי סיליקט ובטון
תעשית אבן וסיד בע"מ

●

חיפה — ירושלים — תל־אביב —
באר־שבע

„סלע"

חברת שיכון בע"מ

חברת שיכון מרכזית של הסתדרות העובדים הלאומית בישראל

תל־אביב:
רחוב בכורי העתים 23 — טלפון 22243/4

בדר־דוגרי ושות׳ בע"מ

חברה לקבלנות
ולבתים משותפים בע"מ

נתניה, שמואל הנדיב 5, טל. 3487

במרכז נתניה בחמשה אזורים,

— לפי בחירתכם —

דירות מפוארות — דירות עממיות
חנויות ובתי מלאכה בהתאם לדרישת הקונה

תנאים נוחים —
חלק ניכר במשכנתא

חיים אלוני בע"מ

ביח"ר למוצרי:
מלט, מרצפות,
מדרגות, רעפים

*

המשרד:
חיפה, רח׳ הרצל 63, ת.ד. 5194,
טל. 2376

ביהח"ר:
דרך נצרת, ק"מ 4.5, טלפון 67159

מרכז עבודה בע"מ

חברה קבלנית של הסתדרות העובדים הלאומית בא"י בע"מ

תל־אביב, רחוב לבונטין 16, טל. 65787

מוציאה לפועל כל מיני עבודות בנין, בתי דיור, סוללת כבישים בעיר ובכפר

ת"א, רח' הר סיני 2, ת.ד. 1058, טל. 6-67894, 3-67371

סמל האיכות

ד. ספקטור

מ ה נ ד ס

רחוב הרכבת 22, תל־אביב, טלפון 63876

- ✡ הגנה קתודית על צנורות, מיכלים, משאבות, מתקני תעשיה וכו'
- ✡ מתקני רוח לחשמל ולשאיבת מים
- ✡ תכנון חשמלי לתעשיה ולמתקנים
- ✡ אינסטרומנטציה לתעשיה, למחקר
- ✡ סוכנויות

אחים גולדשטין

חברה לשכון ופתוח בע"מ

רמת־גן, רחוב ביאליק 45 — טל. 9—74178

בונים ומוכרים דירות, חנויות ומשרדים בבתים משותפים ושיכונים עממיים

מקורות

חברת מים בע"מ

המשרד הראשי:
תל־אביב, רחוב הנגב 11
ת. ד. 2704, טלפון 31241/9

צנורות

חברה משותפת לתעשיות בע"מ

JOINT PIPE INDUSTRIES LTD.

1) מפעל לייצור צנורות פלדה — למים, דלק וכו' בקוטרים מ־"3½—"36.

2) מפעל לבדוד צנורות (פנימי וחיצוני) כאמצעי הגנה נגד חלודה ואכול.

▼

מתקבלות גם הזמנות לייצור צנורות ותבניות מיוחדים עד לקוטר "120.

▲

המשרד הראשי:
רח' לבונטין 30, תל־אביב, טל. 67661

המפעל:
צריפין, ת.ד. 62, רמלה, טל. 961155

„צוקים"

חברה לצנורות בע"מ

שווק צנורות בטון צנטריפוגליים
תל־אביב, רחוב לבונטין 7, טל. 65945

▼

באים כח:

- „אשד־איגרא" בע"מ
- „מוזאיקה" א. ולפמן בע"מ
- ח. כהן ובניו בע"מ
- ש. בורנשטיין

צינקל בע"מ

יצרני צנורות קלים להשקיה:

מאלומיניום בקוטרים "1½ ועד "16 — מפלדה מגולבנת בקוטרים "2, "3, "4

יצור שוקתות ואבוסים מפלדה מגולבנת ואלומיניום

יצור של חלונות ודלתות. צנוריות ופרופילים מאלומיניום

בשטת הדחיפה — אקסטרוז'יון:

לתעשיה, לבנין, לחקלאות וכל צרכי המשק

המשרד הטכני: רח' העליה 33, תל־אביב — טלפונים 84790, 82048

משרדי החברה ובית החרושת:
אזור התעשיה החדש של פתח תקוה

טלפונים 911794/5/6/7
טלפון 911170

„הארגז" בע"מ

תל־אביב, ת. ד. 106

תעשיות מתכת ועץ

רח' גבורי ישראל 94, טל. 3-32251-2
אוטובוסים לשרותי התחבורה הצבורית
אוטובוסים מיוחדים לתיירים
מכוניות משא וכלי רכב שונים

•

מכשירים לגז בשול: תנורים, כירים
ומיכלים (צילינדרים) לגז, נפט נוזלי,
מיכלים (ג'ריקנים) וכו'.

מחלקת רהיטי פלדה

רחוב החרש 4, טל. 32231
רהיטים מפלדה ומאלומיניום למשרדים,
בתי־חולים, ארכיונים וכו'.
רהוט מיוחד לחנויות שרות עצמי.

חרשת עץ

צריפין ליד רמלה, טל. 961280, 961289

תל־אביב, רח' החרש 7, טל. 2-32231
תיבות מיוחדות מסוג „ברוס"
ארגזי אריזה לפירות וירקות
נגרות בנין, רהיטי עץ וצריפים

שותף ל„אמקור" בע"מ, ת"א,
מוצרי קרור ומזוג אויר.

עגור

חיפה, דרך העצמאות מס' 1

קואופרטיב לשרותים באניות בע"מ

טלפון 66438 ת. ד. 236

▼

גרוד חלודה, צביעה, נקוי דוודים,
מחסנים, מיכלי מים ודלק
פירוק וסדור הדונג

▼

AGUR Ltd.

Haifa, 1 Ha'afzmaut St.
SHIP MAINTENANCE COOP.
Phone 66438 P.O.B. 236

חרות בע"מ

המשרד הראשי: תל־אביב, דרך יפו 7 — ת.ד. 1969 — טלפון 82376

סניפים:
ירושלים, חיפה, באר־שבע, חדרה, עפולה, אילת, מגדל־אשקלון, קרית־שמונה

תכנון וביצוע:
אינסטלציה סניטרית, הספקת מים,
השבחת מים, קיטור מיזוג אויר, בידוד,
ניקוז קוי מים, אינסטלציה חשמלית,
הרכבת בתי חרושת, מכשירים.

שוק:
חמרי אינסטלציה ובנין, ציוד טכני,
מתכות, זכוכית.

יצור:
בית חרושת לדוודים השמלייים ■ בית
חרושת למשי זכוכית ולצנורות בידוד
ממשי זכוכית ■ בית חרושת לדוודים,
תנורים ומחלפי חום ■ בית חרושת
למוצרי עופרת ■
„אלסיד" ייצור מכשירים להשבחת מים ■
„יום" בית חרושת לצנורות ביוב צנטריפוגליים.

ברזלית מפעלי מתכת בע"מ

יצרנים של: חוט ברזל מתוח / חוט ברזל מיושר / חוט ברזל מלובן / חוט ברזל מגולבן / חוט להלחמה אוטוגנית / חוט לכריכה / מסמרים לבנין / מסמרים מיוחדים / חוט דוקר / חוטי נחושת / רקמת פלדה.

תל-אביב, תיבת דאר 56, מברקים: ברזלית ת"א
משרד ראשי: ת"א, רח' רמח"ל 1, טל. 63015, 61933
משרד ובית-חרושת: פתח-תקוה, טל. 911245

הרקולס בע"מ

פתול ושזור ברזל

▼

תל-אביב, דרך פתח-תקוה מול מזא"ה
טל. 34104

ההסתדרות הכללית
של העובדים העברים בארץ-ישראל

לשכת העס המרכזית

☆

תל-אביב, רחוב ארלוזורוב 93
טלפון 3-21191

„ייצור ופתוח" בע"מ

מפעל לפתוח חקלאי

במשקי אחוד הקבוצות והקבוצים

✶

תל-אביב, רחוב טיומקין 13
טלפון 7-61556

עבודת ישור וחרישה

תל-אביב:
רח' לבונטין 30, טל. 64270, 64279
מחסן: רח' החרש, טלפון 32018

✶

חיפה:
רחוב המגינים 35, טלפון 67011

החברה הא"י לקרור והספקה
בע"מ

4 בתי קרור:

תל־אביב * חולון

חיפה * נשר

נפח הקבול: כ־60,000 מ"ק

- שרות מהיר ויעיל, ע"י צוות מומחי קרור.
- מפרעות נתנות על החסנת סחורות.

תל־אביב
ת.ד. 318 טלפון 64316/7

„הדר"
מכבסה וניקוי חימי בע"מ

חיפה, הדר הכרמל

הדר Hadar

אימפרגנציה
באחריות

רח' הרצל 92, טלפון 4747, 66761
ת.ד. 5197

אחים קפלן בע"מ

KAPLAN
BROS.
LTD.

חלקים למכוניות
ומכשירים
למוסכים

▼

מצתי שמפיון
Champion
Spark Plugs

ח י פ ה :
דרך העצמאות 55
טלפון 3410

▼

ת ל - א ב י ב :
רחוב הגליל 3
טלפון 32708

▼

י ר ו ש ל י ם :
רח' הנסיכה מרי 7
טלפון 22575

„דלק" חברת הדלק הישראלית בע"מ

FORD חברה א"י לאוטומובילים בע"מ

אהרן רוזנפלד

קונסול כללי של בלגיה
סוכן חברות אניות

◆

חיפה — תל־אביב — ירושלים

„נור"

חברה לתעשית גפרורים

חיפה, ת.ד. 635 — טלפון 2444

□

תעשית גפרורים
למטבח ולמעשנים

לבשול ולאפיה ✶ לחימום המים ולהסקה

סופרגז
SUPERGAS

חברה ישראלית להפצת גז בע"מ

המשרד הראשי:
רח' אחוזת בית 6, תל־אביב — טלפון 64226

המועצה לשיווק פרי הדר

דרך חיפה 69 — טלפון 41223

ת.ד. 2590 — מברקים: ציטרוס תל־אביב, טלקס — 033801, תל־אביב

המועצה מרכזת בידיה את:

- הפיקוח על הנטיעות
- הפיקוח על הקטיף והאריזה
- שיווק היבולים בחו"ל ובארץ
- ההובלה הימית
- מתן הלוואות לפרדסנים
- מחקר חקלאי והדרכה

- ואת ההספקה של:
  חמרים להדברת מזיקים
  ציוד לפרדסים ולבתי אריזה
  חמרי אריזה

תנובה

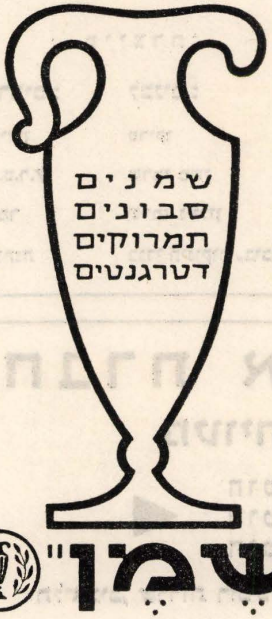
מאגדת על בסיס שתופי 500 ישובים חקלאיים ומאות משקים בודדים בכל אזורי הארץ לשווק תוצרתם החקלאית.

תנובה אכספורט

אגודה חקלאית שתופית לשווק תוצרת משקי העובדים העברים בע"מ

◆

הכתובת:
שדרות רוטשילד, פנת מזא"ה (73)
ת.ד. ת"א 607, טל. 61001/61002

„לודזיה"

חברה לטקסטיל בע"מ

חולון, ת.ד. 34 טלפון 8211778

LODZIA

מייצרת:

גרבים:	לבנים:
ניילון	טריקו
ס.ט.ר.ק.	שרמז משי
צמר	שרמז ניילון
כותנה	בגדי תינוקות „ביבי"

„ארגמן" בע"מ

מפעלים
לצביעת
טכסטיל

▼

בני-ברק

טלפון 73246—9

חברת אדרת בע"מ

מטוית צמר סרוק

חוטי אריגה
חוטי סריגה
חוטי סריגת יד

תל-אביב, שדרות רוטשילד 30 טל. 37376 ת.ד. 2372

אתא חברה לטכסטיל בע"מ

آتا شركة لكستيل محدودة الضمان

ATA TEXTILE COMP. LTD.

כפר אתא, ע"י חיפה

מטויה, כתנה, אריגה, מתפרה

הוצאת
„מסדה" בע"מ
אוצר הלשון העברית

מאת **יעקב כנעני**

בעריכת

דוד לוין ז"ל ואברהם שלונסקי.

הופיע כרך ב' של המלון העברי החדש

ב־9 כרכים.

„אוצר הלשון העברית" לכל תקופותיה הוא מלון עברי שלם וחדיש המשמש גם מלון לועזי שלם ומשוכלל.

מחיר החתימה לחותמים על 9 כרכים הוא רק —.108 ל"י שהם —.12 ל"י הכרך.

◈

אוצר לשון המשנה

מאת

הרב חיים יהושע קאסאווסקי

הופיע כרך ד' ואחרון.

ספר המתאימות — קונקורדנציה לששה סדרי המשנה.

דרוש פרוספקטים וקטלוג של ההוצאה אצל כל מפיצי ומוכרי הספרים בארץ.

ספרית מעריב
מציעה

את

דברי ימי עם עולם

מאת

פרופ' ש. דובנוב

ב־10 כרכים

מהדורה שלמה ערוכה מחדש בצירוף מפתח לכל עשרת הכרכים. הסדרה נתונה בקופסא נאה, הוצאת הדר, כריכת בד.

במקום —.60 ל"י = —.40 ל"י בלבד

בתשלומים נוחים.

כל 10 הכרכים הופיעו בבת־אחת

תוכל להשיגם בכל אחת מתחנות ההרשמה של „ספרית־מעריב"

הספר היורד עד תכלית השחור. מזעזע מכל כתב האשמה

קראו לון פיפל

יצירת־חייו של סופר־אשוויץ

ק. צטניק

(מחבר „סלמנדרה" ו„בית הבובות")

עם הספר

הוצאת
„קרית־ספר" בע"מ

ת. ד. 370, טלפון 2000, ירושלים
רח' אלנבי 66, טל. 61954, תל־אביב

הופיע החלק השני והאחרון

של

מלון רוסי־עברי

מאת

יחזקאל קרן

בעריכת

אברהם אבן־שושן

המלון מביא את אוצר המלים של השפה הרוסית הקלאסית ובת זמננו בכל הנושאים החיוניים מחיי המעשה, מן התחום המדיני־צבורי ומעולם המדע והאמנות.

המלון מנוקד, מכיל למעלה מ־40,000 ערכים וניבים, כ־1500 ציורים ומשתרע על 650 עמודים דו־טוריים בתבנית גדולה.

ש. פרידמן ושות' בע"מ

חיפה, דרך העצמאות 43
טל. 2-4671

סוכני מכס
ותחבורה

■

אקספרטים מוסמכים
לחומרי בנין

הנקו בע"מ

תל-אביב, רחוב לבנדה 43
טל. 31848

●

יצרנים
ללבני טרריקו
וגרביים משובחים

המשביר המרכזי בע"מ

חברה קואופרטיבית להספקה של העובדים העברים בישראל

המשרד הראשי:
תל-אביב, בית המשביר, דרך שלמה, טל. 8-84211, ת.ד. 130

סניפים:
חיפה, שער פלומר, בית המשביר, ת.ד. 295
ירושלים, מרכז מסחרי חדש, ת.ד. 438
באר-שבע, הכביש הראשי, טלפון 5
אילת — עכו — קרית שמונה

◆

המוסד המרכזי להספקה של התנועה הקואופרטיבית בישראל